E. AHVEN

# EESTI KIRJAKEELE ARENEMINE AASTAIL 1900–1917

EESTI NSV TEADUSTE AKADEEMIA
KEELE JA KIRJANDUSE INSTITUUDI UURIMUSED IV

E. AHVEN

# EESTI KIRJAKEELE ARENEMINE AASTAIL 1900—1917

EESTI RIIKLIK KIRJASTUS
TALLINN 1958

Vastutav toimetaja A. Kask

Академия Наук ЭССР
Институт языка и литературы
Ахвен Ээва Адамовна
РАЗВИТИЕ ЭСТОНСКОГО ЛИТЕРАТУРНОГО ЯЗЫКА В 1900—1907 г.
На эстонском языке
Эстонское Государственное Издательство
Таллин, Пярнуское шоссе, 10

*

Toimetaja Rich. Kress
Tehniline toimetaja I. Vahtre
Korrektorid V. Kuresson ja I. Roots

Ladumisele antud 15. V 1958. Trükkimisele antud 8. IX 1958. Paber 60×92,1/16. Trükipoognaid 11,75. Arvutuspoognaid 14,87. Trükiarv 1000. MB-06810. Tellimise nr. 1684.

Hans Heidemanni nimeline trükikoda, Tartu, Vallikraavi 4.

Hind rbl. 7.45

6—2

# SISSEJUHATUS

## PEAJOONI EESTI KIRJAKEELE ARENEMISEST XIX SAJANDI LÕPUNI

Eesti kirjakeel sai alguse XVI sajandil. Sõltuvalt põhja- ja lõuna-eesti murrete erinevusest ja ajaloolistest tingimustest [1] kujunes tollal praegusel eesti keele alal kaks omaette kirjakeelt. Mõlemad kirjakeeled tekkisid kirikukirjanduse teenistuses olevate keeltena, mis olid kirja pandud eesti rahvakeelt halvasti tundvate võõrrahvusest pastorite poolt. Seetõttu olid need kirjakeeled võõrapärased ja üsna kaugel sellest, et õigesti peegeldada eesti keele struktuuri. Eesti kirjakeel oli oma tekkimisel «pigemini saksa keel eesti sõnadega kui tõeline eesti keel» [2]. Saksa keele struktuur oli valitsev lauseehituses ja grammatilistes vormides, eesti tekstis oli rohkesti saksa sõnu, ortograafia oli täiesti saksapärane.

Eesti rahvakeelel oli talupoja elus-olus esinevaid nähtusi, toiminguid ja esemeid tähistav küllalt rikkalik, üldiselt konkreetse iseloomuga sõnavara. Tolleaegses kirjakeeles jäi aga suur osa sellest sõnavarast tarvitamata, sest kirikukirjandus vajas väga piiratud sõnavalikut.

XVII sajandi lõpust alates hakkas kirikukirjanduse keel järkjärgult rohkem silmas pidama rahvakeele struktuuri. Muutused, mis toimusid kirjakeeles olenevalt liginemisest rahvakeelele, seisid mõnevõrra paremas lauseehituses, käänete õigemas tarvitamises, saksapärasest artiklist loobumises. Reaktsioonilise pastorkonna vastupanust hoolimata hakkas kirjakeeles läbi lööma varasemaga võrreldes ühtlasem, järjekindlam ja võõrtähtedeta kirjaviis, mis aga kaugeltki veel ei vastanud eesti keele häädusele.

Teised kirjakeeles täheldatavad muutused olid tingitud kõnekeele enda häälikulisest ja vormilisest arenemisest.

Nii lõuna- kui põhja-eesti kirjakeeles kajastusid tugevasti kohalikud murded, mis paralleelselt kirjakeelega arenesid jõudsalt edasi. «Et meil üldrahvalik keel ka põhja-eesti murrete kui kandvama murdeala piirides küllaldaselt välja ei kujunenud, selle põhjuseks on meie keele arenemise ajaloolised tingimused: eesti keel

---

[1] XVI sajandi teisel poolel kuulusid Põhja- ja Lõuna-Eesti eri riikide koosseisu.

[2] A. Kask, Eesti keel ja selle arenemine. Tallinn, 1946, lk. 36.

oli eelkõige suhtlemisvahendiks talupoegadele, kes olid seotud oma maaga ja murdealaga ega saanud vabalt liigelda; kirjasõnas aga tarvitasid eesti keelt peamiselt sakslased, kelle keel oli võõrapärane ja vigane.» [3]

XIX sajandi esimesel poolel, feodalismi kriisi ja kapitalismi kujunemise tingimustes hakkas tekkima eeldusi kogu maad hõlmava üldrahvaliku keele arenemiseks ja ühise rahvuskeele kujunemiseks. Ikka enam hakkas kirikliku kirjanduse kõrval ilmuma ilmlikke trükiseid, nagu seadusi ja määrusi; lühikest aega anti välja eestikeelset ajalehte.

Feodaalse ideoloogia kütkest vabamaist ringkondadest hakkas kostma arvustavaid hääli senise kirjakeele kohta. Eesti keelest huvitatud haritlased avaldasid oma arvamusi ja ettepanekuid J. H. Rosenplänteri toimetatud ajakirjas «Beiträge zur genauern Kenntniss der ehstnischen Sprache» (1813—1832).

Selle väljaande lehekülgedel arvustas Rosenplänter teravalt senist raamatukeelt ja märkis, et sünnipärase eestlase keel erineb sellest tunduvalt. Eestlase sõnavara olevat suurem ja isegi lausekonstruktsioonid ja väljendid olevat erinevad [4]. Rosenplänter mõistis õigesti ühise, üldarusaadava kirjakeele vajadust: «Kui keelest ja rahvast midagi peab saama, siis peab üks murdeist jälle taanduma, lakkama olemast kirjakeel ja rahulduma sellega, et seda murret ainult kõneldakse» [5]. Kirjakeeleks pidavat jääma tallinna murre oma laiema levimisala, suurema rikkuse ja edasiste täiustumisvõimaluste tõttu temale ligidaste murrete varal [6].

Rosenplänteri arvamust jagas täiel määral esimene eestlasest keelemees O. W. Masing. Ka tema astus välja kirikukirjanduse keele väärmõjude vastu, samuti piiratud alal tarvitatavate provintsialismide kirjakeelde toomise vastu [7]. Ta soovitas kõigile tarvitada ühist kirjakeelt, milleks ta sobivaks pidas põhja-eesti kirjakeelt [8].

Nendele põhja-eesti kirjakeelt esiletõstvaile seisukohtadele leidus toetajaid, kuid oli ka ägedaid põhja-eesti keele vastaseid, eriti Lõuna-Eesti tagurlike pastorite hulgas. Siiski hakkas «Beiträge'de» päevil endise kirikukirjanduse keele autoriteet tugevasti kõikuma.

Kapitalismi arenedes kasvas XIX sajandi teisel veerandil tunduvalt eesti kirjakeele osatähtsus ühiskondlikus elus. Keeleküsi-

---

[3] A. Kask, Mõningaid jooni eesti rahvuskeele kujunemisest. — Teaduslikud tööd, pühendatud Tartu Riikliku Ülikooli 150. aastapäevale, Tallinn, 1952, lk. 27.

[4] Vrd. Vorrede. — Beiträge zur genauern Kenntniss der ehstnischen Sprache I, 1813, lk. III.

[5] J. H. Rosenplänter, Ueber die Bildung und Bereicherung der ehstnischen Sprache. Beiträge III, 1814, lk. 57.

[6] Vrd. sealsamas.

[7] Vrd. O. W. Masing, Ehstnische Originalblätter für Deutsche, I, 1816, lk. 54.

[8] Vrd. Marahva Näddala-Leht 1822, nr. 49, lk. 383 jj.

mustes hakkasid kaasa rääkima esimesed kõrgema hariduse omandanud eestlased, eelkõige F. R. Faehlmann ja F. R. Kreutzwald.

Faehlmanni seisukoht oli, et eesti kirjakeeleks peab olema põhja-eesti murdele toetuv keel, kuna lõuna-eesti kirjakeel sureb paratamatult välja. Vigasele kirikukirjanduse keelele andis Faehlmann hävitava hinnangu: «Kirjakeel käis nagu rändav surnukeha rahva elava keele kõrval, ja kirjakeel ei ole ka nüüd veel saanud rahva elule nii mõju avaldada nagu see oleks olnud soovitav» [9]. Faehlmann oli veendunud, et «rahva suu on ja jääb niihästi keele kui ka õige hääldamise ainsaks kindlaks allikaks» [10].

Ka Kreutzwald pooldas kirjakeelena tallinna murret, pidades loomulikuks, et seda rikastataks vajalike sõnadega tartu murdest. Lõuna-eesti pastorite kohta, kes kangekaelselt kinnitasid, et lõuna-eestlased ei saavat aru põhja-eesti murdest, kirjutas Kreutzwald Võrust Faehlmannile: «Siinne rahvas on palju arukam kui tema pastorid, rahvas ei piirdu ainult sellega, et ta armastab ja mõistab tallinna murret, vaid haritum osa rahvast väidab üksmeelselt, et see võõras murre olevat ilusam ja meeldivam. Seevastu juba terve sajandi väidab kogu mustakuueliste päevavaraste jõuk: siinne rahvas ei saavat tallinna keelest aru» [11]. Põhja-eesti raamat oli ammu tunginud Lõuna-Eestisse ja Kreutzwald märkis täiesti põhjendatult, et «vähene lõuna-eestlaste teaduslik haridus, või õigemini, kogu tema raamatutarkus on pärit tallinnakeelseist allikaist; üksikud traktaadikesed, katekismused ja lauluraamatud ühes labase kantslilobaga, mida usu sildi all rahvale pakutakse, ei avalda tegelikule rahvaelule peaaegu mingit mõju» [12].

Sajandi 50-ndad aastad olid nii eesti ühiskondlikus elus kui ka keele-elus aeg, mis valmistas ette järgnevate aastakümnete sündmusi. 1849. ja 1856. a. agraarreformid soodustasid talupoegade üleminekut raharendile ja maade päriseksostmist. Kapitalistliku korra arenemisest tingitult saavutas talurahvas endale mõned õigused ja muutus vähem sõltuvaks mõisnikust. Majanduslike tingimuste kujunemine oli eelduseks ka eestikeelse ajakirjanduse tekkimisele. 1857. a. said ilmuma hakata kaks eesti ajalehte, mõlemad põhja-eesti keeles, kuigi teine neist ilmus Tartus, lõuna-eesti murdealal. Pidevalt ilmuvad ajalehed soodustasid tugevasti põhja-eestilise kirjakeele tungimist Lõuna-Eestisse.

60-ndad aastad olid murranguliseks ajaks kogu eesti majanduslikus ja ühiskondlikus elus. See oli kapitalismi võidulepääsemise ja feodalistlike suhete lõpliku taandumise, ühtlasi aga ka

---

[9] F. R. Faehlmann, Ueber die Flexion des Wortstammes in der estnischen Sprache. — Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft I, 2, 1843, lk. 16.

[10] F. R. Faehlmann, Ueber estnische Ortographie. — Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft II, 1, 1847, lk. 55.

[11] Faehlmanni ja Kreutzwaldi kirjavahetus. Toim. M. Lepik, Tartu, 1936, lk. 18.

[12] Sealsamas, lk. 18—19.

eesti rahvuse kujunemise aeg. Rida kapitalismi arenemisest ja vastava ajajärgu tootmissuhteist tingitud uuendusi 1860-ndail aastail võimaldas eestlastel majanduslikult konsolideeruda [13].

Keele ühtsus arenes vaadeldaval ajajärgul rahvuskeele kujunemise protsessis. Samal ajal kui majanduselu ühtsuse kujunemine oli edasiviivaks tingimuseks keele ühtsuse arenemisele, oli keele ühtsuse kujunemine omakorda ühtset majanduselu soodustavaks teguriks, sest «keele ühtsus ja takistusteta arenemine on üks tähtsamaid tingimusi tõesti vabaks ja laialdaseks, kaasaegsele kapitalismile vastavaks kaubakäibeks, rahvastiku vabaks ja laialdaseks rühmitumiseks kõigi eri klasside järgi, ja lõpuks — tingimus, mis tagab turu tiheda seose iga peremehe või väikeomanikuga, müüja ja ostjaga» [14]. Majanduselu ühtsuse alusel arenes ka rahvuslik kultuur. Suurenes eestikeelse kirjanduse osatähtsus, paari aastakümne jooksul kolmekordistus kirjanduse levik. Oluline oli, et valdav enamik sellest ilmus põhjaeestikeelsena. Sajandi 60-ndaiks aastaiks oli lõunaeestimurdelise kirjanduse osatähtsus langenud 5%-ni kõigist ilmuvaist trükiseist.

Kujunev eesti rahvus oli äärmiselt rõhutud olukorras. Teda rõhusid saksa aadel ja kodanlus, kes siin endas ühendasid poolpärisorjusliku, tsaristliku ja rahvusliku rõhumise. Selle mitmekordse rõhumise vastu algas sajandi 50—60-ndail aastail eesti rahvuslik liikumine. Rahvuslikult meelestatud intelligentsi juhtimisel haaras võitlus ka keeleala ja omandas siingi rahvuspoliitilise ilme. Peatähelepanu koondus eesti kirjakeele saksapärasele kestale — keele häälikulist iseloomu moonutavale ortograafiale. Tõmmati terav piir eesti kirjakeele uue ja vana kirjaviisi vahele: uus, o m a kirjaviis tähendas edasiminekut, vana, sakslaste kirjaviis oli tagurluse märk, oli feodalismiaegne kammits eesti keele jalus. Võitlus uue kirjaviisi eest algas 1857. aastal. See oli tihedasti seotud võitlusega ühise eesti rahvuskeele eest, sest uus kirjaviis sai tunnuslikuks ühisele eesti rahvuslikule kirjakeelele, sel ajal kui väljasurev lõuna-eesti kirjakeel säilitas üldiselt ka vana kirjaviisi. Julgesti agiteeris uue kirjaviisi kasuks Fr. R. Kreutzwald: «Minu tee läheb e d a s i! — Kes paigale s e i s m a jääb, astub teadmata igapäev sammu t a g a s i ...» [15]. Kreutzwald ise levitas uut kirjaviisi oma teoste kaudu juba 1852. aastast alates ja sai uue kirjaviisi võiduleviijaks.

Kui rahvusliku liikumise areenile astus C. R. Jakobson, nägi temagi kirjaviisi küsimuses otsekohe rahvusküsimust [16]. Temast sai Kreutzwaldi kõrval energilisemaid uue kirjaviisi eest võitlejaid.

---

[13] Vrd. A. K a s k, Mõningaid jooni eesti rahvuskeele kujunemisest.— Teaduslikud tööd, pühendatud Tartu Riikliku Ülikooli 150. aastapäevale, lk. 34.

[14] V. I. L e n i n, Teosed. 20. köide. Tallinn, 1953, lk. 364.

[15] F. R. K r e u t z w a l d, Wörromaalt. — Tallorahwa postimees 1857, nr. 43 (ilmunud 9. V 1858), lk. 353.

[16] Vrd. C. R. J a k o b s o n, Mis meil häddast tarwis tähhele panna. — Eesti Postimees 1866, nr. 42, lk. 334.

Ka oma kõrgetasemeliste kooliraamatutega aitas ta suuresti kaasa nii uue kirjaviisi võidule kui ka üldse rahvuskeele kujunemisele, sest tema kooliraamatud levisid laialt Põhja- ja teatud määral ka Lõuna-Eestis.

Aktiivse propaganda tagajärjel hakati uue kirjaviisi tarvitamist pidama hariduse tunnuseks, vana kirjaviisi pooldajad aga muutusid pilke märklauaks[17]. Üleminek uuele kirjaviisile toimus a. 1869—1871. Uus kirjaviis võitis lõplikult 1875. aastal, millal 75% trükiseist ilmus uues kirjaviisis[18]. Ometi polnud sellega veel kindlustatud kirjaviisi ühtlus, sest üleminekuaja otsinguis esitati kirjaviisi kohta mitmeid erinevaid ettepanekuid (C. R. Jakobson, M. Veske, J. Hurt).

Uue kirjaviisi vastuvõtmisega oli katkenud ka väline side, mis XIX sajandi kujunevat rahvuskeelt sidus eelmiste sajandite kirikukirjanduse keelega. 70-ndaiks aastaiks oli põhja-eesti rahvakeel suutnud juba tugevasti mõjustada ka tarvitatavat raamatu- ja ajalehekeelt, nii et endised kirikukeele võõrapärased elemendid hakkasid sellest kord-korralt kaduma. Nii kujunes 1870-ndaiks aastaiks koos rahvuse tekkimisega põhja-eesti keskmurde baasil eesti rahvuskeel, millest kogu rahvas sai enam-vähem aru ja mida kasutati kirjakeelena, kuid mis ise ei olnud veel kaugeltki ühtlane. Nii kirjakeele foneetikas, morfoloogias kui ka sõnavaras esines tugevaid jooni kohalikest murretest[19].

Rahvusliku kirjakeele kujunemise protsessis rikastus ühtlasi eesti kirjakeele sõnavara ja täpsustus ning täienes grammatiline struktuur.

Kuni kirjakeel pidi teenindama kirikut ja selle ideoloogiat, oli tema sõnavara piiratud, staatiline ja selle iseloom oli mõneski osas spetsiifiliselt varjundatud. Kui ühiskondlike tingimuste muutudes kirjakeel pääses ilmlike teadmiste ja kõige elava ning areneva teenistusse, laienes tema sõnavara tunduvalt ja see hakkas peegeldama inimeste igasugust tegevust kõigil aladel.

Eesti kirjakeele aineväli oli hakanud vähehaaval laienema XIX sajandi teisest kümnendist alates. Siis oli O. W. Masing see, kes eesti kirjakeele tarvituspiirkonda märgatavalt avardas. Tema rakendas kirjakeeles laiemalt käiku rahvakeeles olemasolevaid sõnu, lõi ise mõned terminid rahvakeelsest materjalist, tõi kirjakeelde üksikud võõrsõnad.

F. R. Kreutzwaldi valgustuslik tegevus haaras sajandi neli keskmist aastakümmet — murrangulise üleminekuaja ühest ühiskonnaformatsioonist teise, eesti rahvuse kujunemise perioodi.

---

[17] Vrd. A. Kask, Võitlus uue ja vana kirjaviisi vahel. Tartu, 1946, lk. 82.

[18] Vrd. А. Каск, Борьба между старой и новой орфографией в эстонском литературном языке XIX века. (Автореферат диссертации.) Тарту, 1955, lk. 18, 20.

[19] Vt. ligemalt A. Kask. Mõningaid jooni eesti rahvuskeele kujunemisest. — Teaduslikud tööd, pühendatud Tartu Riikliku Ülikooli 150. aastapäevale, lk. 35 jj.

Kreutzwald püüdis rahvale pakkuda võimalikult laialdasi ja mitmekülgseid teadmisi. Sellest sõltuvalt tuli tal sageli kokku põrgata eesti kirjakeele sõnavara vaesusega. Kui ka rahvakeel ei aidanud lünki täita, pidi Kreutzwald seda tegema omapoolse sõnaloominguga. Sealjuures pidas ta kindlalt silmas keelest endast väljakasvavaid rikastusvõimalusi. Tähelepandavad olid tema katsetused reaalteaduste terminite soetamisel; need oskussõnad olid asjalikud, tabavad ja otstarbekust taotlevad. Kuigi hiljem, kui teadus kasvas välja lapsekingadest, paljud Kreutzwaldi terminid asendati uute ning sobivamate väljenditega, kindlustus ometi terve rida tema uudissõnu kirjakeeles ja tungis sealt edasi rahvakeelde, näiteks sõnad *iduleht*, *röövik* loodusteaduse alalt, *hapnik*, *süsinik* keemiast, meditsiinilisest terminoloogiast *emakook*, (*ema*)*tupp*, *mädanik*, *palavik*, *põletik* jt. Kreutzwaldi suur kirjanduslik teodang rikastas eesti kirjakeelt veel paljude teiste vajalike sõnadega, nagu *etendus*, *iludus*, *kehvik*, *kunstnik*, *laevnik*, *omadus*, *sõnumik*, *tulevik*, *tõsidus*, *voolus*, *liivastama*, *mätastama*, *raugendama*, *täheldama* jpt.

Kreutzwaldi töö eesti kirjakeele sõnavara arendamisel oli paljudel aladel pioneeritegevus, tema enda sõnade järgi on ta «nõmme ja raatma ülle sahhaga waggusi ette ajjanud, kuhhu teised aega möda teed wõiwad tehha» [20].

Ka C. R. Jakobsonil tuli oma kooliraamatute ja tõusvale maakodanlusele määratud praktiliste käsiraamatute koostamisel rakendada käiku kogu kohane osa eesti kirjakeele sõnavarast, võtta lisaks murdesõnu, tõlkelaene, tuletisi ja ka uudismoodustisi. Ta ise kirjutas selle kohta: «Mina olen omas uues raamatus «Teadus ja seadus põllul» mõnest asjast pidanud rääkima kellest seiemaani eesti keeles veel keegi ei olnud rääkinud. Sellepärast oli sagedaste lugu, et nimede ja sõnade puudus kätte tuli, kus ue sõnade sünnitamist tarvis läks...» [21]. Jakobsoni teostes esinev uus sõnavara oli välja kasvanud majandusliku jõukuse poole püüdleva maakodanluse vajadustest (näit. *abisõnnik* ~ *kunstlik sõnnik* (superfosfaat), *aluspõhja-ader*, *kõblas-ader*, *pööras-ader*, *imemtruubid* jt.). Kirjakeelde on jäänud tema poolt esiletoodud sõnadest püsima sellised, nagu *avaus*, *jääliu/gu/stik*, *kiltkivi*, *ollus*, *pagu*, *sõmerik*.

Suur ühiskondlik tähtsus eesti rahvuslikus liikumises ja rahvuskeele väljakujunemises oli ajalehel. C. R. Jakobsoni «Sakala» oli võitlusrelvaks feodaalsete igandite vastu, oli rahvahulkade poliitilise ning kultuurialase aktiivsuse tõstmise vahendiks, kuid ühtlasi kujuneva rahvuskeele juurutajaks oma laias lugejaskonnas. Puhtpoliitilise ajalehena pühendas «Sakala» suurt tähelepanu

---

[20] Ramatowäljaandja, Luggejale. — Ma-ilm ja mõnda, mis seal sees leida on. Tartu, 1848—1849, lk. 160.

[21] C. R. Jakobson, Uue sõnade ja teaduse nimede sünnitamisest. — Eesti Postimees 1869, nr. 51, lk. 195.

välismaa sündmustele. Sellega seoses tungis kirjakeelde hulk rahvusvahelisi võõrsõnu. Juba varem oli ajakirjanduse keelde tulnud J. V. Jannseni «Perno Postimehe» ja «Eesti Postimehe» kaudu rida võõrsõnu, nagu *parlament*, *partei*, *poliitika*, *demokraatlik*, *radikaal*, *sotsiaaldemokraat* jt.

70-ndate aastate lõpus esinesid eesti ajakirjanduses esmakordselt sõnad *sotsialism* ja *kommunism*, samuti *sotsialist*, *kommunist*, *internatsionalist*, *natsionalism*, *liberaalne*, *konstitutsioon* jpt. Samal ajal esines kirjakeeles sõna *streik*, mille asemel seni oli tarvitatud ja tihti edaspidigi tarvitati väljendeid *tööd maha panema* või *tööd seisma jätma*. 1880-ndate aastate algul lisandusid sõnad *revolutsioon*, *kapitalist*, *materialism* jt. Selleks ajaks olid kirjakeeles tihedasti käibel ka sõnad *kultuur*, *zooloogia*, *geomeetria*, *arheoloogia*, *etnograafia*, *filosoofia*, samuti hulk põllunduse, keemia, muusika ja teiste alade spetsiaalsõnu.

Samaaegselt võõrsõnade tungimisega eesti kirjakeelde arenes ühiskondlikest vajadustest tingitult kiirema tempoga kui kunagi varem ka eesti oma sõnavara. Vajadust rikkama sõnavara järele tunnetas igaüks, kes kirjutas eesti keeles, ja peaaegu igaüks püüdis seda puudust ületada omaalgatuslikult. Eesti Kirjameeste Selts katsus vajaliku terminoloogia loomist juhtida kooskõlastamise ja kollektiivse tegevuse suunas, kuid suuremate tagajärgedeta. Ka kooliõpikuis, kus peaksid leiduma teadusliku terminoloogia kõige lihtsamad, kindlamad ja ühtlasi kõige üldtarvitatavamad alged, valitses segadus ja paljude paralleelkeelendite võistlus. Mõned arenemissuunad olid aga sajandi lõpuks siiski juba selgunud; emakeele grammatikas saavutasid ülekaalu K. A. Hermanni ja H. Eineri poolt väljaarendatud terminid, loodusteaduse õpikuis J. Kunderi loodusloolistes tööde oskussõnad, matemaatika sõnavarra olid tubli panuse andnud R. Kalda, J. Kurriku, J. Kapi jt. tööd.

Kirjakeele sõnavara rikastus intensiivselt, vastu võttes tuletisi, nagu *ainsus*, *arvustus*, *erand*, *haridus*, *kirjandus*, *mitmus*, *näidend*, *tegelik*, *tõusik*, *õpetlane*, *üldistus* jpt., samuti liitsõnu, sealhulgas ka rohkesti tõlkelaene: *aastasada*, *ajalugu*, *alusmüür*, *avamäng*, *helikunst*, *helilooja*, *ilulugeja*, *keskkool*, *kõlakoda*, *käsikiri*, *tagajärg*, *uksehoidja*, *ärakiri* jpt.

Hakati laenama sõnu soome keelest, näiteks *aade*, *algupärane*, *ebaõige*, *esitelema*, *huvitama*, *matk*, *näitlema*, *tehas*, *üliõpilane* jt. Kirjakeel rikastus suure hulga sõnadega, mis seni olid käibel peamiselt murdekeeles, näiteks *kava*, *lahtuma*, *sirvima*, *sobima*, *suplema* jpt.

Sajandi lõpul hakkas eesti keelearenduses ilmnema kalduvust purismi. Nähtuse juured peitusid tolle aja ühiskondlikus elus. Imperialismi tendentside avaldumine kapitalismi arengus, kodanluse muutumine progressiivsest jõust tagurlikuks ja tsaarivalitsuse survepoliitika olid asjaolud, mis lõid pinna šovinismile. Samast pinnast kasvas välja ka keelealane purism, mis toitus nii saksa- kui venevastasest natsionalismist.

Puhtakujulise purismi tendentse avaldus A. Grenzsteini ja eriti teravalt K. A. Hermanni keelelises tegevuses. Grenzstein oma «Eesti Sõnaraamatus» 1884. a. esitas terve rea puristlikke ettepanekuid, milles võõrsõna asendati uusmoodustisega, näiteks: *elundus* 'individuaalsus', *kabene* 'daam', *kainend* 'proosa', *kirjandik* 'stilistika', *lugend* 'lektüür', *nägeldus* 'teooria', *nägelema* 'teoretiseerima', *olevuma* 'eksisteerima' jt. Hermann algas võitlusega jämedate germanismide vastu, kuid ei piirdunud sellega, vaid ründas oma šovinismis ka keeles juba ammu kodunenud ja suhtlemisel täiesti otstarbekohaseks osutunud laensõnu. «Võõraid» sõnu *kahvel*, *pilt*, *riiul*, *supp*, *taldrik*, *tund*, *tükk*, *vorst*, *uulits* jt. tahtis Hermann keelest välja tõrjuda ja need asendada «oma» sõnadega *ahing*, *kuje*, *laudi*, *leem*, *liud*, *viiv*, *pala*, *mauk*, *tänav*. *Riik* pidi nimetatama *koostuseks*, *kunstnik* — *võidlaseks*, *spetsialist* — *osklaseks* jne. Hermanni ja Grenzsteini puristlike ettepanekute saatus tõestab, et ainult ühiskondlikust tarvidusest väljakasvanud uuendused liituvad orgaaniliselt keelesüsteemi, samuti nagu keeles tunnustuse võitnud sõnad pole väljatõrjutavad seni, kuni nad edukalt täidavad suhtlemisvahendi funktsiooni. Need sõnad, milles Grenzstein ja Hermann tabasid rahvapärasust, otstarbekust ja mis täitsid keeles olevat lünka, osutusid elujõuliseks (näit. *haritlane*, *heliredel*, *keelpill*, *koosolek*, *loomastik* jpt.).

Samal ajal kui rikastus eesti kirjakeele sõnavara, paranes, täienes ja täpsustas oma reegleid ka kirjakeele grammatika. Kirjakeele grammatilise ehituse muutuste taga — eriti kirjakeele intensiivse kujunemise järgus — ei seisa igakord muutused keele grammatilises ehituses üldse, vaid palju enam on sel puhul tegemist küsimusega, missugune murdeis olemasolevaist vormidest peab saama kirjakeeles normiks.

E. Ahrens oma grammatikaga juhtis eesti keele teoreetilise käsitluse rahvakeelse materjali alusele ja vabastas selle ladinasaksa ikkest. Ahrensi grammatikas esiletoodud vormistikule toetusid mitmed järgnevad keelekäsitlused. F. J. Wiedemann oma suures deskriptiivses grammatikas ja eelnevais kirjutistes näitas, kuidas põhja-eesti keskmurre oma grammatilise ehituse suurima reeglipärasusega oli ühise rahvusliku kirjakeele aluseks kõige kohasem. Sealjuures rõhutas Wiedemann, et kirjakeelel on vaieldamatult õigus end täiendada ja rikastada teiste murrete varal, ja seda mitte ainult sõnadega ning sobivate väljenditega, vaid ka vormidega, mis soodustavad järjekindlust ja süsteemipärasust. Ta soovitas kirjakeele vormistikku reeglistada niipalju kui võimalik, pidada mitmuse osastava, omadus- ja nimisõna kongruentsi, nominatiivse ja genitiivse liitumise fikseerimisel silmas lõuna-eesti murret [22].

---

[22] Vrd. F. J. Wiedemann, Ehstnische Dialekte und ehstnische Schriftsprache. — Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft VII, 1, 1873, lk. 74—79.

1870-ndaist aastaist mõjustasid eesti kirjakeele vormistiku kujunemist J. Hurda poolt Ahrensi grammatika alusel esitatud ja Eesti Kirjameeste Seltsi poolt seadustatud ettepanekud. Enamik neist leidis kinnitust ka K. A. Hermanni 1884. a. ilmunud keeleõpikus. Viimane, olles esimene eestikeelne grammatika, avaldas märgatavat mõju sajandi lõpu kirjakeelele.

Mõnedest üldistest arenemissuundadest hoolimata jäi kirjakeel siiski veel väga kõikuvasse seisukorda.

Kirjakeele arenemist pidurdas tunduvalt tsaarivalitsuse poolt reaktsioonilistel eesmärkidel teostatud keele- ja koolireform 80-ndail aastail. Eesti kooliraamatud reaalaineis muutusid ülearuseks, eesti koolis vajati väheste emakeelsete tundide jaoks ainult aabitsat, lugemikku ja katekismust. On arusaadav, et noorem põlvkond, kes 80-ndail aastail sai emakeele oskuses ainult puudulikke teadmisi, sajandite vahetusel avalikkuse ette astudes (näiteks ajakirjanduses) mõjustas oma kõikuva ja vigase keeletarvitusega kirjakeele üldpilti negatiivses suunas.

I peatükk

## EESTI KIRJAKEEL XIX JA XX SAJANDI VAHETUSEL

XIX sajandi lõpul ja XX sajandi algul toimus Venemaal kapitalismi ümberkasvamine imperialismiks. Ühiskondlikus ja majanduslikus elus, klassijõudude paigutuses ja vahekorras toimusid suured muutused.

XIX sajandi lõppkümnenditel hakkasid Eestis peamiselt üliõpilasringkonnis levima sotsialismi ideed. Esimesed marksistlikud ringid ühendasid mitmest rahvusest üliõpilasi, kes uurisid ja levitasid marksistlikku kirjandust. Püüti ka, nii palju kui karmid tsensuuriolud vähegi lubasid, teha töötavale rahvale kättesaadavaks eesrindliku teaduse ja kirjanduse saavutusi. Progressiivne haritlasring andis Tartus välja koguteose «Lõbu ja teadus» (1898. ja 1899. a.) ja ajakirja «Rahva Lõbuleht» (1900—1904), milles populariseeriti moodsat loodusteadust, poliitilise ökonoomia põhimõisteid, selgitati ühiskonna klassiolemust jne. Need olid uued ideed, uued mõisted, mis nõudsid väljendumiseks uusi sõnu või olemasolevate sõnade tarvitamist mõnikord uue semantilise varjundiga.

Kodanluse teenistuses oli XX sajandi esimestel aastatel üksteist ajalehte kümne lisalehega ja neli ajakirja. Need moodustasid eesti trükisõnas raamatutoodangu kõrval kvantitatiivselt tunduvalt ülekaalukama jõu. Ajaleht tungis kõige laiemaisse rahvahulkadesse ja levitas seal oma ideoloogiat. Massilisuse tõttu määras ajakirjandus samal ajal tunduva osa kirjakeele ilme ja kandis seda keelekuju ka oma rohke lugejaskonna hulka.

Raamatutoodangus ilmus sajandi lõpul mitmesugust populaarteaduslikku kirjandust ja ilukirjanduslikke tõlkeid, mille sisuline ja keeleline tase oli väga ebaühtlane. Eesti kriitilise realismi teerajajalt Eduard Vildelt ilmus XIX sajandi lõpul ühiskonna sügavaid sotsiaalseid vastuolusid paljastavaid teoseid. Ernst Peterson-Särgava kirjandusliku loomingu paremik kuulub samuti sajandite vahetusse. Samal ajal avaldasid oma luulekogumikke Anna Haava, Karl Eduard Sööt jt.

Kõige eelneva kõrval levitati aga kiriklike ringkondade poolt

ikka veel feodalismiaegseid katekismusi ja piiblilugusid ning avaldati neid mitmekümneis trükkides, koguni «tartu keeles». Neil igandlikel teoseil oma ajast ja arust läinud keelepruugiga polnud muidugi enam mingit määravat osa kirjakeele arenemises.

## 1. ORTOGRAAFIA

XIX sajandi viimasel veerandil fikseerusid mitmed varemini kõikuvad ortograafia üksikjooned. Nii näiteks E. Ahrensi esitatud vormide *kot*, *kas*, *kon*, *rie* jne. asemel fikseerusid kindlalt vormid *kott*, *kass*, *konn*, *riie*; lühiajaline oli kirjakeeles M. Veske ettepaneku mõju märkida 3. väldet kahe tähega (*kerrge*, *sillmi*, *rahhva*, *taeeva* jne.); otsustavamat mõju polnud ka Eesti Kirjameeste Seltsi otsusel tähistada kolmandat väldet lisamärkidega. Rida küsimusi ortograafia alalt jäi aga veel lahtiseks ja kandus sellisena üle XX sajandi läve. Enamik neist oli saanud vastandliku teoreetilise põhjenduse ja vastavad vormid esinesid kirjakeeles võistlevate paralleelkeelenditena. Ühel osal neist paralleelvormidest oli häälduslik kandepind erinevail murdealadel, teise osa moodustasid puhtortograafilised kõikuvused.

Murdelise alusega paralleelvormid esinesid peamiselt pikkade vokaalide ja diftongide osas. E. Ahrens ja F. J. Wiedemann oma grammatikas märkisid küll, et pikkade vokaalide häälduse kirjakeelele baasiks oleval alal on «ebapuhas», nõrgalt diftongiline, kuid esimene soovitas seda kirjapildis siiski mitte arvestada [1]. Wiedemann pidas tõenäoliseks, et *ea*-diftong peab kirjakeeles taanduma järjekindlama ja laiema levikuga *ää* ees [2].

Diftongilisi vorme *pea*, *võeras*, *püidma* hakati kirjakeeles teadlikult viljelema pärast M. Veske «Eesti keele healte õpetuse» ilmumist 1879. a., mis püüdis eesti kirjaviisi täielikult viia n. ö. Kesk-Tallinnamaa häälduselе [3]. Sellele tendentsile avaldas tugevat vastumõju Hermanni grammatika, milles ainuõigeks peeti pika vokaaliga sõnakujusid [4]. 1886. aastal avaldati ajakirjanduses arvamust, et tuleks kirjutada *heal*, *peal*, *seadus*, *nüüd*, *hüüdma*, *müüa* jne. [5] Ka Eesti Kirjameeste Seltsi koosolekul fikseeriti teatud sõnades *ea*, sõnades *mõõk*, *rõõm*, *võõras* *õõ*-lised kujud, *üü* ~ *üi*-küsimus aga jäi lahtiseks [6]. Kuid juba 1887. a. algul pidas Seltsi kirjaviisi-komisjon õigeks kirjutada *võeras* ja *üü*-listes

---

[1] Vrd. E. Ahrens, Grammatik der Ehstnischen Sprache Revalschen Dialektes. Reval, 1853, lk. 11—12.

[2] Vrd. F. J. Wiedemann, Grammatik der Ehstnischen Sprache. St.-Petersbourg, 1875, lk. 88.

[3] Vrd. M. Veske, Eesti keele healte õpetus ja kirjutuse viis. Tartu, 1879, lk. 11.

[4] Vrd. K. A. Hermann, Eesti keele Grammatik. Jurjev, 1905, lk. 3, 8, 63.

[5] Vrd. Üleüldiselt pruugitav kirjaviis. — Olevik 1886, nr. 9, lk. 1.

[6] Vrd. Kirjaviis. — Olevik 1887, nr. 4, lk. 2.

sõnades kindlasti *üi* neis vormides, kus järgneb vokaal (*püian*) [7]. Tallinna ajaleht «Valgus» ja Tartu «Olevik» olid sajandi lõpuni järjekindlamaid diftongiliste vormide tarvitajaid, kuna aga Tartus ilmuv «Postimees» seevastu visamaid pika vokaaliga sõnakujude kaitsjaid. Sajandivahetuse kirjakeelele olid iseloomulikud niisiis ühelt poolt vormid *hea, peale, teada, võerad, rõemus, müima, püiab* jne., teiselt poolt sõnakujud *hää, pääle, tääda, võõrad, rõõmsad, müüma, püüame* jne. Teatud sõnades, nagu *hää, pääl*, oli tunduv ülekaal *ää*-listel, sõnades *seadma, teadma* jt. aga *ea*-listel vormidel.

Õige silmatorkavaks ebakindluseks kirjakeeles oli klusiili kao tõttu tekkinud diftongide kahesugune tarvitamine: madaldunud ja madaldumata komponentidega (*toa ~ tua, teo ~ teu*). Kirjakeeles oli XIX sajandi keskpaiku enam-vähem üldine esimese vokaali madaldumine (*toa*) ja teise vokaali kvaliteedi säilimine *u*-tüvelistes sõnades (*teu*), kuna *e*-tüvelistes madaldus ka teine vokaal (*söe*). Põhiliselt nii esitasid küsimuse ka Ahrens [8] ja Wiedemann [9], Eesti Kirjameeste Seltsi poolt moodustatud kirjaviisi parandamise komitee 1878. aasta otsuses fikseeriti Veske ettepanek säilitada diftongi esimenegi komponent (*tua, luen*) [10]. Seda toetas põhja-eesti keskmurde häälдus. Sama reeglit kinnitas ka Seltsi kirjaviisi-komisjon oma otsuses 1887. a. algul [11]. Teisel seisukohal asus Hermanni grammatika, mis seadustas vokaali madaldumise mõlemal puhul [12]. Need kaks tendentsi võistlesid kirjakeeles ka sajandite vahetusel, kusjuures ülekaalu hakkas saama viimane. Ajakirjanduses olid Veske soovitatud kirjaviisi peamisteks toetajateks «Sakala», «Valgus» ja «Ristirahva Pühapäeva leht», kus kirjutati *tua, süe, pia, teu, näu, tõutama, lautama* jne. Teised väljaanded, kuigi mitte alati järjekindlalt, tarvitasid vorme *toa, söe, pea, teo, näo, tõotama, laotama*.

Lisaks eelnevaile olid sajandivahetuse kirjaviisile vokalismi osas iseloomulikud veel järgmised üksikjooned: üldiselt kirjutati *naene, naesterahvas, laene*, harva *naine, naisterahvas, laine*; paralleelselt esinesid *veikene ~ väikene, ial ~ iial* jt.

Paralleelvormideks olid kirjakeeles ka adverbisufiksid *-ste ~ -sti, -mine ~ -mini, -te ~ -ti, -le ~ -li*. Nii ühtedel kui teistel oli toetuseks võrdlemisi lai murdeala. Sajandivahetusel hakkas eriti *sti*-iide intensiivselt levima. «Postimehes», «Saarlases», «Uues Ajas», «Põllumehes» ja mujal esinesid võrdlemisi järjekindlalt *sti*-iitega vormid, nagu *rohkesti, selgesti, õigesti, lahkesti*. «Tea-

---

[7] Vrd. Kirjaviis. — Olevik 1887, nr. 4, lk. 2.

[8] Vrd. E. Ahrens, Grammatik der Ehstnischen Sprache Revalschen Dialektes, lk. 33.

[9] Vrd. F. J. Wiedemann, Grammatik der Ehstnischen Sprache, lk. 151, 155.

[10] Vrd. Eesti Kirjameeste Seltsi aastaraamat 1877, lk. 40.

[11] Vrd. Kirjaviis. — Olevik 1887, nr. 4, lk. 2.

[12] Vrd. K. A. Hermann, Eesti keele Grammatik, lk. 48, 50.

taja», «Valgus», «Olevik» jt. tarvitasid *ste*-liidet: *toredaste, kergeste, valjuste* jne. Põhiliselt samuti jagunes *mine-, te-* ja *le*-liite kasutamine, kuigi kõikuvusi esines rohkesti ühe ja samagi väljaande lehekülgedel.

Konsonandilistest paralleelvormidest esinesid tolle aja kirjakeeles kõrvuti *pitk* ~ *pikk, külle* ~ *külje, külima* ~ *külvama, kasub* ~ *kasvab, sui* ~ *suvi, sõa* ~ *sõja*, mõnikord ka vormide *leib, urb* kõrval *leiv, urv*. Kolme konsonandi ühendiga sõnades esines nõrgas astmes vorme nagu *jambsib* ~ *jamsib, varrekondsud, kindsud*. Aluseks oli sellele nii murdehäälduse otsene eeskuju kui ka M. Veske ettepanekute mõju [13]. Grupp sõnu esines kirjakeeles üksik- või geminaatkonsonandiga, näiteks *äritatud* ~ *ärritatud, amet* ~ *ammet, kumardama* ~ *kummardama, hunik* ~ *hunnik, kuni* ~ *kunni* jt. Siingi oli tegemist kõnekeele mõjuga, mille vastu sõnade «amet», «kuni» jt. puhul Hermann korduvalt sõna võttis [14].

Suuremat sõnade hulka haaravaks ortograafia küsimuseks oli sõnaalgulise *h* kirjutamine. *h* ärajätmist ei pidanud soovitavaks ei Ahrens [15] ega Wiedemann [16]. Raskus seisis küsimuses, milliseid sõnu tarvitada *h*-ga, milliseid ilma. 1886. aastal avaldasid ajalehed Eesti Kirjameeste Seltsi koosoleku otsuse, milles «tähe h kohta võeti nõuuks teda maha jätta niisuguste sõnade alguselt, kus ta vankuv on. Nõnda tuleb kirjutada: e r n e d õ i s k a m a ä k i t s e l t e i l e a r u l d a n e a u k u r t s i k jne.» [17] See juhend ei saanud olla kindlaks suunajaks ja seetõttu jäid *h* kirjutamisel otsustavaks peamiselt isiklikud tõekspidamised. Sajandite vahetusel oli kõikuvus selles küsimuses suur. Kirjutati *aruldane* ja *haruldane, ige* ja *hige, onn* ja *honn* jne. *h*-ga kirjutati sõnu *haam, halasti, harvatavasti, hõelus, hõrn* jt.; *h*-ta võisid esineda sõnad *aigutama, aritud, urtsik, uuled, õiskama, ämar* jt.

Partikli *-gi, -ki* tarvitus oli E. Ahrensi grammatikas fikseeritud reegli [18] alusel ja J. Hurda poolt 1878. aastal Eesti Kirjameeste Seltsis esitatud juhise [19] põhjal kaunis ühtlane kuni Hermanni grammatika ilmumiseni 1884. a. Viimane soovitas aga kõikjal tarvitada ainult *gi*-liidet [20]. Reegli lihtsuse tõttu levis *gi*-liide kiiresti, kuid ei suutnud esialgset kirjutusviisi ometi täiesti välja tõrjuda. Sajandivahetusel kerkis see küsimus uuesti teravalt esile Hurda [21]

---

[13] Vrd. Eesti Kirjameeste Seltsi protokollid 1878, lk. 23; vrd. ka: M. Veske, Eesti kirjaviisi õiendused. — Oma Maa 1886, nr. 9, lk. 290.

[14] Vrd. K. A. Hermann, Mõnda Eesti sõnade kirjutamisest. — Rahva Lõbu-leht 1898, nr. 5, lk. 100.

[15] Vrd. E. Ahrens, Grammatik der Ehstnischen Sprache Revalschen Dialektes, lk. 23.

[16] Vrd. F. J. Wiedemann, Grammatik der Ehstnischen Sprache lk. 83.

[17] Üleüldiselt pruugitav kirjaviis. — Olevik 1886, nr. 15, lk. 1.

[18] Vrd. E. Ahrens, Grammatik der Ehstnischen Sprache Revalschen Dialektes, lk. 114.

[19] Vrd. Eesti Kirjameeste Seltsi aastaraamat 1878, lk. 5.

[20] Vrd. K. A. Hermann, Eesti keele Grammatik, lk. 137.

[21] Vrd. J. Hurt, Eesti kirjaviisist ja kirjakeelest. — Postimees 1900, nr. 45—46, 145—148.

ja Hermanni [22] vahelises poleemikas ajakirjanduse veergudel, kus kumbki kaitses oma seisukohti. Kolmanda ettepaneku esitas K. Leetberg, kes soovitas üldiselt tarvitada *gi*-liidet, aga sõnades *siiski, keski, miski, kuskil*, kus see liide on kaotanud oma erifunktsiooni, kirjutada *-ki* [23]. Sajandivahetusel oli *gi*-liide suures ülekaalus nii ajakirjanduses kui raamatuis: *häältgi, ilmasgi, needgi, raamatudgi, siisgi, tulebgi* jne. Ainult üksikuis väljaannetes (näiteks J. Hurda töödes, kalendris «Sirvilauad», mõnevõrra «Sakalas» jm.) kirjutati *-gi* kõrval ka *-ki*.

Üheks kitsapiirilisemaks ortograafiliseks kõikuvuseks oli sõnade «au», «nõu», «jõud» ja nende vormide ning tuletiste kirjutamine ühe või kahe *u*-ga. Küsimus kerkis päevakorrale eriti alates 1886. aastast, millal Eesti Kirjameeste Seltsis ja ajakirjanduses toimusid tollele ajale tüüpilised vaidlused «üleüldiselt pruugitava kirjaviisi» ümber. On arusaadav, et kirjaviisi ühtlusele ei saanud tulla kasuks, kui 1886. a. veebruaris neid sõnu soovitati kirjutada «mitte: nõuu, jõuu, auu, vaid: nõu, jõu, au» [24], märtsis peeti mitmuse nimetavas õigeks vorme *nõuud, jõuud, auud* [25], aprillis avaldati arvamust, et peaks tarvitama ainsuse nimetavas *nõu, au, jõud*, teistes käänetes aga kahe vokaaliga kujusid [26], maikuus soovitati ajakirjanduses kasutada kõigis käänetes eranditult *uu*-lisi vorme [27], 1887. a. jaanuaris aga kehtestati «sõnades *auu* ja *nõuu* ikka *uu* ja sõnas *jõud* ainsuse omastav *jõuu* ning mitmuse nimetav *jõuud*, (sedamööda ainsuse vormid peale nimetava ja osastava ikka *uu* ja mitmuse vormid peale nimetava ikka *u*)» [28]. Kõikuvus ei tasandunud järgnevalgi aastakümnel. Sajandivahetuse kirjakeel jätkas siin sama kirjut traditsiooni: *nõu, nõuu, nõudis, nõuudmine, jõud, jõu, jõuu, jõuuga* jne. Sõnas «au» ja selle tuletistes valitsesid siiski peaaegu eranditult *uu*-lised vormid: *auu, auus, auuamet, auulik, auustama* jne. Nende sõnade eeskuju oli laienenud ka mõnedele teistele ja tekitanud ebajärjekindlust, näiteks kirjutati vormide *tõug tõu, tõugu* kõrval *tõuu, tõuugu,* samuti *auramine* kõrval *auur* jne.

Kui eesti sõnade ortograafia kõikuvuse põhjuseks oli peaasjalikult eri murdelise taustaga või erineva teoreetilise põhjenduse saanud paralleelvormide võistlus, siis võõrsõnade õigekirjutuses puudus sajandivahetusel, nagu varemgi, igasugune reeglipärasus. Küsimus oli läbi töötamata ja segadus seetõttu suur. Eesti

---

[22] Vrd. K. A. Hermann, Kas -gi ja -ki või -gi üksi? — Postimees 1900, nr. 51—54; Veel kord sellest, kas -gi ja -ki või üksi -gi. — Postimees 1900, nr. 168—172.

[23] Vrd. K. Leetberg, -gi ja -ki. — Postimees 1900, nr. 69, lk. 1.

[24] Üleüldiselt pruugitav kirjaviis. — Olevik 1886, nr. 9 (24. II), lk. 1.

[25] Vrd. Üks Eesti kirjaviisi ühenduse sõber. Üleüldiselt pruugitav kirjaviis — Olevik 1886, nr. 12 (17. III), lk. 1.

[26] Vrd. Üleüldiselt pruugitav kirjaviis. — Olevik 1886, nr. 15 (7. IV), lk. 1.

[27] Vrd. Mag. A. Nooli [= M. J. Eisen], Mõtted üleüldise kirjaviisi kohta. — Olevik 1886, nr. 21 (19. V), lk. 1.

[28] Kirjaviis. — Olevik 1887, nr. 4 (19. I), lk. 2.

Kirjameeste Seltsis oli puudutatud võõrsõnade ortograafiat üsna möödaminnes. Märgiti ainult, et «täieste Eestikeeli väljarääkimise järele ei või neid kõiki mitte kirjutada, ja täieste võõra kirjaviisi järele ka mitte»[29]. 1870-ndaist aastaist olid hakanud võõrsõnades tarvitusele tulema varem välditud võõrtähed *c*, *f*, *z*, *y*, hiljem *q* ja *x*. Nende tähtede vajalikkust ja *b*, *d*, *g* kirjutamist võõrsõnade algul rõhutas Hermann veel sajandi viimaseil aastail[30]. Sajandivahetusel esinesidki võõrsõnades kõik võõrtähed: *centrum, konferenz, oxydatsioon, aquarium.* Selliste sõnakujude kõrval leidus aga ka üsna eestipärastatud vorme: *voogt,* 'foogt', *viisika* 'füüsika', *ohvitseerid, nahvta.* Kõige tavalisemad olid pooleldi — sealjuures ilma mingi järjekindluseta — kohandatud sõnakujud: *grahv, galoss, bataljon, physioloogialik* jne. Rõhualust vokaali kirjutati nii ühe kui ka kahe tähega: *politika* ~ *poliitika, akademia* ~ *akadeemia* jne. Alati pika vokaaliga esinesid *eerima*-lõpuga verbid: *eksamineerima.* Ladina algupäraga lõpp *-tio/n/* osalt säilitati, osalt häälduspärastati: *agitation, delegatsion.*

Võõrnimede kirjutamises pidas Eesti Kirjameeste Selts 1886. a. õigeks järgmist seisukohta: ajalooliste isikute nimed säilitada originaalkujul, vajaduse korral lisada sulgudes hääldus, kohanimed kirjutada enamasti eesti kirjaviisi järgi ja hääldada eesti rõhuga (Ahvrika, Amerika, Aasia, Berlin)[31]. Praktikas jäi võõrnimede ortograafia sajandi lõpuni väga kirjuks, nii et Hermannil oli õigus väita, et «Eesti keeles neil õieti kirjaviisi ei olegi. Eesti keeles arvab igaüks enesel võimu olevat nimesid nii kirjutada, kuda ta tahab ja kuda ta silmapilkne tuju on. Siin on segadus otse seaduseks tõusnud»[32]. Hermann näitas, et raskusi oli eriti prantsuse ja inglise kohanimede ja isikunimedega[33]. Neid kirjutati sajandivahetusel õige mitmel viisil. Kõigepealt anti nimi edasi algkujul: *Ladysmith, Southampton, Mafeking, Clairvaux.* Samas aga tekkis venekeelse allika kasutamise puhul raskusi nime algkuju taastamisel ja see kirjutati n. ö. poolvõõras ortograafias: *Kweenstown, Barkli-Eeast.* Oli ka katseid kirjutada võimalikult häälduslähedaselt: *San Frantsisku, Scharl, Dükroo, Küvjee, Läijol.* Lõpuks esines juhtumeid, kus nime originaalkuju järel anti sulgudes hääldus: *Dumas* (ütle: *Dümaa*), *Descartes* (loe: *«dekart»*), *Maximilian Marie Isidore Robespierre* (maksimiliang marii isidoor robespjäär). Kõige tarvitatavam neist võimalustest oli esimene.

Vene nimede transkribeerimisel soovitati 1890. aastal ajakirjanduses, et *ы* kirjutataks *y*-ga[34]. Muid seisukohavõtte vene nimede

---

[29] Üleüldiselt pruugitav kirjaviis. — Olevik 1886, nr. 15, lk. 1.

[30] Vrd. K. A. Hermann, Võõraste sõnade kirjutamisest Eesti keeles. — Rahva Lõbu-leht 1899, nr. 2, 3, 6, 7.

[31] Vrd. Üleüldiselt pruugitav kirjaviis. — Olevik 1886, nr. 15, lk. 1.

[32] K. A. Hermann, Võõraste sõnade kirjutamisest Eesti keeles. — Rahva Lõbu-leht 1899, nr. 2, lk. 29.

[33] Vrd. sealsamas, lk. 30.

[34] Vrd. Sõnumid Tartust. — Postimees 1890, nr. 99, lk. 2.

kohta ei esinenud. Sajandivahetusel püüti kirjapildis tabada võimalikult venepärast häälдust, kusjuures rõhualune vokaal kirjutati sageli kahe tähega: *Baikaali, Uraali, Saraatovi, Samaara, Vorooneshi, Novorossiiski, Vladiimir*, aga ka *Baku, Kiev, Sevastopol.* Vene *ы/ü/* asemele kirjutati *y*: *Grosny, Sväty*, mõnikord *ka õ*: *Zarizõn.* Reeglite puudumise tõttu ei olnud ühtlust selleski ortograafiaküsimuses.

Ka sõnade kokku- ja lahkukirjutamises valitses kirjakeeles järjekindlusetus. Ahrensi grammatika pakkus XIX sajandi teise poole kirjakeelele tuge ühendverbi komponentide laiemaks kokkukirjutamiseks (*äraminema, äraminnes*, [on] *äraläinud)* [35]. 1878. a. esitas Hurt Eesti Kirjameeste Seltsis vastupidise seisukoha: tegusõnad kirjutatagu lisasõnadest lahus, nimisõnad kirjutatagu nominatiivse liitumise puhul kokku, teistsuguse liitumise puhul jälgitagu tähendust, omadussõnadega toimitagu samuti [36]. Möödaminnes kinnitas seda reeglit ka Eesti Kirjameeste Seltsi otsus 1886. a. [37] Uue sajandi algul, kui ajakirjanduses esines kaebeid küsimuses valitseva segaduse ja juhtnööride puudumise kohta [38], meenutati uuesti Hurda unustussevajunud reeglit [39]. Ühendverbi kokkukirjutamist pooldas Ansomardi [40]. Sajandivahetuse kirjakeeles oli väga levinud ühendverbi osiste kokkukirjutamine *ma-* ja *da*-infinitiivis, täis- ja enneminevikus: *vastuvõtma, ringikäima, äraarvata, toimepanna, on üleslöönud, oleks allavajunud, olivad kokkutulnud.* Ei puudunud ka üksikud juhtumid, kus kokku kirjutati lihtminevik ja *des*-infinitiiv: *ettepani, väljatulime, sissepiirates.* Teonimisõnu ja omadussõnalisi kesksõnu tarvitati üldiselt kokkukirjutatuna, kuigi ka siin oli küllalt kõrvalepõikeid.

Käändsõnade osas oli varasema traditsiooni ja rahva kõnekeele järgi üldisem lahkukirjutamine, kuid sajandivahetusel kasutati teatud üleminekuteena kokkukirjutamisele ka rohkesti sidekriipsu (eriti «Rahva Lõbu-lehes»). Vaatlusaluste aastate kirjakeeles võidi lahku kirjutada näiteks järgmisi sõnu, mis moodustavad iseseisva mõiste: *toidu kraam, mere rööwel, silma nägu, mõrtsuka töö, piima rentnik, jäe külm, kahe kordne, vaba meeleline* jne. Ka nominatiivne täiendsõna võis esineda põhisõnast lahus: *nahk müts, kuld käevõru*, harilikumalt siiski koos: *viltsaabas* jne. Astmeks kokkukirjutamise poole oli sidekriipsu tarvitamine: *jää-tükk, raudteerong, kaebe-alused, seaduse-võimud, hää-südamline.* Kõigi nende

---

[35] Vrd. E. Ahrens, Grammatik der Ehstnischen Sprache Revalschen Dialektes, lk. 137.

[36] Vrd. Eesti Kirjameeste Seltsi protokollid 1878, lk. 4, 5.

[37] Vrd. Üleüldiselt pruugitav kirjaviis. — Olevik 1886, nr. 15, lk. 1.

[38] Vrd. Lehe lugejad, Sõnade kokkukirjutamine. — Linda 1901, nr. 16, lk. 250.

[39] Vrd. J. Bergmann, Sõnade kokkukirjutamisest. — Linda 1901, nr. 18, lk. 282.

[40] Vrd. Ansomardi, Eesti praeguse kirjakeele, kirjaviisi ja grammatika arvustus. — Rahva Lõbu-leht 1900, nr. 9, lk. 560.

kõikuvate sõnakujude kõrval oli muidugi suur hulk sõnu, mis kirjakeeles esinesid liitununa juba pikka aega, nagu *pikksilm*, *suurtükk*, *noorsugu*, *seljaroog*, *õlekatus*, *talivili* ja palju teisi, mille komponendid olid seotud lahutamatult.

## 2. GRAMMATILINE EHITUS

Kirjakeel oma kujunemise protsessis oli aluseks saanud põhiliselt põhja-eesti keskmurde grammatilise struktuuri ja pidevalt rikastunud joontega teistest murretest. Rahvuslikus kirjakeeles ei olnud need erinevad elemendid veel suutnud kindlustuda ühtseks järjekindlaks süsteemiks. Veel ei olnud fikseerunud kõik sõnade muutmise ja sõnade lauseteks ühendamise reeglid. Kirjakeel ei olnud jõudnud vabaneda ka kirikukirjanduse keelest pärinevaist võõrmõjudest. Seetõttu oli kirjakeeles rida grammatilisi kategooriaid, milles esines paralleelvorme ja väljakujunematust. Järgnevas vaatluses pööratakse tähelepanu eelkõige nendele sajandivahetusele iseloomulikele vormidele.

### a) Käändsõna vormistik

Ainsuse omastavas ja selle põhjal moodustatud ainsuse ja mitmuse käändeis esines teatud grupil *s*-sõnadel keskmurde põhjaosale omane *-ks-*: *jätiksed*, *jäänuksed*, *katukse*, *käikse*, *lihaksed*, *linnaksed*, *matuksed*, *omaksed*, *sõrmukse*; ülejäänud laial murdealal esinevad *ss-* ja *s*-ilised vormid nagu *katusse*, *käisse*, *linnassed*, *matusse* olid vähemuses. *ks*-iline esinemus oli kirjakeeles vana. Seda toetas XIX sajandi keskel veel Ahrensi grammatika [41], Hermanni grammatika fikseeris aga ainult *s*-ilise vormi [42]. Sajandivahetuseks oligi *ks*-iline esinemus tugevasti kitsenenud ning elujõuline peamiselt nimetatud sõnades.

Karitiivadjektiivide, samuti järgarvude genitiiv ja teised käänded moodustati traditsioonikohaselt põhjaeestilise lõpu *-ma* abil: *rahutuma*, *õnnetuma*, *kolmandama*. Selle kõrval esines harvemini Hermanni grammatikas soovitatud [43], komparatiivist erinev vorm: *võimatuks*, samuti *kolmanda*.

Ainsuse osastavas oli põhja-eesti murdest tingitud kõikuvust (*-t* asemel *-d*) sõnatüüpides, nagu *aastad* 'aastat', *ametid*, *kopikad*, *orelid*, *röövlid*, *neiud*, *herrad*. Viimases kahes sõnas oli *d*-lõpp tolleaegsete grammatikareeglite järgi seaduspärane [44]. Kahesilbilistes esmavältelistes *a*-tüvelistes sõnades võis kohata

[41] Vrd. E. Ahrens, Grammatik der Ehstnischen Sprache Revalschen Dialektes, lk. 56.
[42] Vrd. K. A. Hermann, Eesti keele Grammatik, lk. 82.
[43] Vrd. Sealsamas, lk. 68, 93.
[44] Vrd. sealsamas, lk. 49.

*t*-lõppu: *emat*, *isat*, *sabat*, *vabat*. Astmevahelduseta kahesilbiliste *el*-, *er*-, *ur*-lõpuga sõnade partitiiv moodustati sageli astmevahelduslike sõnade eeskujul nominatiivist: *kindelt*, *meetert*, *suhkurt*.

*de*-line sisseütlev (tüübis «äärde») hakkas kirjakeeles levima XIX sajandi teisel poolel ja saavutas varsti kui ilmekam väljendusviis eelistatud seisukoha. 1880-ndate aastate keskel, kui Eesti Kirjameeste Seltsis olid päevakorral ühise kirjaviisi küsimused, avaldati *de*-lise illatiivi kohta ainult pooldavaid arvamusi [45]. Selle vormi fikseeris ka Hermanni grammatika [46]. Sajandivahetusel oli *de*-illatiiv kirjakeeles teatud sõnades valdavas enamuses, näiteks *juurde*, *meelde*, *äärde*. Üldiselt oli valitsev *sse*-line illatiiv: [rutatakse] *kodusse*, [astub] *koolisse*, *pimedusesse*, *tagumisesse* jne. Ajalehes «Saarlane» esines mõnikord kohaliku murde mõjul *se*-list illatiivi: *külase*, *tulese*.

Seesütlevas oli mõnevõrra levinud läänepoolseile murdeile omane tugevaastmeline vorm, seda mitte ainult adverbiaalses funktsioonis, nagu [nahk on] *voltis*, vaid ka seesolemise tähenduses: [vili on] *kottis*, *haudas*, *külges*, *lautas*, *selgas*.

Mitmuse omastavas ja selle järgi moodustatud käändeis esines kirjakeeles rohkem *de*-lisi vorme (*te*-liste asemel), kui seda lubasid kehtivad grammatikareeglid, näiteks *aastade*, *kauplejade*, *pisarade*, *taskude*, *vahvade*, *vabrikude*. Ebakindlust oli *tütar*- ja *hammas*-tüüpi sõnade genitiivis. Paralleelselt esinesid vormid *tütarte* ~ *tütarde*, *akante* ~ *aknate* ~ *aknade*, *vargate* ~ *vargade* jne.

Mitmuse osastav oma mitmelaadiliste esinemisvõimalustega ja analoogiliste lõppudega oli sajandivahetuse kirjakeeles, nagu ka varem, ebakindlamalt tarvitatavaid käändeid.

[*i*]*d*-lõpu tarvitamises vastas kirjakeelne esinemus grammatikareeglitele vormides, nagu *maid*, *päid*, *ohvrid*, *keldrid*, *selgeid*, *liikmeid*, *näljaseid*, *põhjuseid*, *aastaid*, *rahvaid*, *raamatuid* jne. Kirjanduses esines aga peale selle hulk [*i*]*d*-lõpuga partitiivivorme, mille tarvitamine sellisena erines grammatikapärasest: *kombid*, *südamid*, *vastasid*, *ollusid* (Hermanni grammatika järgi -[*e*]*id*); *puuduseid*, *häbematuseid* (Hermanni järgi -[*s*]*i*); *vabaid*, *hapuid* (Hermanni järgi -*sid*) jt.

*i*-lõpp, mis oli abstraheerunud teatud *s*-tüveliste sõnade mitmuse osastavast koos tüve *s*-iga ja moodustanud lõpu -*si*, oli kirjakeeles väga levinud. Seda toetas sajandi jooksul põhja-eesti murdealal toimunud [*s*]*i*-lõpu üldistumine mitmesugustesse sõnatüüpidesse. Reeglikohane oli see *s*-tüvelistes sõnades, nagu *seadusi*, *vajadusi*, *töölisi* jt. Kuid -*si* kujul esines see lõpp veel mitmetes teistes tüüpides: *teesi*, *kõnesi*, *vägesi*, *viljasi*, *voolusi*, *eeslisi*, *soldatisi*, *talunikkusi* jt.

---

[45] Vrd. Üleüldiselt pruugitav kirjaviis. — Olevik 1886, nr. 12, lk. 1; nr. 15, lk. 1; Arvamised üleüldiselt pruugitava kirjaviisi kohta. — Sakala 1886, nr. 11, lk. 1.

[46] Vrd. K. A. Hermann, Eesti keele Grammatik, lk. 64.

*sid*-lõpp oli Hermanni grammatikas väga paljudes sõnatüüpides soovitatavaks ainsaks või paralleelseks lõpuks. Nii oli enamik kirjakeeles *sid*-lõpuga esinevaid vorme grammatikaga kooskõlas, nagu *kõnesid*, *põldusid*, *kirjasid*, *häälesid*, *koolisid* jne. Astmevahelduseta *i*-tüvelistes sõnades, kus grammatika andis nominatiiviga sarnase kuju, otsis kirjakeel mõnikord ilmekamat väljendusvahendit *sid*-lõpu tarvitamisega: *vahendisid*, *kringlisid*, *nekrutisid*.

Lühike mitmuse osastav esines kirjakeeles lõppudega *-u*, *-e*, *-i* ja *-a*: *halbu*, *nõrku*, *okse*, *sukke*, *pilvi*, *sooni*, *kiva*, *mütsa*, *paberossa*, *kirjanikka*, *avalikka* jne. Õige produktiivne oli osastava moodustamine lõppvokaaliga *-a*.

Teistes käänetes oli lühikese mitmuse vorme kirjakeeles harva.

Sajandivahetuse kirjakeele käänamissüsteem oli paljudes üksikasjades veel kindlaks kujunemata. Kirjakeeles oli ühelt poolt vorme, mille tarvitus järjest kitsenes, nagu *kse*-genitiiv *s*-sõnades, tugevaastmeline inessiiv, *-si* mitmuse partitiivis, teiselt poolt selliseid, millel oli tugev tendents levida ja kindlustuda, nagu *t*-line ainsuse partitiiv tüübis *neiut*, *de*-illatiiv, *sid*-lõpp mitmuse partitiivis jne. Peale selle esines kirjakeeles küllalt vigu, mis olid tingitud teadmatusest või hoolimatust suhtumisest keelesse.

### b) Pöördsõna vormistik

Verbiga seotud küsimustest oli sajandivahetuse kirjakeeles kõikuvamaid kontraheeritud verbide pööramine. Nende pööramine kujunes teistest erinevaks alles XIX sajandi jooksul ja oli oma suhtelise värskuse tõttu veel sajandivahetuselgi ebakindel. Kuigi küsimus oli reguleeritud nii Ahrensi[47] ja Wiedemanni[48] kui ka Veske[49] ja Hermanni[50] poolt vasturääkivusteta ning tugeva- ja nõrgaastmelised vormid olid leidnud kindla fikseeringu, lõi tegelikus kirjakeeles veel tugevasti läbi varasem traditsioon. Nii esines rohkesti tugevaastmelisi vorme *da*-infinitiivis: *algada*, *hiilgada*, *kaebada*, *vastada*, selle järgi ka *des*-infinitiivis: *algades*, *kaebades*, eriti aga *nud*-partitsiibis: *alganud*, *hiilganud*, *märkanud*, *tõmbanud*.

*des*-infinitiivis oli kõikuvust ka neljasilbiliste *ta-* (*da-*) verbide puhul. Viimaste esinemust oli peale grammatikute reeglistanud Eesti Kirjameeste Selts, kelle otsuses 1886. aastal «õigeks arvati, tegusõna lõpusilbi *d* ja *t* vahele nõnda vahet teha: kirjutada ... ja kirjutades, aga mujal t»[51]. Sajandivahetuse kirjakeel eksis aga

---

[47] Vrd. E. Ahrens, Grammatik der Ehstnischen Sprache Revalschen Dialektes, lk. 103.

[48] Vrd. F. J. Wiedemann, Grammatik der Ehstnischen Sprache, lk. 480 jj.

[49] Vrd. M. Veske, Eesti keele healte õpetus, lk. 81.

[50] Vrd. K. A. Hermann, Eesti keele Grammatik, lk. 128 jj.

[51] Üleüldiselt pruugitav kirjaviis. — Olevik 1886, nr. 15, lk. 1.

veel mõnigi kord ära idapoolseile murdeile omase *tes*-lõpu juurde: *avaldates, mäletates, usaldates.*

Kuni XIX sajandi neljanda veerandini oli kirjakeeles paralleelselt esinemas *nud-* ja *nd*-lõpulist partitsiipi. Hurda, Veske ja Hermanni toetusel pääses sajandivahetuseks peaaegu täiesti valitsevaks *nud*-vorm, kuna *-nd* taandus kas luulekeelde, kus see vorm oli vajalik värsimõõdu huvides, või jäi püsima üldsuunaga väga visalt kaasamineva kirjanduse lehekülgedele, nagu seda oli näiteks «Ristirahva Pühapäeva leht».

*v*-partitsiibi muidu reeglipäraseș ja järjekindlas esinemuses oli väike kõikuvus teatud *a*-tüvelistes sõnades. Näiteks esines vormi *iseseisev* kõrval ka *iseseisav,* samuti *kestav, silmapaistav* jne.

Kindla kõneviisi oleviku mitmuse kolmanda pöörde fikseeris Ahrens kesk-eesti murde esinemuse põhjal nõrgaastmelisena [52], kuid läks veel vaja mõnd aastakümmet ja Eesti Kirjameeste Seltsis vastuvõetud juhist [53], enne kui nõrgaastmeline vorm *teavad* pro *teadvad* pääses üldtarvitatavaks. Sajandi lõpuks oli see põhiliselt toimunud.

Lihtmineviku ja tingiva kõneviisi oleviku mitmuse kolmandas pöördes hakkas [*s*]*ivad*-lõpp välja tõrjuma [*s*]*id*-lõppu pärast Eesti Kirjameeste Seltsi otsust 1872. aastal [54]. Olgugi et avaldati väiteid ka [*s*]*ivad*-lõpu vastu [55], levis see siiski kiiresti. Sajandivahetusel oli see lõpp üldesinemuseks: *olivad, töötasivad, võiksivad* jne. Harukorril oli see tunginud isegi eitavasse kõnesse: *ei oleksivad.* Hoopis erandlikud olid [*s*]*id*-lõpuga vormid, nagu *olid, tahtsid.*

Lihtmineviku ainsuse kolmandas pöördes esines vorme *kaevis, kasvis, ootis, pööris, lõppis, pääsis,* kus sõnu, mille minevik kirjakeeles tavaliselt moodustus vokaaltüvest, muudeti konsonanttüvelistena. Sajandi lõpul oli see murdeline esinemus kirjakeeles küllalt levinud ja Hermann võttis selle vastu ajakirjanduses korduvalt sõna [56].

Saksa keele eeskujul abiverbi «saama» abil moodustatud tuleviku tõi Hermann oma grammatika lehekülgedele, arvestamata tulevikuvormi tegelikku puudumist eesti keeles. Kuigi teistes grammatikates tähelepanu juhiti tuleviku ühtelangemisele olevikuga, elas võõrapärane liittulevik kirjakeeles sajandivahetusel veel

---

[52] Vrd. E. Ahrens, Grammatik der Ehstnischen Sprache Revalschen Dialektes, lk. 98.

[53] Vrd. Eesti Kirjameeste Seltsi aastaraamat 1873, lk. 76.

[54] Vrd. sealsamas.

[55] Vrd. K. Malm, Laulud ja Loud. Tallinn, 1874, lk. [2], vrd. ka: Mag. A. Nooti [= M. J. Eisen], Mõtted üleüldise kirjaviisi kohta. — Olevik 1886, nr. 22, lk. 1.

[56] Vrd. K. A. Hermann, Mõne Eesti sõna kirjutamisest. — Postimees 1892, nr. 44, lk. 1; Mõnda Eesti sõnade kirjutamisest. — Rahva Lõbu-leht 1898, nr. 10, lk. 221.

visalt edasi. Tarvitati konstruktsioone, nagu *saab olema, saaks kõrvale saatma* jne.

*vat*-tunnusega kaudne kõneviis oli eesti keeles õige noor. Ahrensi grammatika esitas kaudse kõneviisina *da*-lõpulise vormi. Alles Wiedemanni grammatika märkis esmakordselt ära *vat*-vormi esinemise öeldise asendis [57]. Hermann tõi «ebakohese» kõneviisi tähenduses mitu vormi: olevikus *da*- ja *ma*-infinitiivi ning *vat*-tunnusega vormi, minevikus *nud*-partitsiibi [58]. Einer fikseeris «kahtleva» kõneviisi olevikuks *vat*-vormi, minevikuks *nud*-vormi [59]. Kirjakeeles esines sajandivahetusel kaudses kõneviisis kõige rohkem *da*-infinitiivi: *seadlused t u l l a arutamisele* (T 1901, 1, 2, 2), *kõikumine v ä l t a d a edasi* (V 1900, 2, 2, 5) jne. Minevikku väljendati *nud*-partitsiibi abil: *arsti kunsti tõttu s a a n u d Selma viimati niikaugele, et haigus pikka mööda t a g a n e n u d* (P 1901, 6, 2, 3). *vat*-tunnusega kaudne kõneviis oli kirjakeeles sel ajal vähemuses: *Riiga a s u t a t a v a t ... selts* (O 1900, 1, 5, 1), *boerid n ä i t a v a t seega, et nad ... alla anda ei t a h t v a t* (P 1901, 4, 1, 2).

Umbisikulises tegumoes tarvitati kuni XIX sajandi neljanda veerandini *ta*-(*da*-) liitelisi verbe sageli ilma tegumoe *ta*-tunnuseta, nagu see oli omane läänepoolseile murretele. Pärast Hurda ettepanekut Eesti Kirjameeste Seltsis [60] said *ta*-tunnusega vormid kiiresti üldiseks, sest tähendusliku vahe tegemise vajadus teatud sõnade (näit. ehitatud — ehitud) vahel oli selgesti tunnetatav. Sajandivahetuse kirjakeeles oli impersonaali olevikus lõpp *-tatakse* täielikus enamuses: *nimetatakse, jaotatakse*, kuna tunnuseta vormid olid erandeiks. Minevikus esines reeglipärase *-ti* kõrval lõuna- ja läänemurdelist *di*-lõppu: *asutati, valmistati*, aga *nimetadi, tervitadi*. Partitsiipides olid üldised *-tatud* ja *-tatav: valmistatud, korraldatud, ehitatav, toimetatav*, harva esines vorme, nagu *karistud, kihvtitud*.

Tugevaastmelisena tarvitati impersonaali olevikus sõnu *joodakse, müüdakse, viidakse, oldakse, pandakse, tehtakse* jt. nagu seda soovitas ka Hermanni grammatika [61]. Mõnedes sõnades esines impersonaali vormides vahevokaali *-e-*: *jõueti, kanneti, kannetud, naereti* jne.

Impersonaalseid väljendeid moodustati mõnikord saksa keele mõjul abiverbiga «saama». Juba 1880-ndate aastate keskel oli ajakirjanduses juhitud sellele tähelepanu kui lubamatule võõrapärasusele [62], kuid veel sajandivahetusel esines kirjakeeles konstrukt-

---

[57] Vrd. F. J. W i e d e m a n n, Grammatik der Ehstnischen Sprache, lk. 461.

[58] Vrd. K. A. H e r m a n n, Eesti keele Grammatik, lk. 99.

[59] Vrd. H. E i n e r, Lühikene eesti keele õpetus rahvakoolidele. Tartu, 1885, lk. 32.

[60] Vrd. Eesti Kirjameeste Seltsi aastaraamat 1873, lk. 76, 77.

[61] Vrd. K. A. H e r m a n n, Eesti keele Grammatik, lk. 112, 113, 119; vrd. ka Postimees 1895, nr. 61, lk. 3 (Kirjandusest).

[62] Vrd. Olevik 1885, nr. 5, lk. 1 (Laiusest).

sioone, nagu olevikus: *Teender ... saab otsitud* (V 1900, 1, 4, 2), *niisugused saavad nendest ... väga põlatud* (P I 1899, 24), minevikus: *kuhu ka ... võõrad saivad palutud* (P 1901, 7, 2, 5), *sai vangi pandud* (Saa 1900, 7, 1, 3).

Nagu eelnevast selgus, oli kirjakeele pööramissüsteemis sajandivahetuseks kindlustunud rida vorme, milles veel mõni aastakümme varem oli tugevat kõikumist, näiteks *ta*-tunnusega impersonaal teatud sõnadegrupis, [*s*]*ivad*-lõpp lihtminevikus ja tingiva kõneviisi olevikus, *nud*-partitsiip jt. Nende vormide paralleelesinemused olid jäänud erandeiks. Mõned vormid olid kirjakeeles suhteliselt uued ega olnud jõudnud tungida sügavamale keelepruuki, näiteks *vat*-tunnusega kaudne kõneviis.

### d) Lauseehitus

Eesti kirjakeele lauseehitus oli pikka aega kujunenud saksa keele mõju all. Teoreetilise läbitöötamise osaliseks said süntaksi küsimused hoopis harvemini ja vähemal määral kui morfoloogiaalased. Esimese ulatusliku ülevaate eesti lauseehitusest tõepärase rahvakeelse materjali alusel andis E. Ahrens, järgmise F. J. Wiedemann. Eestikeelses grammatikas käsitles lauseõpetust esimesena H. Einer 1885. aastal, teisena K. A. Hermann 1896. aastal. Ajakirjanduses, kus sajandi viimasel veerandil pühendati küll rohkesti tähelepanu ortograafiale, ei leidnud süntaksi probleemid üldse käsitlemist.

Kirjakeelse lause *sõnajärjestus* oli kõige parem algupärases eestikeelses ilukirjanduses, nii näiteks E. Vilde, E. Peterson-Särgava, J. Mändmetsa jt. sajandivahetusel ilmunud teostes [63], milles võrdlemisi lihtsa, rahvaliku lausega käsitleti realistlikke aineid, anti edasi lihtsate inimeste kõnet.

Eriti tõlgetes esines aga palju halba lauseehitust. Iseloomulik oli öeldise asetamine kõrvallause lõppu, näiteks: *Selts tänab kõiki, kes seda kaunist ettevõtet oma lahke kaastegevusega, olgu kas asjade annetamise, müümise ehk ostmise läbi ehk mõnel muul viisil, toetanud on* (P 1901, 1, 3, 5); *talle tuli meelde, et ta kord sellesama mäe pääl veikese Marie Trojekuuroviga, kes temast mõned aastad noorem oli ja juba siis «ilus neiu» tõutas olla, mänginud oli* (D 1899, 14).

Tihti kiiluti täiendlause omastavas käändes oleva põhisõna järele, kistes niiviisi teineteisest kaugele omavahel seotud komponendid (näiteks ühendverbi osised, öeldise ja sihitise); *Voldemar tundis tema rutulist otsa ja ta ei läinud vanakese juurest, kes täielikku lapsikusesse oli langenud, eemale»* (D 1899, 16);

---

[63] E. Vilde «Külmale maale» (2. tr. 1897) ja «Raudsed käed» (1898), E. Petersoni «Paised» (1899, 1900, 1901), J. Mändmetsa «Koduküla vainult» (1900).

*«Kõik t u n d s i v a d ühisuse üle, mis Trojekuurovi ja tema vaese naabri vahel valitses, k a d e d u s t* (D 1899, 4).

O b j e k t i küsimust pidasid kõik grammatikud eesti keele süntaksi raskeimaks osaks. Ta oli seda, nagu märkis Wiedemann, eelkõige muulastele, kuid ka võõrkeelse hariduse saanud eestlastele, kelle keeletunne emakeele suhtes oli võõra keele mõjul nürinenud [64]. Sajandivahetuse kirjakeeles, nagu varemgi, seisis sihitise väärtarvitus peaasjalikult osasihitise kasutamises täissihitise asemel. Rohkem kui mujal oli ebaõiget sihitist ajakirjanduse keeles, nagu: *Ju ta ka unustas vist oma e s i m e s t p ü ü d m i s t* (RP 1901, 1, 5, 2), *mikspärast meie n i i s u g u s t s õ n a välja oleme valinud* (Saa 1900, 1, 1, 1), *tehti otsuseks s e d a a s j a järgmise koosoleku päevakorda võtta* (O 1900, 2, 33, 1), *ehk ma arvatavasti k a h t e küll juba . . . maha tõmmanud olen* (RL 1900, 11, 671, 1) jne.

Mõnikord eksiti ka selles, et tarvitati täissihitist osasihitise kohal või nimetavalist sihitist omastavalise asemel: *et ma ju s i i n s e d o l u d osalt tunnen* (Saa 1900, 3, 2, 1), *Paneme aga s e e s a m a p o m m pikkemasse otsa* (RL 1901, 1, 30, 1).

Sajandivahetuse kirjakeelele oli omane rohke liigsete kõrvalsõnade kasutamine: *Telegrammidest s e l g u b v ä l j a, et . . .* (V 1900, 1, 3, 3), *l a h k u s i v a d nad kauaks üksteisest ä r a* (D 1899, 4), *Maarja Dmitrievna . . . k a o t a s juba lapsepõlves oma vanemad ä r a* (Mõp 1900, 3).

Iseloomulik oli ka saksapärane kaassõnade tarvitamine sünteetilise väljendusviisi asemel: *elasid oma m ä g e d e p e a l* (0 1900, 1, 16, 1), *juhime tähelepanemist selle p i d u p ä ä l e* (P 1901, 2, 3, 4), *õpetaja a m e t i p e a l e õnnistatud* (RP 1901, 1, 2, 1), *läksivad . . . k o n g r e s s i p e a l t ära* (T 1902, 26, 3, 3), *ühesuguste t i n g i m i s t e a l l* (Kõ 1901, 26), *avaldavad kohalise r a h v a k o h t a . . . mõju* (T 1901, 1, 2, 2), *uskus i s e e n e s e s i s s e* (Mõp 1900, 12).

Kirjakeeles oli kõnekeele mõjul kõikuvust omadussõnalise täiendi ühildumises nimisõnaga. Esines juhtumeid, et omadussõnaline täiend jäeti ühildamata arvult või käändelt, nagu näiteks: *terava küünte* (RP 1901, 1, 4, 2), *parema linade* (O 1900, 1, 6, 2), *hädaohtliku seisukorrasse* (S 1900, 1, 2, 3), *laialise tööväljale* (Pm 1900, 1, 4), *musta tööde* (T 1902, 38, 2, 2), *lumivalge juukstega* (O 1900, 1, 16, 3), *õrna näpudega* (RL 1901, 1, 29, 2). Mõnikord, vastupidi, ühildati täiend käändelt ka olevas või rajavas: *Hygroskopisena veena* (Põ 1900, 3, 89); *pooleni toani* (RP 1901, 51, 424, 2), *hiliseni ööseni* (P 1901, 2, 3, 3).

Kirjakeel polnud veel vabanenud võõrapäraseist iganenud väljendeist, nagu «ütles kellegi vastu», «võttis teha», «kellestki tehtud» (pro «kellegi [poolt] tehtud») jne.: *Peale selle rääkis . . . revidendi herra v a n e m a t e . . . v a s t u südameliku sõnadega*

---

[64] Vrd. F. J. W i e d e m a n n, Grammatik der Ehstnischen Sprache, lk. 620.

(RP 1901, 2, 12, 2); *Nüüd võttis hulk... mehi elektrivõimu lähemalt uurida* (Lt 1899, 61); *Lapsed... valmistatakse osavatest kooliprei lidest ja ühest koolihärrast gymnasiumi... tarvis ette* (V 1900, 1, 4, 2); *et kõik need vargused ühest ja sellest samast inimesest tehtud olivad* (V 1900, 1, 2, 1). Eriti tugevasti juurdunud oli viimane konstruktsioon.

Kirjakeele lauseehituse puudusi sajandivahetusel aga peaaegu ei märgatudki, selle asemel keerlesid arutlused kirjaviisi üksikküsimuste ümber. Ainsana juhtis eesti kirjakeele sõnastuse ja stiili puudustele tähelepanu A. Grenzstein. Kirjutises «Kauni keele kaitseks» astus ta välja «teatritegemise», «kookamise», «sasise keele», «kõnekõlksude», «mäletsemise» jne. vastu. Et need jooned — peaasjalikult retooriline paatos, ebaloogiliselt või lohakalt ülesehitatud laused, sõnadetegemine — olid ajajärgule tõesti iseloomulikud, toodagu siin ära mõned A. Grenzsteini poolt peamiselt «Postimehest» võetud näited: «Rahu soovib meie rahvas, et oma rinda elu vastu võitlemiseks jõu ja tarkuse kuuega katta», «Ma näen, ma näen, et kaugemal orus seal hoiab ärakadunud poeg sigu», «Nüüd arvas George julgeda vanduda võida», «Mis tulu tõuseb seltsi liikmetele kirjandusega tegemist tegemisega?» «... et meil võimalik oleks vana Eesti vööde ja jutiliste aluskuubede hoolsa elluäratuse ja kauni valmistuse varal midagi oma laadilist käsitööd täiusele saata», «Kui teraselt ja hoolsaste kuulatame ja kuulame, ehk saavad siis ka tuhapõrmukesed ja söeraasukesed meie kalmude põues teist juttu kõnelema hakkama» [65]. Niisugustest ja nendetaolistest lausetest oli sajandivahetuse kirjakeel tulvil.

### 3. SÕNAVARA

Nähtused ja protsessid, mis toimuvad ühiskondlikus elus, tootmises, tehnika, teaduse ja kultuuri valdkonnas, üldse inimese tegevuse kõigil aladel, peegelduvad keele sõnavaras. Ühelt poolt sellest olenevalt, teiselt poolt keele sisemistest arenemisteguritest sõltuvalt, on eri ajajärkude sõnavaral oma eri ilme, milles segunevad kaasaja ja mineviku elemendid.

Järgnevas peatutakse põgusalt XIX ja XX sajandi vahetuse eesti kirjakeele sõnavaral.

Alustame ühiskondlik-poliitilist elu kajastava sõnavaraga. Mõistet «ühiskond» väljendati sajandivahetusel sõnaga *seltskond* (*Aga mitte üksi vabrikutes ei ole töö ärajaotatud, vaid seltskonnas eneses ka, mille tõttu siin mitmesugused rahva klassid ja liigid tekkivad* — RL 1900, 8, 475, 2). Mõnikord tarvitati

---

[65] Vrd. A. Grenzstein, Kauni keele kaitseks, Jurjev, 1899.

samas tähenduses ka sõnu *ühiselu* või *koguelu*. Sõna *ühiskond*, mis samuti oli keeles olemas, oli tollal sünonüümiks sõnale *selts*.

Ühiskonna jagunemist klassidesse ja kihtidesse kajastasid sõnad, nagu *rahvaklass*, *rahvakiht*, *töörahva-klass*, *töörahvas*, *proletariaat*, *tööline*, *vabrikutööline*, *käsitööline*, *kodanikuklass*, *suurkodanikud*, *väikekodanikud*, *töötandja*, *kapitalist*, *vabrikant*, *talupojaseisus*, *talupidaja*, *suurpõllupidaja*, *väikepõllupidaja*, *kulak* e. *kasuvõtja* (... *meil on kasuvõtjad* (кулаки), *kes rahva jõu ära kurnavad* — RL 1900, 1, 2, 1; *kulakid* — RL 1900, 1, 2, 1), *vabanik* e. *vabatnik*; *intelligenzia* jt.

Tööliskiassi olukorda ja võitlust poliitiliste ning majanduslike õiguste eest peegeldasid sõnad *töörahva partei* e. *tööliste partei*, *ametiühisus*, *streik*, *streikima* e. *tööd seisma panema* e. *tööd seisma jätma*, *tööstuse-seaduseandmine*, *tööpuudus*, *töölistemaja*, *haigusekassa* jt.

Tööstuse ja rahvamajanduse probleeme valgustati sajandivahetuse progressiivseis väljaannetes hoopis teisest aspektist, kui seda seni oli tehtud kodanlikus ajakirjanduses. Küsimuse käsitlusega teaduslikult poliitilise ökonoomia seisukohalt tekkisid selle ala terminoloogia alged. Terminite väärtuse omandasid sõnad *tööjaotamine*, *tööjõud*, *palgatöö*, *rahapalk*; *kapital* e. *pääoma* (*pääoma* (*kapitali*) *omanikud* — L 1900, 5, 52, 1), *edasitöötamine* e. *produtseerimine*, *kauba tarvitamise-väärtus*, *vahetuse-väärtus*, *rahva-majandus*, *kriisis* e. *tööstuse kitsikus* jt. Tööprotsessi, -vahendeid ja -tulemusi märkisid sõnad, nagu *toores materjal*, *tööriist* e. *töönõu*, *töö produkt* e. *saadus*, *vabrikaat* (*Toores materjal*, *tööriistad ja inimese tööjõud on kolm päätegelast, millede ühise tegevuse läbi uus asi sigib* (*produkt*, *vabrikaat*, *kaup*) — RL 1900, 10, 606, 1). Sõna *tööstus* kõrval tarvitati kollektiivmõiste tähistamiseks ka sõna *tööstik*.

Progressiivses kirjanduses minetasid oma endise moonutatud, pejoratiivse sisu sõnad *sotsialismus*, *materialismus* jt.

Eestikeelne teaduslik oskussõnavara — nii palju kui seda algetena seni oli esinenud õpikuis ja vähestes loodusteaduse- ning tervishoiu-alastes töödes — ei olnud sajandivahetusel veel terminoloogia selle sõna täpses mõttes. Terminite koordineerimatuse tõttu esines palju paralleelseid ja kirjeldavaid väljendeid; need oskussõnad ei osutunud mitte alati muukeelsete mõistete täpseiks vasteiks. See puudus tõusis eriti esile siis, kui eesti keeles taheti avaldada võõrkeelse kirjanduse põhjal koostatud teaduslikke populariseeringuid. Tartu progressiivse haritlasringi liige arstiteadlane Richard Aavakivi, kes sajandite vahetusel ettekannetes ja artiklites populariseeris eesrindliku teaduse seisukohti, kirjutas selle kohta: «Küsimused, mida ma oma kirjatöö, «Pääaju ja vaimuomadused», lõpul harutamisele võtan, on iseenesest juba rasked küllalt, lähevad aga palju raskemaks, kui neid just eestikeeles pead ettekandma, sest meie keel ei ole veel nõnda edenenud, vilunud ja kinnitatud, ... et temas otsekohe igat mõistet (понятие, Be-

griff) ilma pikema kahtlemiseta, otsimiseta ja kaalumiseta teatava sõnaga välja ütelda»[66]. R. Aavakivi juhtis tähelepanu terminite väljakujunematusele: «Paljud mõisted ja sõnad on meie juures veel nii vedelas ühenduses üksteisega, et üks ühe sõnaga üht mõistet, teine aga hoopis teist ühendab, ilma et kumbgi teada pruugiks, et see nõnda võimalik on»[67].

Teadusliku terminoloogia kõikuvus ilmnes eelkõige mitme sõna kasutamises ühe ja sama mõiste väljendamiseks. Nii näiteks esinesid arsti- ja loodusteaduslikes kirjutistes 'raku' tähenduses sõnad *rakk*, *rakuke* ja *kärjeke*, 'rakutuuma' tähenduses *tera* ja *tuum*, 'koe' tähenduses *kude* ja *kudu*. Mõiste 'süsivesik' väljendamiseks tarvitati sõnu *söevesinik*, *süsivesinik* ja *vesisüsinik*. Termini *bakteer* e. *bakteeria* kõrval esines üldiselt sõna *pisielukas*, samuti ka sõnad *mikroorganismus* ja *tõbe idu*. Teadusalaseist põhimõisteist olid paralleelselt tarvitusel sõnad *mõiste* ja *aime*, *aine* ja *ollus*, 'mateeriat' nimetati *põhjusolluseks*.

Käsiteldava aine suhteline uudsus ja sellega seoses terminite väljakujunematus põhjustasid niisuguste kohmakate kirjeldavate väljendite tarvitamist, nagu *juuksekarva-augukeste sooned* 'juussooned', *ained vaheldavad endid* 'toimub ainevahetus' jne.

Eestikeelse teadusliku väljenduse ebakindlusest tingitult lisati teksti sageli vene-, saksa- või ladinakeelsed terminid, et sellega fikseerida kasutuselevõetud eestikeelse oskussõna või kirjeldava väljendi täpsem sisu, näiteks: «Suure peaaju mõlemate poolte (полушария, Hemisphaeren) välimiste külgede pääl keskmise vao (Fissura Rolandi) ümber on vabatahtliste liikumiste võimude kohad (двигательные корковые или психомоторные центры, motorische Region der Hirnrinde). Selle vao ülemise otsa ümber on võimekoht, kust vabatahtlised jalaliikumised sünnivad» (RL 1900, 78, 1).

1900. aastal hakkas K. A. Hermann välja andma teost «Eesti Üleüldise teaduse raamat ehk encyklopädia konversationi lexicon», milles ta oskussõnavara lünki püüdis täita enda loodud kunstlike sõnadega ja puristina ka üldkeele laen- või võõrsõnu asendada oma tuletistega. Et need sõnad aga ei tulnud tarvitusele, ei suutnud Hermann oma entsüklopeediaga (mille väljaandmine pealegi *b*-tähe piirides katkes) eesti oskussõnavara arenemisele midagi olulist anda.

Sajandivahetuse eesti kirjakeel oli vastu võtnud hulga uuemaid tehnikaalaseid võõrsõnu, kuid püüdis ühtlasi veel võõrsõnade kõrvale anda omakeelseid selgitavaid vasteid. Nii tarvitati paralleelselt sõnadega *automobil*, *gramofon*, *telefon*, *tramway* eestikeelseid selgitavaid väljendeid *isesõitev vanker*, *kõnemasin*, *kõnetraat*, *linnaraudtee*. Ka sõnade *motor*, *propell* 'propeller', *manomeeter*,

---

[66] R. Aavakivi, Darwini õpetus ja tema eesti sugust vastased. — Rahva Lõbu-leht 1900, nr. 11, lk. 664.

[67] Sealsamas.

*tunnel* kõrval esinesid eestikeelsed vasted *liigutamise masin, õhukruuv, aurukraad, õenestee*. «Allveelaeva» tähenduses võis kohata nimetust *veealune lootsik*.

Nagu terminoloogias nii oli ka kirjakeele üldsõnavaras palju väljakujunematut, paralleelset ja ebamäärast. Eelkõige oli see tingitud sufiksite tähenduste fikseerimatusest. Sõna *kergitama* näiteks tarvitati nii tähenduses 'üles tõstma' kui 'kergendama' (*... soovisime, et loomakaitse-selts nende* /= Tallinna «konka» hobuste/ *töö kergitamiseks sammusid teeks* — T 1902, 36, 3, 4). Sõna *vastolu* võis tähendada 'vastavus', sõna *vastik-olu* aga 'vastuolu' (*täiesti vastolus* (*proportsionis*) seisab — Lt 1899 119; *Et seda vastik-olu kaotada* — T 1902, 37, 1, 4). *Teadused* tähendasid ühelt poolt 'teadusi' (*looduseteadus, arvustikuteadus* 'statistika'), teiselt poolt 'andmeid' (*on ... huvitavaid teadusid kogunud* — Lt 1899, 97). Sõna *sünnitus* oli laialt tarvitusel 'toote, saaduse' tähenduses (*põllutöösünnitused, industrii sünnitused, trükisünnitused*). Sõnaga *ühendus* märgiti nii 'ühendust' kui ka 'ühendit' ja 'ühingut' (*lämmastikust priid ühendused* — RL 1900, 125, 1, *mäetööliste ühenduse sekretäär* — T 1902, 26, 3, 4), sõnaga *nähtavus* 'nähtust', sõnaga *määrus* 'definitsiooni' jne.

Iseloomulikud sajandivahetuse keelele olid ka sellised sõnakujud ja väljendid, nagu *mitmekarvaline* 'mitmevärviline', *tähtjas* 'tähtis', *tähtsust ära tundma* 'tähtsust tunnetama', *ennast koguma* 'kogunema', *ülesleidus* 'leiutis, avastis', *lahutusekunst* 'keemia', *kunstsõna* 'oskussõna' jpt.

Heidame põgusa pilgu ka sajandivahetuse ilukirjanduse sõnavarale.

Marksistliku ideoloogiaga tutvumise innustaval mõjul kirjutas Eduard Vilde 1896. aastal romaani «Külmale maale». Selle tõepärase ja haarava teose ühiskondlik tähtsus oli suur. Sisu kõrval oli ka teose vorm veenev, ilmekas ja sõnavärske. Romaani keelekuju värskus ei seisnud niivõrd haruldasemate sõnade sissetoomises, kuivõrd olemasoleva sõnavara kasutamises uudselt, šablooni laskumata. Vilde rakendas tabavalt rahvakeele sõnu ja väljendeid, näiteks: *Jaan mõistis, mispääle ta sihtis, ja lõi kohkvele; Niisama luhtava luulevõimuga ... kujutas ta ... viimast päeva ja selle koledusi ette; Kohutavat lugu kuuldes ei tule juhmidel aga meelde vargaid varmalt taga ajama minna; Teine kaebealune oli ridvapikkune kõhn, vimmas kaelaga pilvetõukaja* (Km 1897, 81, 89, 158, 172).

1898. aastal kirjutas Vilde teise silmapaistva romaani «Raudsed käed» tööstusproletariaadi elust. Ka selles kasutas ta sõnalisi vahendeid ilmekalt.

Vilde kõrval oli sajandivahetusel esileküündivamaks proosakirjanikuks Ernst Peterson-Särgava, kes oma jutustuste teravalt aktuaalse sisu andis edasi rahvapärases lihtsas vormis. Autor osutas valvsat tähelepanu keeleliste vahendite kasutamisele. Seda

tõendavad kas või tekstisse poetatud korduvad autoripoolsed märkused ühe või teise sõna kohta, eriti aga tegelaste väga tabav iseloomustamine nende kõneviisi ja sõnatarvituse kaudu. Näiteks andis Peterson-Särgava torke kirikukirjanduse igandliku keelepruugi pihta, mis segas ära sõnad «valima» ja «valitsema»: *Mis sa arvad, vana Hans, kas teie «valitsete» (kirikhärra ei võinud kirjakeele «valite» mitte sallida) ... Stolbeni-härra kiriksandaks?* (P II 1900, 7). Teisal sihtis autor Hermanni väljamõeldud sõnale «võidus» (=kunst), kirjutades: *... mis imet inimene helikunstis* (ta *oleks nimelt sõna «võidus» kunsti asemel tarvitanud, aga sel ajal jääti uus sõna lihtsalt rasvaste asjade ilusa läike tähenduseks*) *võib teha* (P II 1900, 95). Kirjaniku keeles ei torganud silma sõnavara suur ulatus, küll aga leidlikkus ja sisutihedus selle kasutamisel.

Sajandivahetuse luulekeel, mis oma parimal kujul sisaldus «Anna Haava luuletustes» (1897) ja K. E. Söödi luuletuskogus «Saatus» (1899), oli ilma tähelepanu köitvate kujunditeta, üsna igapäevase sõnavalikuga, kuid lihtne ja siiras.

Käsitletaval perioodil tõlgiti eesti keelde mitmed vene klassika meistriteosed, nagu L. Tolstoi «Sõda ja rahu», N. Gogoli «Maiöö», A. Puškini «Dubrovski» ja teised. Nende teoste tõlgetes andis end lauseehituse puuduste kõrval tunda eesti kirjakeele sõnavara küündimatus, võrreldes originaali sõnatarvitusega, samuti mõningane lillelisus, ilutsemine ja šabloonsus sõnavalikus ning väljendustes, mis oli sel ajajärgul omane ka teatud osale eesti algupärasest ilukirjandusest.

Üldse oli eesti kirjakeele sõnavara sajandite vahetusel ühelt poolt paljude juhuslikku laadi paralleelsete sõnadega, mis ei mitmekesistanud, vaid ähmastasid väljendust, teiselt poolt aga ka tunduvate lünkadega. Eesti kirjakeeles puudusid sel ajal sõnad näiteks niisuguste mõistete väljendamiseks nagu vene või saksa keeles *убеждение, рассеянность, вероятность, необходимость, соразмерность, целость, преимущество, признание, заслуга, жестокий, мрачный, обладать, относиться, Bewusstsein, Anlage, Überraschung, Erhabenheit* jpt., kõnelemata mitmesugustest kindla sisuga terminitest. Eesti rahvakeeles oli samal ajal aga veel palju kasutamata varusid.

*

Kogu eelnevast ülevaatest nähtub, et rahvuslik kirjakeel oli vaatlusalusel ajal veel täies kujunemisjärgus, sõnavaras ei olnud väljenduse täpsust, mitmetel diferentseerunud mõistetel puudus iseseisev sõnaline vorm, samal ajal aga ühe ning sama kindlapiirilise mõiste tähistamiseks oli käibel mitmeid eri sõnu. Grammatilises vormistikus, häälikulises ehituses ja ortograafias oli hulk võistlevaid ja paralleelseid esinemusi, mis kahjustasid kirjakeele väljenduse kindlust. Lauseehitus ei olnud vabanenud halba-

dest võõrastest mõjudest ja oli seetõttu tihti kohmakas ning ebaloogiline.

See kirjakeele kõigi komponentide kõikuvus ei jäänud märkamatuks oma aja keeletarvitajaile, kuigi nad traditsioonide kütkes olles ei tunnetanud seda veel küllaldase teravusega. Ajakirjanduses juhiti puudustele korduvalt tähelepanu ja märgiti üsna õigesti, et keeles oli palju suuremaid vankumisi kui sajandivahetusel ägeda vaidluse objektiks olnud väikesed ortograafiaseigad. Ikka enam kostis hääli, mis mõistsid hukka hoolimatu suhtumise emakeelesse, viimase vigase ja võõrapärase tarvitamise.

Ühtlasi nõuti eesti keelele õigusi ametiasutustes, eesti keele tundide arvu suurendamist algkoolides, kohaliku murde asendamist kirjakeelega Võru praostkonna koolides, eesti keele õpetamist keskkoolides, samuti eesti keele kateedri loomist ülikoolis. Kõik need rahvusliku kirjakeele õiguste laiendamise küsimused koos kirjakeele ebakindluse likvideerimise probleemiga jäid sajandivahetusel lahendust ootama.

## II peatükk

## KIRJAKEELE NORMEERIMISE TAOTLUSED a. 1900—1917

Kirjakeelele on iseloomulik keeleliste faktide valik. Keelendite teadlik valik on eriti tugev keele arenemise teatud ajajärkudel, nii näiteks rahvusliku kirjakeele kujunemise perioodil. Teistel perioodidel võib olla määrav kindel traditsioon või juba väljakujunenud üldine norm. Keelendite valik annab kirjakeelele erilise, viimistletud iselaadi, mis ongi kirjakeele olulisemaks tunnuseks. Keelendite valikus, kus üks keeles olemasolevaist leksikaalseist, grammatilistest või foneetilistest variantidest tunnistatakse üldrahvalikus keeles ainukehtivaks, teised variandid aga taanduvad kirjakeeles mittelubatavate keelendite seisundisse, kujunevad välja ja kindlustuvad kirjakeele normid. Küsimus sellest, mida tuleb pidada ühe või teise rahvuskeele keelenormiks, laheneb sageli erinevate sünonüümiliste vormide võitluses, kusjuures ühe või teise keelendi lõpliku võidu otsustavad mitmesugused tegurid [1].

Ühtsed, kindlad ja üldrahvalikud normid soodustavad kirjakeelel täita tema ülesannet suhtlemisvahendina, ühiskonna ühise tegevuse korraldamise vahendina, kultuuri tööriistana. Seetõttu on kirjakeelt kasutavate ühiskonnaliikmete progressiivsed püüded suunatud nende normide ühtlustamisele ning kindlustamisele.

Eelseisvas peatükis jälgitakse ja hinnatakse seda tööd, mida tehti sajandi kahel esimesel aastakümnel eesti kirjakeele normide kindlustamiseks ja kirjakeele arendamiseks. Selles vaatluses suunatakse tähelepanu kõigepealt kollektiivide poolt kirjakeele normeerimiseks astutud sammudele ja ettevõetud üritustele: ettevalmistavale organisatsioonilisele tegevusele normide väljatöötamiseks, samal eesmärgil korraldatud nõupidamistele — nn. keelekonverentsidele — ja esimese eesti ortograafia-sõnaraamatu koostamise käigule. Lõpuks analüüsitakse vaatlusalusel perioodil kehtinud ja tegevusjuhendiks olnud kirjakeele arendamise põhimõtteid.

---

[1] Vrd. ka: М. М. Гухман, От языка немецкой народности к немецкому национальному языку. Часть первая. Москва, 1955, lk. 12, 13, 15.

## 1. ETTEVALMISTAV ORGANISATSIOONILINE TÖÖ KIRJAKEELE NORMEERIMISEKS

Kirjakeel, millel on täita üldrahvaliku suhtlemisvahendi ülesanded, peab olema võimalikult kindlajooneline ja kõikumisteta kõigis oma komponentides: tal peab olema ühtlane ortograafiasüsteem, järjekindlad ja väljakujunenud normide kohased grammatilised vormid, rikkalik, sealjuures võimalikult täpse ja piiritletud tähendusega sõnavara.

XX sajandi alguse eesti kirjakeel neid nõudeid ei rahuldanud. Praktilist keeletarvitust ei suutnud mingil määral paremuse poole viia ka need üksikud sisukahvatud kirjutised ja ettepanekud, mis ilmusid ajakirjanduses sajandi esimestel aastatel peamiselt kirjakeele ortograafilise külje kohta. Neist ühed ainult konstateerisid ortograafia ebaühtluse fakti, teised apelleerisid «juhtivate ringkondade» poole, et need «endid kirjaviisi asjus ühendaksivad ja seega juhatatavatele head eeskuju annaksivad» [2], kolmandad aga tunnistasid senise õigekirjutuse täiesti kõlbmatuks ja esitasid omalt poolt ettepanekuid, mis seniste traditsioonide hülgamisega oleksid kirjaviisi viinud veel suurema anarhia teele [3]. Ühenduspüüdlusi koordineeriv instants puudus, nagu seda mõnel määral oli olnud Eesti Kirjameeste Selts vähemalt oma tegevuse algusaastail. Sajandi alguse pingelistes surveoludes tegid aga tsaarivõimud igasugusele organiseerimisele takistusi.

1905. aasta revolutsioon sundis tsaarivalitsust ajutiseks nõrgendama surverežiimi ja tegema näilikke järeleandmisi. Neid «vabadusi» ruttasid kodanlikud ringkonnad ära kasutama muuseas mitmesuguste seltside ja ühingute asutamiseks.

Sel ajal asutati Tallinnas Eestimaa Rahvahariduse Selts, mille põhikiri kinnitati 1906. aasta augustis, ja Tartus Eesti Kirjanduse Selts, mille asutamine pärast kahe ja poole aastast ettevalmistust toimus augustikuus 1907. aastal.

Eestimaa Rahvahariduse Seltsi liikmeskonda kuulusid teiste hulgas A. Hansen-Tammsaare, E. Peterson-Särgava ja J. V. Veski. Seltsi põhikiri võimaldas üksikute ülesannete täitmiseks asutada eri osakondi. 1906. aasta 10. detsembril peetigi Tallinnas Eestimaa Rahvahariduse Seltsi k i r j a n d u s o s a k o n n a (hilisem kirjanduse Haruselts) avakoosolek. Osakonna juhatuse esimeheks valiti seal kirjanik E. Peterson-Särgava, juhatuse liikmeks J. V. Veski, kes loodusteaduslike harrastuste kõrval juba aastaid oli tegelnud praktiliste keeleküsimustega.

Juba kirjandusosakonna esimesel koosolekul juhiti tähelepanu eesti kirjakeele ortograafia ebaühtlusele. Kirjaviisi küsimuse kor-

---

[2] M. K., Mõned ettepanekud Eesti kirjaviisi asjus. — Eesti Postimehe Teaduste eralisa 1904, nr. 70, lk. 1.

[3] Vrd. E. P e t e r s o n, Eesti keele kirjaviisist. — Linda 1902, nr. 40—48.

raldamine kujuneski osakonna üheks peaülesandeks. 1907. aasta kevade ja sügise jooksul peeti selleks 15 koosolekut, millest võttis osa ka õpetajaid ja teisi kirjakeele tegelikke tarvitajaid. Koosolekuist osavõtjate arv kõikus 25 ja 60 vahel [4]. Nii ei esindanud koosolekuil väljakujunenud seisukohad mitte üksikisikute või paari-kolme keelemehe arvamust, vaid neil oli mõnevõrra laiem kandepind.

Eestimaa Rahvahariduse Seltsi kirjandusosakond võttis kõigepealt päevakorda juba kolm aastakümmet arutlusobjektiks olnud ortograafiaküsimused. Peamiselt nendes detailküsimustes nägidki paljud eesti kirjakeeles olulisemat puudujääki.

1907. aasta kevadel toimunud keelekoosolekuil arutleti pikkade vokaalide (*ää, õõ, üü*), diftongide (*au, õu, ai ~ ae*), adverbiliidete (*-ste, -mine*), liite *-gi, -ki* ja teatud üksiksõnade märkimist. Nii asuti 19. märtsi koosolekul esimeses küsimuses järgmisele seisukohale: kirjutada üldiselt *ää*, ainult kaheksas sõnatüves *ea* (*hea, heal, pea, peal*), *peasema, seal, teal, seadma, teadma*) [5]. 25. märtsil arutati *õõ ~ õe* kirjutamist. Siin erinesid koosolijate arvamused, nii et peale sõnade *nõel, õel* ja *sõel* soovitati *õe* tarvitamist ka sõnades *õeruma, võeras, mõek, mõet, rõem* ja *põesas* [6]. 1. aprilli koosolekul otsustati, et tuleb kirjutada *üü*, mitte *üi* (*püüdma*). Sõnad *au, nõu, jõud* ja nende tuletised alistati üldisele normile: diftongide teine komponent tuleb märkida alati ühe tähega. Sõnad nagu *naine, laine, maine, nairis* jt. otsustati kirjutada *i*-lõpulise diftongiga [7]. 8. aprillil olid osakonna koosolekul kaalumisel üksiksõnad, mis fikseeriti järgmisel kujul: *herra, nervid, veevel,* (*poeg*:) *poja,* (*aeg*:) *aja,* (*aed*:) *aia, väike, teine.* Sõnakuju *soendama* eelistati vormile *soojendama.* Sellega seoses püstitati põhimõte: kahest tähenduslikult võrdsest, aga häälikuliselt koostiselt lühemast ja pikemast paralleelvormist soovitada lühemat. Samal koosolekul kehtestati kirjakeele senisest enamvähem kindlustunud tavast erinev reegel: tegijaütlev moodustada *ma*-infinitiivist vokaalimuutuseta ka sõnades *oleja, tegeja, nägeja, paneja, sureja* [8].

Adverbisufiksite *-sti ~ -ste* ja *-mini ~ -mine* küsimus oli arutlusel 15. aprillil ja arvamuste lahkumineku tõttu ka veel 2. oktoobril. On iseloomulik, et üheks kaaluvaks argumendiks *-mine* ja *-ste* kasuks peeti nende vormide esinemist vaimulikus kirjanduses [9]. Kevadel toimunud viimasel, 19. aprilli koosolekul võeti vastu otsus kirjutada *pähe, vähe* (mitte *päha, väha*), *ialgi* (mitte *iialgi*), *katused* (mitte *katuksed*), *karjased* (mitte *karjatsed*), *vars* (*warre*), *varss* (*warsa*). Küsimus vokaalide säilimisest või

[4] Vrd. Eestimaa Rahvahariduse seltsi 1906./7. aasta aruanne, lk. 84.
[5] Vrd. sealsamas, lk. 77.
[6] Vrd. sealsamas, lk. 78.
[7] Vrd. sealsamas.
[8] Vrd. sealsamas, lk. 78, 79.
[9] Vrd. sealsamas, lk. 79.

madaldumisest nendevaheliste konsonantide väljalangemisel otsustati madaldumise kasuks (*toa, vea, teo*), millega tabati kirjakeeles juba suurel määral kindlustunud tendents. Liidet *-gi, -ki* soovitati tarvitada J. Hurda vastava reegli kohaselt [10].

Kirjandusosakonna nõupidamised kirjaviisi asjus jätkusid sügisel. Koosolekul 18. septembril 1907. aastal võeti ootamatult ühel häälel vastu otsus, mis täiesti ignoreeris sõnalõpu klusiilide märkimises väljakujunenud traditsiooni ja oleks viinud kirjaviisi tagasi 1870-ndate aastate kõikuvuste ja järjekindlusetuse juurde. See otsus oli kirjutada ühesilbiliste sõnade lõppklusiil ühekordselt (*tuk, kep, pot*). Ettepaneku aluseks toodi foneetiliste seikade väärast mõistmisest tulenevaid põhjendusi [11]. Järgmisel koosolekul 2. oktoobril arutati kontraheerunud verbide *nud*-partitsiibi küsimust. Koosolekul ei jõutud kokkuleppele, kas anda eesõigus tugevaastmelistele vormidele *vaatanud, ärkanud* või nõrgaastmelistele *vaadand, ärgand* [12]. Kirjakeeles tegelikult üha enam kindlustuv *vaadanud, ärganud* ei tulnud koosolijate keskel üldse kaalumisele. Kaks koosolekut oktoobris (9. ja 23. X) ja üks novembris (15. XI) pühendati kokku- ja lahkukirjutamise küsimustele. J. V. Veski ettepanekul võeti vastu reegel: kokku tuleb kirjutada nimisõna nimisõna ees, kui esimene on omadussõnalises tähenduses, vastates küsimusele *missugune*? (*raudnael, vallamaja*), esimese sõna nimisõnalise tähenduse puhul (küsimus *kelle*? tuleb need sõnad kirjutada lahku (*valla maja, inimese jalg*). Teistel juhtumitel tuleb käänd- või määrsõnad kirjutada nimisõnaga kokku tingimusel, kui need moodustavad viimasega «ühtekokku teatud üksuslised mõisted» (*kojusõit, meeldetulek, kallaletungimine*). Otsustati, et kui sõnad nagu *hale, hull, kole, püsti* jt. tähistavad omaduse intensiivsuse astet, kirjutatakse need järgneva omadussõnaga kokku. Liitsõnade käänamist puudutades märgiti, et liitsõna esimene osis peaks jääma muutmata (*suurtükkidega*). Kirjakeeles valitsevaks muutuvast tarvitusviisist kõrvale põigates võeti vastu ettepanek kirjutada ühendverbi komponendid kokku *ma*-infinitiivis (*kokkukutsuma*) [13].

16. oktoobri koosolekul käsitleti *us*-liitelisi abstraktnimisõnu, ilma et oleks kehtestatud kindlamaid reegleid nende moodustamise kohta. Järgmisel koosolekul 18. oktoobril pöörduti veel kord tagasi häälikuliste küsimuste juurde: määrati kindlaks sõnatüüpide *teenrid* (mitte: *teendrid*) ja *õndsad* (mitte: *õnsad*) kirjutusviis. Novembrikuus olid osakonnas kõne all võõrnimed. Koosolekuist osavõtjate seisukohtades väljendus kaks kirjakeeles võistlevat tendentsi: häälduspärane transkribeerimine ja nime originaalkuju tähttäheline säilitamine. Kuigi halbu külgi leiti mõlema kirja-

[10] Vrd. Eestimaa Rahvahariduse seltsi 1906./7. aasta aruanne, lk. 80, 81.
[11] Vrd. sealsamas, lk. 80.
[12] Vrd. sealsamas, lk. 82.
[13] Vrd. sealsamas, lk. 82, 83.

viisi juures, kaldus enamik siiski viimase mooduse poole. Hääldus-päraselt otsustati kirjutada ainult keeles täiesti kodunenud laensõnad, peamiselt üldnimed. Lõpuks püüti veel mõned juhised anda suure ja väikese algustähe kirjutamise kohta. Soovitati geograafilistes nimedes, nagu *Vaikne okean*, *Must meri* jt. üldnimi kirjutada lahku ja väikese algustähega. Peeti otstarbekohaseks seda reeglit laiendada ka seltside nimetustele (*Tallinna Kaubatarvitajate ühisus*) [14].

1907. aasta jooksul Eestimaa Rahvahariduse Seltsi kirjandusosakonna koosolekuil vastuvõetud otsustel oli ettevalmistav iseloom, neid ei avaldatud laiemalt ega tehtud neid kellelegi kohustuslikuks, sest osakonnal oli kavatsus kokku kutsuda «keeletundjate kongress», kes mitmesuguste keeleküsimuste kohta teeks lõpliku otsuse.

1907. aasta oktoobrikuust sai Eestimaa Rahvahariduse Seltsi kirjandusosakonna juhatajaks J. V. Veski, kelle keelealane organiseeriv tegevus nüüd eriti intensiivistus. Ajalehtede septembrikuu viimaseis numbreis avaldas osakonna juhatus J. V. Veski koostatud «Üleskutse Eesti keele sõnade korraldamise asjus». See oli esimeseks sammuks edasises positiivses suunas — püüda keeleküsimusi korraldada laiemate keeletarvitajate hulkade kaasahaaramisega. Üleskutses pöördutakse kõigi poole, «kel Eesti keele sõnade korraldamise kohta teadmist, huvitust ja asja edendamiseks toetuslusti jätkub», kutsutakse tööst osa võtma «keeletundjaid, kirjamehi ja igasuguseid praktika-elu tegelasi» [15]. Üleskutsest selgub töö põhiülesanne: keeles olemasoleva ja keele arenemisprotsessis pidevalt lisanduva materjali korraldamine, läbitöötamine, täpsustamine. Selle ülesande dikteeris tegeliku elu vajadus. See kasvas välja tarbekeele, eriti teadusekeele puudustest ja lünkadest: olemasolevate oskussõnade ebatäpsusest ja süstematiseerimatusest, nende puudumisest paljude mõistete väljendamiseks, homonüümsete sõnade rohkusest, sünonüümide piiritlematusest, tuletussüsteemi väljatöötamatusest jne. Üleskutses näidati, et eesti keeles puudusid sõnad terve rea vajalike mõistete väljendamiseks. Esinevate lünkade kõrvaldamiseks peeti sobivaks kasutada järgmisi vahendeid: 1) kirjanduses esinenud oskussõnade kogumist ja selekteerimist, 2) puuduvate sõnade juurdeloomist keeles leiduva materjali alusel, 3) unustusse vajunud sõnade elustamist, 4) murdesõnade tarvituselevõtmist. Nende oma keelest ammutatavate sugemete kõrval ei eitatud ka võõrterminite kasutamist ja laenamist soome keelest [16].

ERS-i kirjandusosakond kavatses üleskutse peale koguneva materjali pärast korraldamist ja läbikaalumist välja anda raa-

---

[14] Vrd. Eestimaa Rahvahariduse seltsi 1906./7. aasta aruanne, lk. 83, 84.
[15] Üleskutse Eesti keele sõnade korraldamise asjus. — Rahvaleht 1907, nr. 75, lk. 2.
[16] Vrd. sealsamas.

matuna, milles oskussõnad oleksid olnud rühmitatud teadusalade kaupa ja neile lisatud vene-, saksa- ning vajaduse korral ka ladinakeelsed vasted. Kavatsus sellisena jäi teostamata. Oskussõnade küsimus leidis endale teistsuguse lahenduse, nagu seda näeme edaspidi.

1907. aasta sügisel, nagu märgitud, asutati Tartus Eesti Kirjanduse Selts. 6. augustil 1907. aastal moodustati Seltsis 10-liikmeline kirjaviisikomisjon (hilisem keeletoimkond), mille koosseisu kuulusid keelemeestest K. Leetberg, J. Jõgever, H. Einer, K. A. Hermann, J. Kurrik jt. Esimese koosoleku pidas komisjon 30. oktoobril. Vaidluse objektiks oli seal eelkõige «pea või pää» küsimus.

Tagajärjekam tegevus algas keeletoimkonnas 1908. aasta jaanuarist, kui asuti konkreetselt visandama eelseisva töö põhijooni. Toimkonna aktiivsemaks ja asjalikumaks jõuks sai kooliõpetaja J. Tammemägi. Juba mõnd aega oli liikvel mõte korraldada ülemaaline keelekoosolek. Keeletoimkonnas jaanuaris peetud nõupidamisel otsustati kavatsetava koosoleku päevakorda võtta küsimused keele ja kirjaviisi arendamise põhimõtteist, eesti kirjaviisi senisest arenemisest, kirjakeele ja murrete vahekorrast, häälikute märkimisest ja kirjaviiside ühendamise abinõudest. Osa võtma kavatseti kutsuda kooliõpetajaid ja kirjanikke.

Kitsapiirilisema programmiga, kuid laiema osavõtjate ringkonnaga keelekongressid võttis samal ajal kavasse Eestimaa Rahvahariduse Seltsi kirjandusosakond Tallinnas. 17. veebruaril 1908. a. otsustas osakonna peakoosolek kontakti luua Eesti Kirjanduse Seltsiga [17]. 22. veebruaril arutati ERS-i kirjandusosakonna kutset EKS-i asemikkudekogu koosolekul [18], kuid sellele vastati alles paari kuu möödudes. EKS ei olnud nõus ERS-i kirjandusosakonna ettepanekuga kutsuda kongressile «asemikka kirjanduse seltside poolt, ajalehtede, kirjastajate, kooliõpetajate poolt maakondade kaupa, Luteruse ja Õigeusu vaimuliku kirjanduse toimekondade poolt» [19]. EKS esines vastuettepanekuga, et esialgu ainult mõlemad seltsid võrdse arvu esindajatega koosolekuid peaksid ja lepiksid kokku ja alles siis kutsuksid kokku ülemaalise koosoleku.

Eestimaa Rahvahariduse Seltsi kirjandusosakonna nõusolekul määrati seltsidevaheline koosolek 30. maile 1908. a. Koosolek pidi toimuma Tapa alevis kui «erapooletus» kohas Tallinna ja Tartu vahel.

Sellega jõudis Eestimaa Rahvahariduse Seltsi kirjandusosakonna ja Eesti Kirjanduse Seltsi keeletoimkonna poolt alustatud keelekorraldustöö välja esimesest, organiseerivast ja ettevalmistavast järgust.

---

[17] Vrd. Eestimaa Rahvahariduse seltsi 1908. aasta aruanne, lk. 27.
[18] Vrd. Eesti Kirjanduse Seltsi Aastaraamat I, Tartu, 1909, lk. 41.
[19] Vrd. sealsamas.

30. maiks 1908. a. sõitsid Tapale esimesele keelekonverentsile nii Tallinnast kui Tartust kuus isikut. Tallinlastest olid osavõtjaiks J. V. Veski, E. Peterson, J. Aavik, G. E. Luiga ja C. Recha, tartlastest J. Tammemägi, J. Jõgever, M. Kampmann, A. Jürgenstein, V. Reiman ja Thomson. Siduvaid eeskirju polnud kummalgi poolel, otsustajaks pidi olema «vabade asjatundjate õiglane hääksarvamine oma paremat arusaamist mööda»[20]. Arutlus pidi piirduma kirjakeeles tarvitatavaist paralleelvormidest ühe väljavalimise ja soovitamisega.

Koosoleku algul fikseeriti töö põhimõtteks: «Keele ajalugu ja rahva kõnelemise viisi peab silmas pidama, lõplikuks otsustajaks aga olgu otstarbekohasus tungiva tarvituse kõrval»[21]. Sellega tõsteti peateguritena esile otstarbekohasus ja tungiv vajadus, silmaspeetavate teguritena keele ajalugu ja rahva kõnekeel.

Koosolek oli vaidlusrikas ja selle tulipunktis oli ikka jälle — «pea või pää» küsimus. 9-tunnilise nõupidamise tulemuseks olid järgmised kirjakeele häälikulist külge normeerivad otsused: 1) pikad vokaalid tuleb kirjutada diftongeerimata, välja arvatud sõnad *pea, hea, teadma, seadma, seal, teal* ja *õel, nõel, sõel*; 2) *i*-diftong tuleb säilitada, kui «üle maa mitte selget e-häält ei kuuldu» (niisiis: *luine, maine, lainama*, aga *vaene*; otsusele ei jõutud sõnade *naine*~*naene* ja *laine*~*laene* suhtes); 3) *b, d, g* väljalangemisel astmevahelduslikes sõnus muutub *i e*-ks, *u o*-ks, *ü ö*-ks (*pean, loo, köeb*); 4) sõnad *au, nõu, jõu* kirjutatakse ühe *u*-ga; 5) heliliste häälikute järel tuleb kirjutada liide *-gi*, helitute järel *-ki*; 6) soovitatakse adverbisufikseid *-ste* ja *-mine*[22]. Koosolekust osavõtjad, kes töötasid ajalehtede juures, lubasid mõjustada lehti suunduma Tapa koosolekul tehtud otsuste järgi. Seda tegigi J. V. Veski, kes töötas Tallinnas «Päevalehe», «Koidu» ja «Aja» toimetuses. Nimetatud lehed ja nende lisad asusid esimese keelekonverentsi otsuseid ellu rakendama 1909. aastast alates. Tartu lehtedes aga ei muutunud midagi: endiselt tarvitati vorme *pää, hää, auu, nõuu, siisgi* jt.

Järgmise seltsidevahelise koosoleku kokkukutsumine 1908. aasta sügisel jäi Eesti Kirjanduse Seltsi ülesandeks, kes lükkas seda aga korduvalt edasi, nii et ERS-i kirjandusosakond hakkas tõsiselt kahtlema EKS-i juhatuse soovis saavutada kirjaviisi ühtlust[23]. Eesti Kirjanduse Seltsis tulid Tapa koosoleku otsused sama aasta augustikuus ja 1909. aasta veebruaris uuele läbisõelu-

---

[20] J. Jõgever, Eesti õigekirjutuse ühendamise katsed. — Eesti Kirjandus 1908, lk. 316.

[21] Sealsamas, lk. 318 (tsitaadis sõna «tarvitus» = tarvidus).

[22] Vrd. J. Jõgever, Eesti õigekirjutuse ühendamise katsed. — Eesti Kirjandus 1908, lk. 319—324; Eestimaa Rahvahariduse seltsi 1908. aasta aruanne, lk. 28—29.

[23] Vrd. Eestimaa Rahvahariduse seltsi 1908. aasta aruanne, lk. 30.

misele. Ägedais vaidlustes tehti katset jõuda ühisele seisukohale kirjaviisi korraldamise põhimõtteis. See osutus võimatuks, sest põhimõtteid oli igal mehel mitu. Nii diletantlikud kui olidki peaaegu eranditult tolleaegsed keelemehed, nii isemeelselt kindlad olid ometi nende keelelised tõekspidamised. Niisuguste tõekspidamiste taha oli kirjaviisi ühtsus pidurdunud juba mõnd aastakümmet.

Alles aasta möödudes leiti võimalus pidada teine seltsidevaheline koosolek. 25. maiks 1909. a. sõitsid Tartusse Eestimaa Rahvahariduse Seltsi poolt kolm esindajat: J. V. Veski, V. Grünthal ja N. Soll. Eesti Kirjanduse Seltsi poolt võttis nõupidamisest osa kuus inimest: J. Tammemägi, J. Jõgever, H. Põld, V. Reiman, O. Kallas ja M. Kampmann [24].

Koosolekul arutati kõigepealt sõnaalgulise *h* küsimust ja koostati ligi 130-st sõnast koosnev nimestik *h*-ga fikseeritavaist sõnust. Pärast pikemat vaidlust otsustati häälteenamusega kirjutada *naine, laine* jne. (mitte *naene*). Määrati kindlaks rida üksikküsimusi: *päev, päevi* (mitte *päivi*), *herra, veevel* (mitte *härra*), *närvid* (mitte *nervid*), *väike* (mitte *veike*), *vähe* (mitte *väha*), *iialgi* (mitte *ialgi*), *katused, karjased* (mitte *katuksed, karjatsed*, küll aga *vennaksed, õeksed, omaksed*), *samblad, teenrid* (mitte *samlad, teendrid*), *ärganud* (mitte *ärkanud*, küll aga erandlikult *hiilganud, alganud, sülganud*), *kullassepp* (mitte *kullasepp*). Kokkuleppele ei jõutud küsimustes, kas kirjutada *aed, aia, aeda* või *aid, aia, aida,* samuti selles, millal tegijanimes tarvitada *-eja,* millal *-ija* [25]. Nagu näeme, olid sellel nagu esimeselgi koosolekul arutusel peamiselt kirjakeele ortograafilised kõikuvused. Enamik neist oli olnud ettevalmistavalt kaalumisel ja saanud sama lahenduse juba 1907. aastal ERS-i kirjandusosakonnas.

Järgmine õigekirja korraldamise koosolek suudeti jällegi alles aasta möödudes kokku kutsuda. 10. juunil 1910. aastal Tallinnas toimunud koosolekust võttis osa ainult neli isikut: Eestimaa Rahvahariduse Seltsi poolt J. V. Veski ja V. Grünthal, Eesti Kirjanduse Seltsi esindajaina H. Põld ja J. Aavik. Koosoleku päevakorda võeti rida morfoloogia-, mõned süntaksi- ja derivatsiooniküsimused. Reguleeriti mitmuse osastava tarvitamist: *juttusid* (mitte *juttusi* või *jutte*), *pudelid* (mitte *pudelisi*), *rebasid* (mitte *rebaseid*), *õigusi* (mitte *õigusid*). Soovitati lühemaid osastavaid *silmi, metsi, sõnu, maid, puid* jne., samuti *teisi, süsi, käsi* (mitte *teisa, süsa*) [26]. Illatiivi fikseerimisel sõnadest *keel, meel* jt. tehti kirjakeeles valitsevaks saanud tarvitusviisile vastukäiv ja keele väljendustäpsust kahjustav otsus: edaspidi tarvitada *keele, meele, juure* (mitte *keelde, meelde, juurde*). Otsuse sellesuunalisel langetamisel oli

[24] Vrd. Eestimaa Rahvahariduse seltsi 1909. aasta aruanne, lk. 29; Eesti Kirjanduse Seltsi aastaraamat II, Tartu, 1910, lk. 42.

[25] Vrd. Eesti Kirjanduse Seltsi aastaraamat II, 1910, lk. 44—46; Eestimaa Ravahariduse Seltsi 1909. aasta aruanne, lk. 29—33.

[26] Vrd. Eesti Kirjanduse Seltsi aastaraamat IV (1911), Tartu, 1912, lk. 30.

määrav J. Aaviku ja V. Grünthali seisukoht, mis ignoreeris keele tendentsi anda erinevale sisule erinev väljendusvorm. Peale selle peeti vajalikuks rõhutada, et neid vorme «nüüdki alles vaimulikus kirjanduses tarvitatakse» [27]. Ka essiivi kindlaksmääramisel mindi mööda viimase paarikümne aasta jooksul kirjakeeles otstarbekohaseks osutunud vormist ja fikseeriti tugev aste (*kurbana, poissina*) [28]. Selle otsuse dikteerisid J. Aavik, V. Grünthal ja H. Põld. Keelekonverentsi ettevalmistaval EKS-i keeletoimkonna koosolekul 19. mail oli sama küsimus saanud vastupidise lahenduse. Sellest hoolimata surusid isikud, kes pidid olema EKS-i esindajad, nõupidamisel läbi oma isikliku arvamuse. Veel otsustati nõupidamisel, et üldnimekujulisi eesti pärisnimesid (näit. *Mägi, Põld*) tuleb käänata nagu üldnimesid (niisiis: *Põllu*, mitte *Põldi*) [29].

Kirjakeel oli XIX sajandi viimaseil kümnendeil võrdlemisi kiiresti vastu võtnud [*s*]*ivad*-lõpulise vormi lihtmineviku ja tingiva kõneviisi oleviku mitmuse kolmandas pöördes. Rahva kõnekeeles esines see lõpp aga peamiselt ainult kirdemurrakuis ja Lõuna-Eestis, kuna ülejäänud laial alal see puudus. Tingivas kõneviisis ilmnes samal ajal tendents pöördelõppe hoopis ära jätta. Ka kirjakeel polnud [*s*]*ivad*-lõpu tarvitamises eranditeta. Nii oli keelepraktikas *va*-lõputa vormidel küllalt lai kandepind ja 1910. aasta keelekoosolekul tehtud sellesuunaline otsus [30] oli põhjendatud. See nähtub sellestki, et pikemad vormid kirjakeelest tegelikult ka üsna ruttu ja valuta taandusid [31]. Samal koosolekul määrati pöördsõna osas kindlaks veel impersonaali preesensi vormid nõrgaastmelistena sõnadest, nagu *tehakse*, *tuuakse* jt.[32] Kahtlust väljendavate verbidega seoses (lauselühendites) peeti õigeks tarvitada *vat*-tunnusega vormi (*ta näib tulevat*), mitte murdelist *ma*-infinitiivi.

Lõpuks puudutati koosolekul ka tuletusõpetuse küsimusi: juhiti tähelepanu vajadusele järgida derivatsioonireegleid ja vältida liigseid, juhuslikke tuletisi. Sõnade kokku- ja lahkukirjutamise kohta ei tehtud mingit kindlat otsust. Küll aga hoiatati kokkukirjutamisega liialdamise eest, kusjuures õigesti rõhutati kokkukirjutamise sõltuvust mõtteselguse nõudest [33].

Neljas ning viimane kahe seltsi vaheline koosolek peeti 1911.

---

[27] Vrd. Eesti Kirjanduse Seltsi aastaraamat IV (1911), lk. 30.

[28] Vrd. sealsamas.

[29] Ometi juba järgmisel keelekoosolekul 1911. aastal tehti mööndus: lubati säilitada nime nominatiivne kuju kõigis käändeis. Vrd. Eesti Kirjanduse Seltsi aastaraamat IV (1911), lk. 35.

[30] Vrd. Eesti Kirjanduse Seltsi aastaraamat IV (1911), lk. 31.

[31] Vt. ligemalt lk. 111—112.

[32] Ka selles küsimuses taastati 1911. aasta koosolekul kõikuvus: lubati paralleelselt ka tugevaastmelisi vorme. Vrd. Eesti Kirjanduse Seltsi aastaraamat IV (1911), lk. 35.

[33] Vrd. sealsamas, lk. 31, 32.

aastal 31. mail Tartus. Selletõttu oli Eesti Kirjanduse Selts esindatud kaheksa osavõtjaga: J. Tammemägi, J. Jõgever, J. Kurrik, A. Haava, V. Grünthal, M. Kampmann, A. Tasak, M. Havik, Eestimaa Rahvahariduse Seltsi Kirjanduse Haruselts Tallinnast aga ainult kahe saadikuga, kelleks olid J. V. Veski ja E. Peterson. Koosoleku päevakorda võeti normeerimist vajavaid küsimusi nii õigekirjutuse kui õigekeelsuse alalt. Esimesi arutlusobjekte oli võõrpärisnimede kirjutamine. 1911. aasta koosolekul nagu varemaski otsuses «jäädi tänini käidaval olnud põhjusmõtetele ustavaks», s. o. ladina tähestikuga keeltest päritolevad nimed kirjutatakse originaalkeele kohaselt, «ainult neist keeltest pärit olevad pärisnimed, kus oma mitte Ladina tähestik tarvitusel on, ... tulevad transkribeerida, ... nagu ka seesugused võõrad pärisnimed, iseäranis maateaduslikud, kui Hiina, Jaapan, Aasia jne., mis Eesti keeles täiesti omaseks on saanud» [34].

Neljandal koosolekul kinnitati senist tarvitusviisi ka võõrsõnade transkribeerimise osas. Pikki vokaale otsustati märkida kahekordselt võõrsõnade esimeses silbis ja lahtises järgsilbis (niisiis: *daatum*, *idee*) [35].

Pikema arutluse ja õigustatud hukkamõistu osaliseks said tolle aja kirjakeeles levinud väärvormid, nagu *tahtmatalt*, *nägematult* jne. Otsustati tungivalt nõuda selliste vormide kõrvaleheitmist ja rahva kõnekeele alusel ainuõigeks tunnistada käändumatu *mata*-vorm, teiselt poolt aga soovitati rohkemat *tu*-lõpuliste käänatavate omadussõnade moodustamist keeles olemasolevail eeskujudel (näit. *nägematuks*) [36].

Kirjakeele süntaksi alalt oli nõupidamisel kõne all sihitis kui «üks suurematest Eesti keele peensustest ja ühtlasi peaaegu äravõitmata raskustest» [37]. Ületamatuks raskuseks näis sihitise tarvitamise küsimus tolleaegsele keeletarvitajale olevat muidugi reeglite läbitöötamatuse tõttu. Teravalt kritiseeriti ajalehekeelt ja haritlaste kõnekeelt, milles esines kõige jämedamaid objektivigu, eriti ülemäärast osasihitise tarvitamist. Vägagi põhjendatud oli, kui otsustati «valjusti nõuda, et vähemalt neidgi väheseid reeglid tähele pandaks mis meie keele kaugeltgi mitte veel peenelt väljatöötatud praegune keeleõpetus enese kõige olulisemateks seadusteks peab» [38]. Selle koosolekuga, millega jõuti juba üsna ligidale kirjakeele olulisemaile kitsaskohtadele, lõppesid seltsidevahelised keelelised nõupidamised.

Koosolekud andsid kindlamaid piirjooni kõigepealt kirjakeele ortograafiale, asetades eelistatud seisukohale ühe või teise mitmest

---

[34] Vrd. Eesti Kirjanduse Seltsi aastaraamat IV (1911), lk. 34.
[35] Vrd. sealsamas.
[36] Vrd. sealsamas, lk. 35.
[37] Vrd. sealsamas.
[38] Vrd. sealsamas, lk. 37.

võistlevast paralleelvormist. Nad ei lahendanud aga kaugeltki mitte kõiki ebakindlusi ja mõnegi osa ortograafiast — nagu kaootilises olukorras oleva kokku- ja lahkukirjutamise ala — jätsid täielikult puutumata. Vägagi piiratud küsimusteringi käsitleti morfoloogiast. Langetatud otsustest mõned — illatiivi ja essiivi kohta — olid vastuolus kirjakeele arenemise tendentsiga. Rida korraldamist vajavaid vormiõpetuse probleeme, näiteks kõikuvused ainsuse osastavas, mitmuse omastavas, lihtminevikus jt., ei võetud üldse kõne alla. Valitseva segaduse konstateerimisega mindi mööda derivatsioonist. Süntaksi osas märgiti sihitise väärtarvitust, kuid jäeti tähele panemata kirjakeele, eriti tõlke- ja ajakirjanduse keele lauseehituse kohmakus ja võõrapärasus. Sõnavaraliste küsimuste puudumine koosolekute päevakorras on arusaadav, sest kirjakeele selle külje reguleerimine nõudis pidevat pikemaajalist tööd. Seda tehtigi samal ajal Eesti Kirjanduse Seltsi keeletoimkonnas teadusalade terminoloogia fikseerimisel.

Keelekonverentside töö arenes kunstlikult õhutatud Tallinna ja Tartu vahelise «vastuolu» tõttu äärmiselt aeglaselt: nelja aasta jooksul toimus ainult neli nõupidamist. Koosolekute otsuste elluviimise eest selle aja kestel hoolitses peaaegu ainult J. V. Veski. Koosolekute kohta ajakirjanduses ilmunud informatsioonilist laadi teated ei kohustanud kedagi ja vaibusid unustusse. Hoopis väikesearvulise ringkonnani ulatusid ajakirja «Eesti Kirjandus» lisana avaldatud «Eesti Kirjanduse Seltsi protokollid», milles suure hilinemisega toodi ära koosolekute otsused. Et tehtud töö ei jookseks liiva, oli vaja töötulemused üheskoos avaldada ja need sellega üldsusele kättesaadavaks teha.

J. V. Veski oli see, kes keelekonverentside otsused koondas, süstematiseeris ja need 1912. aastal Eestimaa Rahvahariduse Seltsi Kirjanduse Haruseltsi toimetiste sarjas avaldas. 15-leheküljeline brošüür «Eesti kirjakeele reeglid» andis ülevaatliku pildi koosolekuil väljakujundatud normidest, valgustades järjekorras vokalismi, konsonantismi, käänamise, pööramise ja süntaksi alale kuuluvaid küsimusi. Brošüüris olid reeglid sõnastatud selgelt ning konkreetselt ja seniavaldatud protokollidega võrreldes täpsustatult ning täiendatult. Sellisena osutus brošüür «Eesti kirjakeele reeglid» mõjuvaks teguriks eesti kirjakeele normeerimisel ja seniste kõikuvuste tasandamisel. Selle reeglistiku kaudu pääses praktikasse see töö, mida 1906. aastast alates tehti Eestimaa Rahvahariduse Seltsi kirjandusosakonnas, 1907. aastast Eesti Kirjanduse Seltsi keeletoimkonnas ja 1908.—1911. aastani ühiseil keelekoosolekuil. Kollektiivne töö, milles keele arenemise tendentse ignoreerivail individuaalseil seisukohtadel ei olnud võimalik valitsevaks pääseda, andis põhiliselt positiivseid tulemusi ja soodustas otstarbekohaste normide fikseerumist.

Vajadus üldarusaadava täpse kirjaliku suhtlemisvahendi järele tingis nõude fikseerida kirjakeele ühtsed normid ja arenemissuunad. Keelekonverentsid olid üheks lüliks selles töös. Kuid kohe alguses oli selge, et kõiki küsimusi neil koosolekuil ei suudeta haarata ja lahendada. Tärkas mõte väljatöötatavate reeglite alusel koostada raamatuline keelejuhend — õigekirjutus-sõnaraamat.

Mõtte avaldas Eesti Kirjanduse Seltsi koosolekul 15. augustil 1908. a. kirjastaja ja ajalehetoimetaja A. Busch, kuid sellele ei pööratud siis veel tähelepanu. Kavatsust peeti varajaseks: seistavat ju alles töö algul, kuna seesugune sõnaraamat oleks mõeldav töö kokkuvõttena [39]. Keelelise normeerimistöö käigus aga süvenes mõte ja muutus vajaduseks. J. Jõgever tõstatas küsimuse uuesti 1910. aastal 29. aprillil toimunud EKS-i keeletoimkonna koosolekul. Küsimust arutati ja peeti soovitavaks hakata koostama «Kirjaviisi õpetust ja sõnastikku», eeskuju võttes vene keeleteadlase J. Grot'i poolt väljaantud teosest «Русское правописание» (1885). Koosolekul moodustati 6-liikmeline ettevalmistav komisjon koosseisus J. Jõgever, P. Sauer, M. Havik, M. Kampmann, J. Jurkatam ja O. Kallas. Sama aasta oktoobri algul tehti J. Tammemäele ülesandeks hakata sõnaraamatu käsikirja koostama. Oktoobri lõpul esitas J. Tammemägi keeletoimkonna kavatsuse EKS-i eestseisuse koosolekul: toimkond tahab välja anda «Õigekirjutuse leksikoni», mis sisaldaks Tapal, Tartus ja Tallinnas toimunud nõupidamiste otsused õigekirjutuse kohta, peale selle ebakindla ortograafia ja vormistikuga sõnad koos muudetega. Leidus neid, kes nüüdki veel pidasid teose väljaandmist enneaegseks. Selliseist arvamustest hoolimata asus keeletoimkond tööle. 1910. a. 21. novembril määrati toimkonnas kindlaks «Õigekirjutuse sõnaraamatu» koostamise töökava ja põhimõtted. Sõnaraamatu käsikirja kavatseti kas osadena või tervikuna arutleda väljastpoolt kutsutud arvustajate osavõtul, et arutluse käigus jõuda kokkuleppele paralleelvormides ja kõikuvustes. Sõnaraamatusse taheti võtta ainult üks, eelistatud vorm või ühise arvamuse puudumisel anda vähemuse soovitatud vorm sulgudes.

Nende sihtjoonte järgi algas tegelik töö sõnaraamatu juures 26. novembril 1910. aastal. J. Tammemägi koostas järk-järgult käsikirja Wiedemanni sõnaraamatu alusel, kõrvale jättes kirjakeelele võõrad sõnad. Käsikirja valminud osad arutati keeletoimkonna koosolekuil sõnahaaval läbi. Pärast paari koosolekut tekkis pikem vaheaeg kuni 1911. aasta maikuuni, sest keeletoimkonnal oli lõpule viia töö esimeses redaktsioonis valminud «Maateaduse oskussõnade» kallal. Intensiivne tegevus õigekirjutus-sõnaraamatu koostamisel jätkus alates septembrikuust. Koosolekuid korraldati peaaegu igal nädalal üks, aasta lõpuni kokku üksteist. Käsikirja

[39] Eesti Kirjanduse Seltsi aastaraamat I, 1909, lk. 71.

läbivaatamisega jõuti sõnani «hällitama» [40]. Töö käigus laienesid sõnaraamatu piirid: kui algse kava järgi kuulusid sissevõtmisele peaasjalikult «vankuvad sõnakujud», siis 1911. aasta lõpul sai sõnaraamat järgmise määrangu: «Sellesse raamatusse on kavatsetud kõiki kirjakeeles enam-vähem tuttavaid sõnu ära mahutada. Ühtlasi tahetakse iga muudetava sõna juures ära tähendada, kuidas seda käänata ehk pöörata ehk ainult missugusel kujul teda tarvitada võib» [41].

1912. aastal jätkus töö endise tempoga. Maikuuni, millal arutlused katkestati kolmeks suvekuuks, peeti 20 koosolekut, millest igal arutati läbi keskmiselt 120 sõna. Septembrist detsembrini lisandus veel 17 koosolekut, mille jooksul jõuti sõnani «laukane», s. o. ligikaudu sõnaraamatu esimese kolmandiku lõpuni.

1913. aasta esimesel poolel toimus sõnaraamatu arutlus jälle kahekümnel koosolekul. Töö oleks sügiselgi samas laadis jätkunud, kui mitte 24. augusti koosolekul poleks tulnud takistus J. Jõgeveri ettepaneku näol. J. Jõgever soovitas raamatu lõpposa mitte enam kollektiivselt sõna-sõnalt läbi arutada, mis palju aega raiskavat, vaid anda see paranduste tegemiseks üksikute keeletoimkonna liikmete kätte. Veel avaldati soovi pidada keeletoimkonna koosolekuid mitte sagedamini kui kord kuus. Ettepanekuile vaidles õigustatult vastu käsikirja koostaja J. Tammemägi, kes kollektiivse tööviisi muutmisest ei lootnud midagi head. Sõnaraamatu töös tekkis üle kahe kuu kestnud vaheaeg. Järgmine koosolek toimus alles 9. novembril, millal pärast pikemaid vaidlusi otsustati tööd siiski endiselt jätkata. Aasta lõpuni peeti veel seitse koosolekut ja jõuti sõnani «piisatama» [42].

Iganädalased koosolekud jätkusid 1914. aastal. Aprilli lõpust alates hakkas neist järjekindlalt osa võtma J. V. Veski, kes äsja oli valitud Eesti Kirjanduse Seltsi teaduslikuks sekretäriks. Aasta jooksul peeti 31 koosolekut. Käsikiri vaadati läbi sõnani «valmus»

Sõnaraamatu esmakordne läbiarutamine lõppes 1915. aasta 14. märtsil. Kohe alustati käsikirja teistkordset läbivaatamist ja veel kõikuvate sõnakujude fikseerimist, millega jõuti lõpule novembrikuus. Vahepeal oli J. V. Veski koostanud nimestiku kirjakeeles enam tuntud võõrsõnadest [43]. Järgnevail koosolekuil kuni 1916. aasta 15. aprillini kanti need sisse käsikirja teksti. Sellega oli õigekirjutus-sõnaraamatu sõnastikuline osa põhiliselt valminud. Siiski oli jäänud veel mõnikümmend kahtlusalust vormi, mille fikseerimiseks vajati täiendavaid andmeid. Nende saamiseks pöördus J. V. Veski keeletoimkonna nimel maikuu algul ajalehtedes «rahvakeele tundjate» poole, et «mõnede veel selgitust nõudvate sõnakujude kohta rahva suust kindlamaid teateid pärida, et elavas kee-

---

[40] Akad. J. V. Veskilt isiklikult saadud andmed.
[41] Eesti Kirjanduse Seltsi aastaraamat IV (1911), lk. 119.
[42] Akad. J. V. Veskilt isiklikult saadud andmed.
[43] Akad. J. V. Veskilt isiklikult saadud andmed.

les leiduvate andmete najal ühte ehk teist kuju sõnaraamatus lõpulikult maksvaks ning eluõigusliseks tunnistada»[44]. Küsimus oli, kas kirjakeeles õigeks pidada vorme *pergament* või *pärgament*, *saadan* v. *saatan*, *ohert* v. *uhert* v. *oherd*, *tilgut* v. *tilguti*, *hunik* v. *hunnik*, *esite* v. *esiti*, *puder* v. *pudru* v. *pudr*, *liigetega* v. *liigendega* v. *liikmetega* [nuga], *võtmete* v. *võtite* v. *võtinde*, *rõõmust* v. *rõõmsat*, *maksta* v. *maksa*, *imetlenud* v. *imetelnud*, *lamburid* v. *lambrud* jt.[45] Konkreetsete keeleliste küsimustega avalikkuse poole pöördumine leidis elavat vastukaja. Teateid saatis tervelt 150 isikut[46]. Teadete laekumise aja kasutas keeletoimkond ära sõnaraamatu varustamiseks J. V. Veski koostatud ortograafiareeglitega. Viimaseil «Eesti keele õigekirjutuse sõnaraamatule» pühendatud keeletoimkonna koosolekuil 4. ja 6. mail 1917. aastal teostati küsimustele saabunud vastuste põhjal vormide lõplik kindlaksmääramine. Sellega valmis 1917. aasta kevadel esimese eesti ortograafiasõnaraamatu käsikiri, mille kallal oli töötatud 1910. aasta lõpust alates 167-l koosolekul. Sõnaraamat sisaldas nüüd pisut üle 7000 tüvisõna või koos tuletistega üle 20 000 sõna. Raamatu algusse mahutati «Tähtsamad keelereeglid» (9 lk.) ja registrilaadiline «Sõnade lõpuosad ja nende muutumine» (9 lk.).

Algne J. Tammemäe koostatud käsikiri oli enne viimase, trükieelse redaktsioonini jõudmist läbi teinud hulga sisulisi muutusi, mis seisnesid esiteks vähetarvitatavate vormide ja murdesõnade väljaheitmises, teiseks paljude võõrsõnade juurdetoomises, kolmandaks paralleelvormide kõrvaldamises, neljandaks ortograafilistes ja morfoloogilistes parandustes. Käsikirjast heideti välja sõnad, nagu *kenistama*, *kihermes*, *kirjandama*, *kobeldama*, *kokerdama*, *kruuksuma*, *nõrgastelema*, *ponbong*, *räisk*, *räkk*, *suustama*, *toruk*, *uhitama*, *viperdama*, *õbluke*, *ülg* jpt.[47] Need Wiedemanni sõnaraamatu alusel sissevõetud rahvuslikule kirjakeelele tundmatud, peamiselt deskriptiivsõnad oleksid liigseks ballastiks olnud praktilisele käsiraamatule, milleks teos oli mõeldud. Töö käigus lisati käsikirjale hulk võõrsõnu, nagu *aadress*, *agitaator*, *agronoom*, *analoogiline*, *bibliograaf*, *boikott*, *bojaar*, *brigaad*, *demonstratsioon*, *egoismus*, *filosofeerima*, *intelligent*, *karakter*, *kommunismus*, *kvaliteet*, *kvantiteet*, *mobilisatsioon*, *reform*, *süsteem* jpt., mille esinemine kirjakeele sõnaraamatus oli vajalik. Käsikirjast kõrvaldati mitmed paralleelvormid: *abrikoos*, *biljard*, *hiiliti*, *keres*, *kikerber*, *kikerpill*, *äes*, *äritama* jt. Nende asemel jäeti kirjakeele ainsateks vormideks *aprikoos*, *piljard*, *iiliti*, *keris*, *tikerber*, *äke*, *ärritama* jt. Ankeedile saabunud vastuste alusel fikseeriti vor-

---

[44] Vrd. J. V. Veski, Tähelepanemiseks rahvakeele tundjatele. — Postimees 1916, nr. 96, lk. 1.

[45] Vrd. sealsamas.

[46] Eesti Kirjanduse Seltsi aastaraamat IX (1916), lk. 59.

[47] Vrd. Eesti keele õigekirjutuse-sõnaraamatu käsikiri (ENSV Teaduste Akadeemia Fr. R. Kreutzwaldi nim. Kirjandusmuuseumi käsikirjade osakonnas reg. 1941/137) ja Eesti keele õigekirjutuse-sõnaraamat (Tallinn, 1918).

mid *pärgament, saadan, oherdi, tilguti, hunnik, esiti, puder, liikega* [nuga], *võtmete* [ja *võtite*], *rõõmust* ja *rõõmsat, maks*[*t*]*a, imetelnud* (*imet*[*e*]*lema*), *imetlenud* (*imetlema*), *lamburid* e. *lambrud* jt. Sõnad, milles teostati parandusi, määrati kindlaks järgnevalt: *alasi* (pro *alas*), *artikkel* (pro *artikel*), *emailima* (pro *emaileerima*), *jubilaar* (pro *juubilar*), *jubileum* (pro *juubileum*), *kommissaar* (pro *komissar*), *kommisjon* (pro *komisjon*), *koridor* (pro *korridoor)* jne.

Ometi jäi käsikirja rida kõikuvusi, mis tollal ei alistunud normeerimisele ja tasandamisele põhjusel, et keeles polnud veel kujunenud tendentsi ühe või teise vormi kasuks, mistõttu sõnaraamatki ei saanud üht neist kehtestada ainuõigena. Niisuguseid sõnu olid näiteks *aed* ~ *aid*, *libel* ~ *libl* ~ *lipl*, *pea* ~ *pää* jt. Nende kõrval oli aga palju paralleelvorme, mille suhtes sõnaraamat ei jäänud erapooletuks, vaid pidas üht neist kirjakeelele eelistatavaks [48], näiteks *herber* [~ *häärber*], *hüatsin* [~ *hüatsint*], *jaks* [~ *jäks*], *janu* [~ *jänu*], *kipper* [~ *kippar*], *laine* [~ *laene*], *mainima* [~ *maenima*], *nairis* [~ *naeris*], *nägima* [~ *näima*], *pastel* [~ *pastal*], *pistol* [~ *püstol*], *sidrun* [~ *sidron*], *vajuma* [~ *vaoma*], *väike*[*ne*] [~ *veike*[*ne*]] jt. Selliste enam või vähem õnnestunud seisukohavõttudega püüdis sõnaraamat suunata kirjakeelt kõikuvuste likvideerimisele.

Ortograafia-sõnaraamatu alguses antud J. V. Veski koostatud keelereeglid kajastasid kirjakeele arenemist normide ühtlustumise ja kindlustumise poole ajavahemikul, mis oli möödunud «Eesti kirjakeele reeglite» ilmumisest 1912. aastal. Reeglid sõnaraamatus olid märksa täielikumad ja kategoorilisemad kui nimetatud brošüüris ja olid sellistena võimelised soodustama normide edasist tugevat juurdumist.

Esimese eesti keele ortograafia-sõnaraamatu koostamine toimus pika aja, kuue ja poole aasta jooksul. Need olid reaktsiooni, töölisliikumise tõusu ja sõja aastad, millal eesti kirjanduselus toimus formalistide äge pealetung realismile, keeleelus aga tekkis ja muutus üha agressiivsemaks nn. keeleuuendusliikumine suurelt osalt nendesamade esteetide-formalistide toetusel. Keeleuuenduse pooldajate taktika ja meetodid olid diametraalselt erinevad ortograafia-sõnaraamatu koostajate omadest. Sellal kui sõnaraamatuga püüti kaotada ebakindlust olemasolevast keelest ja fikseerida kirjakeele norme, nägi keeleuuendus just segaduse esialgses suurendamises teed kunagi alles tulevikus kindlakskujunevale kirjakeelele. Sellal kui töö sõnaraamatu juures kulges aeglaselt ja vaikselt, liiga aeglaselt ja liiga vaikselt, pillutas nobe keeleuuendus kärarikkalt ettepanekuid kirjakeele mitmete senistegi normide murdmiseks, ettepanekuid, milles olid segi nii aganad kui terad. Sõnaraamatu koostamine jõudis lõpule alles siis, kui keeleuuendus saavutas kulminatsiooni. Meie vaatluse alla kuuluval

[48] Ebasoovitavad, olgugi lubatud vormid on antud nurksulgudes.

perioodil ei suutnud «Eesti keele õigekirjutuse-sõnaraamat» veel avaldada oma toimet (raamat ilmus trükist 1918. a. lõpul), kuid tema ilmumisjärgne vastuvõtt tõendas, kui oodatud ja vajalik oli kirjakeelele kindlaid norme sisaldav juhtnöör.

## 4. KIRJAKEELE ARENDAMISE PÕHIMÕTTED JA MEETODID VAATLUSALUSEL PERIOODIL

Vaadeldaval ajajärgul oli kirjakeele arendamisel ülesandeks ühelt poolt kirjakeele normeerimine, tema ortograafiliste ja morfoloogiliste kõikuvuste likvideerimine, teiselt poolt — kuid eelmisega tihedas seoses — kirjakeele täiustamine, tema sõnavara rikastamine. Ülesande mõlemate poolte täitmist nõudis tungiv ühiskondlik vajadus ajakohase kirjaliku suhtlemisvahendi järele. Eespool käsitletud organisatsioonide ja komisjonide kollektiivne tegevus oli suunatud peaasjalikult kirjakeele ühtlustamisele ja normeerimisele. Teadusliku terminoloogia fikseerimisel ja loomisel oli samaaegselt kirjakeelt ühtlustav kui ka edasiarendav ja täiustav tähendus.

Sajandi algul püüdis kirjakeele arendamiseks oma panuse anda väikese arvu spetsialistide kõrval rida asjaarmastajaid-keelemehi. Ühed neist esitasid ainult teoreetilisi, põhimõttelisi seisukohti, teised peale selle ka praktilisi ettepanekuid.

Kuidas analüüsitaval perioodil käsitati kirjakeele ja rahva kõnekeele vahekorda, kas ja milles nähti keele arenemist, kas ja kuivõrd tunnetati keele sisemisi arenemisseadusi, kuidas suhtuti kirjakeele teadlikku arendamisse, millised olid keele arendamise põhimõtted — nendele küsimustele püütakse alljärgnevas anda vastused.

Sajandi esimese kümnendiga jõudsid lõpule radikaalsemad ettepanekud kirjakeele ortograafiasüsteemi muutmiseks. Need kõik lähtusid põhimõttest: kirjaviis olgu võimalikult häälduspärane. Ettepanekuid inspireeris kirjakeele mittevastavus sellele põhimõttele peamiselt kvantiteedi ja palatalisatsiooni märkimisel [49]. Ettepanekud olid aga liiga teravas vastuolus üldiselt vastuvõetavaks peetava kirjaviisiga, nad ei pakkunud lahendust mingile tingimata rahuldust nõudvale puudusele ja osutusid seetõttu tarbetuks. Ortograafia kohta kehtis keelemeeste ja keeletarvitajate enamikul põhimõte: säilitada olemasolev kirjaviis, kõrvaldades ainult selle ebajärjekindlused.

Kirjakeele ortograafialt kaldus avalikkuse tähelepanu üha enam kirjakeele arendamise üldpõhimõtetele, vormistiku ja sõnavara

[49] Vt. Ansomardi, Eesti praeguse kirjakeele, kirjaviisi ja grammatika arvustus. — Rahva Lõbu-leht 1900, nr. 5—11; E. Peterson, Eesti keele kirjaviisist. — Linda 1902, nr. 40—48; T. Riomar, Eesti keel kõnes ja kirjas. Peterburi, 1908; K. Preisberg, Häälikute peenendus ja kolm pikkuse järku. — Eesti Kirjandus 1909, lk. 145—154.

täiendamise meetoditele. Ajakirjanduse veergudele tee leidnud keeletarvitajate-mittespetsialistide keelelisi tõekspidamisi iseloomustas lugupidamine üldrahvaliku keele vastu: «ei tohiks rahva keelega hoolimatult talitada», «mida rahvas loonud, seda ei suuda üksik inimene kaotada» [50]. Õigesti saadi aru keelest kui pidevalt arenevast nähtusest ja võrreldi seda alatiselt voolava jõega: «Jõgi muudab oma kuju, kaevab sängi teise kohta, ja niisama teeb ka keel. Ta heidab enesest ühed sõna vormid, mis praegu ehk maksvad on, ära ja hakkab teisi nii suure rahuga tarvitama, et ka grammatika targad viimaks peavad järele andma ja need vormid õigeks tunnistama» [51]. Sellega seoses mõisteti hukka püüe anda vanadele, keele arenemisprotsessis kõrvaleheidetud vormidele eesõigus elavate vormide ees: «Kui rahvas ise on vana vormi maha jätnud ja uue asemele võtnud, siis ei ole üksikul kirjamehel õigust seda vana vormi uuesti rahvale peale sundida» [52]. Kirjakeele grammatilise vormistiku ja häälikulise süsteemi alust nähti põhja-eesti keskmurdes. Tunnistati eesti keele sõnavara rikkust ümbritseva elu mõistete väljendamiseks, kuid samas tunnetati keele mahajäämust teaduslike, kultuuriliste ja abstraktsete sõnade vallas. Sellest tehti järeldus, et keel «tungivalt täiendamist ja hoolsat harimist nõuab», «ta nõuab ka uute sõnade loomist» [53]. Uute sõnade soetamise loomulikuks teeks peeti kirjakeeles puuduvate, kuid vajalikuks osutunud murdesõnade tarvituselevõttu, sõnade tuletamist keeles olemasolevatel eeskujudel ja unustusse vajuvate sõnade taaselustamist [54]. Samal ajal hoiatati tundmatute lokalismide liigtarvitamise [55] ja uute sõnade kergekäelise moodustamise eest [56].

Need seisukohad, mis olid väljendatud üks ühe, teine teise asjasthuvitatu poolt, olid sajandi esimese aastakümne valitsevaiks kirjakeele arendamise põhimõtteiks. Nende teoreetiliste seisukohtade sirgjooneline teostamine praktikas oleks pidanud andma positiivseid tulemusi rahvusliku kirjakeele kujundamisel täiuslikumaks ja painduvamaks mõtete vahetamise vahendiks.

Vene kodanlik-demokraatliku revolutsiooni esimesel, 1905. aastal astus trükisõnas avalikkuse ette kirjanduslik rühmitus «Noor-Eesti» oma esimese albumiga. Muude artiklite hulgas sisaldas album kirjutise «Eesti kirjakeele täiendamise abinõuudest» üliõpi-

---

[50] M a, Uute sõnade loomisest. — Uus Aeg 1903, nr. 111, lk. 1.

[51] Kirjakeele parandamise kohta. — Päevaleht 1907, nr. 57, lk. 1.

[52] N n [= M. N e u m a n n]. Õige keel. — Uus Aeg 1905, nr. 80, lk. 1.

[53] Vrd. M. P õ d d e r, Otsekohesed sõnad — Eesti Postimehe Teaduste eralisa 1904, nr. 55, lk. 105; nr. 57, lk. 109.

[54] Vrd. Nn [= M. N e u m a n n] Õige keel. — Uus Aeg 1905, nr. 80, lk. 1; nr. 84, lk. 1.

[55] Vrd. H. R i k k a n d, Md. arvustus «Kirjalikkude harjutuste» üle ja vastukaja hra M. Kampmanni poolt. — Postimees 1905, nr. 202, lk. 1.

[56] Vrd. M a, Uute sõnade loomisest. — Uus Aeg 1903, nr. 112, lk. 1.

lase J. Aaviku sulest. Selles rõhutati vajadust täiendada eesti kirjakeele sõnavara ja viidati sealjuures niisugustele võimalustele, nagu tuletamine, murrakud, tõlkelaenud, võõrsõnad ja soome keel. Kirjutise autori juhtmõte aga «Meie keel ja kirjandus peab intelligentsi keeleks ja kirjanduseks saama!» [57] varjas endas senisele eesti kirjakeele arendusele võõrast printsiipi. 1905-ndal ja viiel-kuuel järgnevalgi aastal ei olnud J. Aaviku põhimõtteil veel kindlapiirilist kuju. Väljendust leidsid ainult mõned edaspidi väljaarendatavad seisukohad, nagu need, et kirjakeelde tuleb vastu võtta suur hulk võõrsõnu, et soome keele mõju eesti keelele tuleb tunduvalt tugevdada, et «keele esteetikale» võib mõnigi kord ohvriks tuua keele väljendustäpsuse [58].

1910. aastal lõpetas J. Aavik Helsingi ülikooli. Tema keelelised tõekspidamised olid välja kujunenud, veendumus eesti keele armetuses ja teiste keelte üleolekus oli süvenenud, keele arendamise põhimõtted olid selgunud. Tema tõekspidamise järgi rahva ebateadlikku kollektiivset tööd keele kujundamisel pidid teatud staadiumist alates jätkama spetsialistid, kes võivat keeles «tarvilisi parandusi, täiendusi ja muutusi ette võtta, samuti nagu seda tehnikud ja insenerid teevad eelmise sugupõlve loodud masinate ja riistade kallal» [59].

J. Aaviku keelealane tegevus sai eriti intensiivseks 1912. aastast alates, kui ta oma eesti keele reformimise taotlusi hakkas nimetama «keeleuuenduseks». Edaspidiseks tööks esitas ta siis järgmise programmi: eesti keelest tuleb keelevead ja lohakused kõrvaldada, keel puhastada tarbetuist germanismidest, sõnajärjestus degermaniseerida, objekti tarvitamine reguleerida ja sõnavara rikastada [60]. Niisugusele korraldus- ja arendusprogrammile oleks võinud alla kirjutada iga tolle aja eesti kirjakeelt objektiivselt hindav keelemees. Selles oli päris õigesti nähtud omaaegse eesti keele kitsaskohad, mis vajasid likvideerimist. 1912. ja 1913. aastal tegigi J. Aavik tõhusat tööd, et üldsuse tähelepanu juhtida mitmesuguseile keelevigadele ja puudustele. Ajakirjanduses avaldas ta üle kolmekümne korra «Väikesi keelelisi märkusi» häälikuliste ja grammatiliste üksikküsimuste kohta, samas ka mõningaid sõnavaralisi täiendusi pakkudes. Osa neist märkustest esitas ta 1912. aastal koondatult brošüüris «Mõned keele reeglid» kui «rutulise hädaabi» kirjakeeles valitseva «korralageduse, lohakuse ning keeleoskamatuse vastu». Võrreldes J. V. Veski poolt samal ajal väljaantud «Eesti kirjakeele reeglitega» sisaldas J. Aaviku brošüür juhuslikumaid ja ka mõnevõrra erinevaid juhiseid. Rea olulisi ja

---

[57] Noor-Eesti I, Tartu, 1905, lk. 130.

[58] Vrd. Noor-Eesti I, lk. 123, 126 jj.; J. Aho, Laastud. Eestistanud J. Aavik, Tallinn, 1907, lk. XI.

[59] J. Aavik, Kaksteist teesi. — Keeleline Kuukiri 1915, nr. 3/4, lk. 41—42.

[60] Vrd. J. Aavik, Tuleviku Eesti-keel. — Noor-Eesti IV, Tartu, 1912, lk. 172—173.

vajalikke süntaksireegleid andis J. Aavik 1912. a. kirjutises «Kõige suurem germanismus Eesti keeles»[61], asjalikke ettepanekuid sisaldasid ka samal aastal ilmunud kirjutised «Enam uusi sõnu»[62] ja «Soome sõnad Eesti kirjakeeles»[63], samuti *i*-mitmust esiletõstev artikkel «Ilusa keele kõlaline inetus»[64].

Oma keelekorraldusliikku ja -arenduslikku laadi tegevuses juhindus J. Aavik kolmest põhimõttest: rahvusliku omapära, otstarbekohasuse ja esteetilisuse põhimõttest[65]. J. Aaviku seletuse kohaselt tähendas rahvusliku omapära põhimõttest kinnipidamine selliste vormide eesõigustamist, «mis keele üleüldise arenemiskäiguga enam kokkukõlas on ja mis selle algupäraseid iseäraldusi paremine teostavad»; otstarbekohasuse põhimõtte järgi tuleks paremaks pidada neid vorme ja sõnu, mille läbi keel selgemalt, hõlpsamalt ja peenemalt mõtteid ja mõttevarjundeid avaldaks; esteetilisuse põhimõtte rakendamine tähendaks seda, et «keel peaks ka teatud iluduse nõudmisi täitma ja oma arenemises suuremat kõlalist, rütmilist ja sisemist ilu ning suursugusust taotlema . . .; ta ei peaks sellepärast mitte inetuid ja veidraid häälelisi ühendusi, sõnakujusid ehk ütlemiseviisisid pakkuma ehk niisuguseid, mis keele üleüldise tagaseinaga võrreldes nõnda tunduksid». J. Aavik ise möönis, et need printsiibid võivad mõnedel juhtumitel üksteisega vastuolus olla ja otsus ühe või teise keelendi kasuks võib vägagi subjektiivseks kujuneda, kuid arvas siiski, et kui neid põhimõtteid «hästi tasakaalus hoida, saavad nad ka kõige isiklikumatele tujudele piirid panema»[66].

Tegelikkuses aga ei suutnud J. Aavik kinni pidada neist täiesti vastuvõetavaist põhimõtetest, ei suutnud neid tasakaalustada ja langes seetõttu oma edasises keeleuuenduslikus tegevuses sügavale subjektivismi.

Juba kohe hakkas J. Aavik teistest printsiipidest kõige enam esile tõstma esteetilisuse printsiipi. See oli aluseks kirjutistele «Ilusa keele kõlaline inetus» ja «Keele kaunima kõlavuse poole» 1912. aastal[67], milles ta suhteliselt tagasihoidlikus vormis tegi ettepanekuid eesti keele rõhuolude, häälikute esinemissageduse ja lühikeste silpide rohkuse reguleerimiseks. Siis arvestas Aavik aga veel küllalt sageli ka kirjakeele traditsiooni ja andis mõnigi kord eesõiguse otstarbekohasuse põhimõttele. Järgnevail aastail muutus esteetilisuse printsiip Aaviku tegevuses valitsevaks ning alistas endale teised. Iseloomulik on näiteks, et kui ta 1913. aastal märkis selliste partitiivivormide nagu *õnnetund* jt. kohta, et «mui-

---

[61] Eesti Kirjandus 1912, lk. 353—369.
[62] Postimees 1912, nr. 176, lk. 2.
[63] Eesti Kirjandus 1912, lk. 5—10.
[64] Eesti Kirjandus 1912, lk. 257—273.
[65] Vrd. J. Aavik, Väiksed keelelised märkused. — Päevaleht 1912, nr. 81, lk. 1.
[66] Sealsamas.
[67] Eesti Kirjandus 1912, lk. 257—273 ja 451—484.

dugi oleks hilja ja utopiline tahta hakata neid kunstlikult elustama ja tarvitusele võtma» [68], siis 1915. aastal nõudis ta *õnnetond*-laadiliste vormide kui keele ilu seisukohalt ühe tähtsama keeleuuenduse-ettepaneku tingimusteta vastuvõtmist [69]. Haripunkti saavutas esteetilisuse printsiibi absolutiseerimine 1917. aastal J. Aaviku väga subjektivistlikus kirjutises «Keele ilo» («Siuru» I albumis).

Esteetilisuse printsiipi kui niisugust iseendast eitada ei ole põhjust. Selle printsiibi nõudeiks on keele kõlaline ilu, lühemus, stiililine varieeruvus. Ettepanekud aga, mis J. Aavik selle printsiibi nimel tegi, olid just nende nõuete seisukohalt vägagi vaieldavad ja samal ajal teistele keelearendusprintsiipidele vastukäivad. Ajavahemikus 1912—1916 esitas ta üle paarikümne ettepaneku kirjakeele grammatilise struktuuri üksikute komponentide muutmiseks. Niisugused olid näiteks 1912. aastal *da*-lõputa infinitiiv (*kirjuta*), *i*-minevik (*kuulin*), umbisikulise tegumoe vormid *-tetakse*, *-teti*, *-tetav*, *-tetud* (*kirjutetakse* jne.), alaleütlevas kaasrõhulise silbi järel *-lle* (*lõppudelle, rahvalle*) jt. 1914. ja 1915. aastal agiteeris J. Aavik liialduseni viidud nominatiivse liitumise kasuks, propageeris järgsilpide *o*-d, *im*-superlatiivi ja eespool nimetatud *tond*-lõpuga osastavat *tu*-adjektiividest (*õnnetond*). 1916. aastal lisandusid eelmistele veel [*te*]*t*-partitsiip (*kirjutet, lubat*), *nd*-partitsiip (*luband*), sõnaga *es* moodustatud eitav minevik (*es tule*), teatud sõnade ainsuse omastavas *-t* asemel *-nt* (*liigent*), mitmuse omastavas *-te* asemel *-nde* (*liigende*) ja *-i* (*tänavi*), *tu*-lõpuliste adjektiivide komparatiivis *-tumam* (niisiis: *kannatamatumam*) jt. Kõiki neid vorme, mis olid välja kistud üks ühe, teine teise territoriaalse dialekti grammatilisest struktuurist ja osalt soome keelest, pakkus J. Aavik kirjakeelde kui esteetilistel kaalutlustel vältimatult vajalikke muudatusi. Kuid hoolimata ägedast propagandast, milles ei valitud sõnu ega viise, jäid ühe või teise «uuenduse» tarvitajaiks peale J. Aaviku enda ainult mõned autorid ilu- või ajakirjanduses ja teatud osa noorsugu, kes Aaviku «revolutsioonilisi» ettepanekuid võttis puhta kullana.

Teine osa J. Aaviku ettepanekuist osutus kirjakeelele kahtlemata vajalikuks. Niisugused olid: lühike pluurali partitiiv, *i*-mitmus, lühemad illatiivivormid, sõnajärje ja objekti tarvituse vabastamine saksa keele mõjust, liigseist kaas- ja kõrvalsõnadest loobumine, ebaproduktiivsete tuletusliidete elustamine ja sõnavara rikastamine. Need ettepanekud rahuldasid otstarbekohasuse ja keele omapära nõuet ja eriti esimesed neist tulid mõneti kasuks keele kõlavuselegi. Samal ajal erinesid need ettepanekud eespool nimetatutest sellega, et kuigi J. Aavik ka need esitas peamiselt esteetilistel kaalutlustel, ei olnud viimased kitsalt subjektiivsed,

---

[68] J. Aavik, Väiksed keelelised märkused. — Postimees 1913, nr. 59, lk. 5.
[69] Vrd. Katsed ja näited. Tõlkinud ja kokkuseadnud J. Aavik. I, Jurjev, 1915, lk. 41—42.

vaid oma enamikus vastasid paljude keeletarvitajate tõekspidamistele ja jätkasid või elustasid kirjakeele paremaid traditsioone[70].

Subjektiivse meeldimuse alusel esiletoodud keelendite ülekaal tõeliselt otstarbekohaste ja vajalike üle sõltus J. Aaviku arusaamisest keelest, selle arenemisest ja arendamisest.

Ühiskonna ja keele seost käsitles J. Aavik vulgariseeritult. Taimeriigi arenemisseadusi keelele üle kandes («keel on rahva saadus, samuti umbes kui õun õunapuu vili») pidas J. Aavik võimalikuks juba ette väita, et viletsais tingimustes elanud eesti rahva keel «muud ei või olla kui h a l b ja i n e t u»[71]. Samast eeldusest lähtudes käsitles ta ka keele arenemisnähtusi. Ta idealiseeris keele kauget minevikku ja nägi keele edasises arengus — teatud vormitunnuste üldistumises, keerukama moodustusviisiga vormide taandumises teiste, lihtsamate ees jne., s. o. keele tendentsis ühtsusele, läbipaistvusele, kergemale rakendusele suhtlemisvahendina — degeneratsiooni, lamestumist, keele unustamist[72]. Eesti keele foneetilises küljes kuulis J. Aaviku prantsuse keelt omaseks pidav kõrv «fataalset kakofooniat», rõhualuses esimeses silbis «midagi jõhkrat ja ebaeleganti», tema kuulmismeel, mis oli harjunud soome keele pikkade järgsilpidega, pidas eesti keele lühikesi silpe kahvatuks, värvituks ja energiavaeseks[73]. Nii ei liginenud J. Aavik eesti keelele mitte selle ajaloolist arenemist, mitte selle hääliku- ja analoogiaseadusi arvestades, vaid vaatas sellele ülalt alla tema poolt paremakspeetavate võõrkeelte kõrgelt positsioonilt.

Sellelt seisukohalt nõudis J. Aavik eesti keele järsku muutmist: «Meie arvamine on, et kui peaks praeguse näruse ja inetumakõlalise keele juure jääma, siis küll ei maksaks Eesti rahval rahvusena enam edasi eladagi»[74]. Oma individualistlikule nõudmisele esitas J. Aavik ka «ühiskondliku» põhjenduse: r a h v a maitsele ja iseloomule ei vastavat eelmistelt põlvedelt päritud keel ei stiililt, sõnavaralt, lauseehituselt, muutevormidelt ega kõlalt. J. Aavik nimetas siin «rahvaks» kodanlast, kes on «kõrgema haridusega, oskab mitu võõrast keelt, esineb kõige moodsamas ülikonnas ja loeb algkeeles kõige modernimat Euroopa kirjandust»[75]. Niisiis oli vajadus keele «uuendamise» järele esile kutsu-

---

[70] Mõlemat laadi ettepanekuid nimetas J. Aavik «uuendusteks», s. o. keele ehituses toimepandavaiks olulisteks muudatusteks. Ometi oli, nagu nägime, nende ettepanekute kahe rühma vahel suur erinevus. Esimeste, ülearuste kahjulike ja keelt risustavate ettepanekute eristamiseks teistest, kasulikest ja keelt oluliselt täiustavaist ettepanekuist rakendatakse käesolevas töös esimeste kohta terminit «uuendus» jutumärkides.

[71] J. A a v i k, Mis on keeleuuendus? Tartu, 1916, lk. 8.

[72] Vrd. sealsamas ja lk. 16.

[73] Vrd. J. A a v i k, Keele kaunima kõlavuse poole. — Eesti Kirjandus 1912, lk. 453, 456.

[74] J. A a v i k, Vastuseks hr. Jõgeveri kolmele küsimusele — Eesti Kirjandus 1914, lk. 197.

[75] Vrd. J. A a v i k, Mis on keeleuuendus?, lk. 9.

tud selle kodanluse ladvakihi esindaja «maitsest» ja «iseloomust». Põhjaliku «uuendamise» läbiviimist pidi J. Aaviku arvates saama teostada üksikisiku algatusel ja «rahva vaimlise valimiku (eliidi)» tahtel, kes pidi võimeline olema «uuendusi» keelele peale sundima [76]. Olukord tegelikkuses aga tõestas vastupidist.

J. Aaviku keelealane tegevus a. 1912—1917 oli vastuoksuslik. Vastuolulised olid selle tegevuse aluseks olnud vaated ja nende teostamine praktikas: sel ajal kui enamiku Aaviku keeleteoreetiliste seisukohtadega ei saa nõustuda, tuleb nõustuda paljude tema praktiliste ettepanekutega. Vastuolulised olid ka Aaviku taotlused ja nende tulemused: hukka mõistes Aaviku peenutsevad «eliidi keele» taotlused, tuleb ometi heaks kiita terve rida tema initsiatiivil keeles läbiviidud muudatusi. J. Aaviku tegevuses olid läbi põimunud keele arenemist soodustavad ja seda pidurdavad tegurid, nii et kokku võttes pooled tema jõupingutustest olid väärasuunalised, tarbetud, keele kindlale arenemisjoonele kahjulikudki, pooled aga vajalikud ja kasutoovad.

Keeleuuenduse algusaastail võttis sellest liikumisest tegevalt osa ka teine nooreestlasest keeleteadlane V. Grünthal-Ridala. V. Ridala teoreetilised seisukohad keele, selle arenemise ja viimast mõjustavate tegurite kohta olid pärit samast allikast kui J. Aavikulgi — õpinguist Helsingi ülikoolis. Keel oli V. Ridalale «see, mis inimese sisemisi nägemusi tõlgitseb kõlaliste abinõude kaudu» [77]. Selle idealistliku kontseptsiooniga oli kooskõlas ka V. Ridala kujutlus keele arenemisest: keele arenemine, mitmekesistumine, «peenenemine ja ühtlasi omapärasemaks, ilusamaks, esteetilisemaks muutumine» pidi tema arvates toimuma «rahva vaimu, selle enam differentseerinud osa, intelligentsi vaimsuse edenemisega eelnimetatud sihis» [78]. See tõekspidamine näitas tegelikult keele arenemise mittemõistmist.

Oma keelearenduspõhimõtted sõnastas V. Ridala järgmiselt: «Ei saa teisiti, kui peab rahvaomasuse ja õigekeelsuse põhjusmõtte kõige ette seadma ja sellega ongi esteetiline põhjusmõte lähedalt peaaegu lahutamata seotud, ilma rahva omaseta ei ole esteetilist keeles, ei võigi omapärasest ja elupärasest ja ilusast juttu olla» [79]. Tsiteeritust nähtub, et V. Ridala ütles end pidavat keelearendamistöös tähtsaimaks nn. rahvaomasuse ja õigekeelsuse põhimõtet, esteetiline printsiip aga pidi olema alistatud esimesele ja olema sellega tihedas seoses. Et selgusele jõuda, millise rakenduse sai rahvaomasuse põhimõte praktikas, selleks jälgitagu mõningaid fakte. 1908. aastal, kui ilmus V. Ridala esimene luuletuskogu

---

[76] Vrd. sealsamas, lk. 38; vrd. ka J. Aavik, Tuleviku Eesti-keel. — Noor-Eesti IV, lk. 172.

[77] [Vastus ankeedile.] Keeleline Kuukiri 1915, lk. 92.

[78] Vrd. sealsamas.

[79] Sealsamas, lk. 94.

«Villem Grünthali laulud», oli see varustatud 4-leheküljelise sõnastikuga dialektismide ja soome sõnade seletamiseks. 1912. aastal «Eesti Kirjanduses» avaldatud V. Ridala artiklis «Eesti rahvaluule» esines 44 tolleaegsele kirjakeelele võõrast sõna. 1913. aastal ilmunud G. d'Annunzio «Süütu» tõlkele tuli tõlke keelest arusaamiseks lisada 30 lehekülge sõnastikku. 1914. aastal väljaantud luuletuskogus «Kauged rannad» oli seletust vajavaid sõnu 189. 1915. aastal ilmunud poeemis «Ungru krahv» oli tundmatuid sõnu 50 ümber, 1916. aastal kirjutatud poeemis «Merineitsit» (ilmus 1918. a.) oli neid 144. Osa neist sel ajal tundmatuist sõnadest olid tõesti laiemat tarvitamist väärivad ja nende esitamine trükisõnas oli positiivne nähtus. Teine, sealjuures märgatavalt suurem hulk sõnu aga viitab sellele, et V. Ridalale tähendas rahvaomasuse põhimõte siiski eelkõige vabadust tuua kirjakeelde massiliselt murdeja soome sõnu, seda arvestamata, kas kirjakeeles pole juba olemas adekvaatse tähendusega üldrahvalik sõna, kas uue sõna häälikuline kuju ei tekita ebasoovitavat homonüümsust, kas selle häälikuline koostis on vastav kirjakeele foneetilisele süsteemile, kas murdesõna või soome sõna antud kohal on üldse vajalik, kas ta rikastab kirjakeelt või osutub ülearuseks paralleelsõnaks [80].

Nagu märgitud, pidas V. Ridala teiseks keelearenduse peapõhimõtteks õigekeelsuse põhimõtet. Viimase käsitus V. Ridala poolt selgub samuti keelepraktikast. V. Ridala propageeris *o*-d järgsilpides koos J. Aavikuga, sõnaalgulist *h*-d (näiteks sõnades *haimama, hõhk, hõrn, hõis, häratama* jt.) kui «tagasiminekut vanade keele traditsioonide juurde» [81], mitmuse nimetavaga ühekujulist *d*-lõpulist ainsuse osastavat (*sügavad*) kui «vana õiget olukorda» [82], *de*-tunnuselist mitmuse omastavat teatud sõnatüübis (*noorde*), tugevaastmelist essiivi ja teisi vorme, mis erinesid kirjakeele pruugist ning olid osalt murdepärasused. Nii tähendas õigekeelsuse põhimõte V. Ridalale esiteks põhjendamatut tagasipöördumist vanade, keele arenemises minevikku jäetud vormide juurde, teiseks kitsal alal, peamiselt autori kodumurdes käibivate, sealjuures ebavajalike murdevormide tarvituselevõtmist kirjakeeles.

J. Aaviku ja V. Ridala keelealaseid tõekspidamisi nende äärmisel kujul jagasid 1917. aastani ainult mõned peamiselt «Noor-Eesti» väljaannete, ajakirja «Vaba Sõna», «Üliõpilaste Lehe» ja hiljem «Siuru» albumite veergudel esinenud autoreist ja nende väljaannete lugejad haritlas- ning õpilasringkonnist. Ülejäänud lai keeletarvitajaskond ei võtnud omaks neid põhimõtteid, mille

---

[80] Vrd. nimetatud seisukohtadelt eriti V. Ridala luuletuskogusid «Kauged rannad» ja «Merineitsit». Viimases on näiteks eesti üldrahvalikud sõnad *hommik, ilm, kuuvalgus, laine, päike, sinama* jt. asendatud soome sõnadega *aamu, sää, kuudamo, aaldo, auringo, siindämä.*

[81] Vrd. G. d'Annunzio, Süütu. Itaalia keelest V. Ridala. Tartu, 1913, lk. XXXVI.

[82] Vrd. V. Ridala, Kas d või t partitiivi lõppuna? — Keeleline Kuukiri 1916, lk. 119.

alusel polnud võimalik keelt edasi arendada üldrahvaliku vastastikuse mõistmise saavutamise vahendina. Progressiivsemad tolle aja keelemeestest ühinesid oma keelelistelt vaadetelt laia keeletarvitajaskonnaga, õigemini: nende vaated olid üldtunnustatud seisukohtade piiritletud ja täpsustatud väljenduseks.

Kui 1905. aastal «Noor-Eesti» albumi veergudel J. Aavik esitas nõude avada uks võõrsõnade tulvale eesti kirjakeelde, suunata kirjakeel intelligentsi teenistusse jne., siis esimene, kes astus kirjakeele rahvaliku arenemisjoone kaitseks aktiivselt välja, oli J. Tammemägi, pärastine oskussõnastike ja ortograafiasõnaraamatu töö organiseerija. 1906. aastal avaldatud kirjutises «Murdesõnad kirjakeelde»[83] naeruvääristas ta neid, kes pidasid klassikalise väärtusega kirjanduse loomise takistuseks sõnade puudust eesti keeles ja arvasid, et võõraste sõnade vastuvõtmisega tõuseb eesti keel «ühel hoobil» võrdsele astmele «haritud maailma esimeste keeltega». J. Tammemägi, mööndes võõrsõnade olulist osa kaasaja keeles, oli võõrsõnade liigsel hulgal pealesundimise vastu. Ta väitis õigesti, et võõrsõnade hulgalise tarvitamise korral võiks kirjanik küll hiilata oma aristokraatliku keelega ja täita «ülema kümne tuhande» tarvidusi (J. Tammemägi lisas: «... meil, ei tea, kas korjuks neid kümmet sadagi»), kuid «rahvahulk, eesti lugejate laiem ringkond, oleks vee varale jäetud». J. Tammemägi rõhutas sealjuures: «Rahvahulga all ei mõista ma mitte «rumalamatest kõige rumalamaid ja lollisi», vaid — kirjaoskajat ja lugejat inimestekogu, kelle vastu saatus või tõised inimesed nii valjud olnud ja neid ilma keskkooli ja kõrgema hariduseta jätnud»[84]. Nii nõudis J. Tammemägi, et kirjakeele arendamisel peetaks silmas selle arusaadavust ja vastuvõetavust töötavale rahvale, kellelt kodanliku korra tingimustes oli võetud võimalus omandada kesk- või kõrgemat haridust. Kirjakeele sõnavara rikastamise loomulikku allikat nägi J. Tammemägi tuletamises ja murdesõnade kasutuselevõtmises. Ta pidas õigeks murdesõna häälikulist kuju kohandada kirjakeele foneetikale ja murdesõna tähendust, kui vaja, täpsustada või laiendada[85]. Ka oskussõnavaras esinevaid lünki soovitas J. Tammemägi täita sobivate murdesõnadega või murdesugemete varal moodustatud tuletistega[86]. Erinevalt mõnedest nooreestlastest pöördus J. Tammemägi murdeliste sõnavarude poole mitte selleks, et sealt haarata juhuslikke, sageli ülearuseid elemente ja nendega kui haruldustega omapäratseda, vaid selleks, et rahuldada kirjakeele vajadust. Kuigi kõiki J. Tammemäe poolt 1906. aasta «Eesti Kirjanduses» esitatud lõunamurdelisi sõnu ei saa pidada kirjakeelele täiesti vastuvõeta-

---

[83] Eesti Kirjandus 1906, lk. 273—282, 301—319.

[84] J. Tammemägi, Murdesõnad kirjakeelde. — Eesti Kirjandus 1906, lk. 274.

[85] Sealsamas, lk. 275.

[86] Vrd. J. Tammemägi, Eesti keele arenemine. — Eesti Kirjanduse Seltsi aastaraamat I, 1909, lk. 147.

vaks, tuleb seda ettepanekut siiski tervitada kui tollal esimest konkreetset katset juhtida keeletarvitajate tähelepanu kirjakeele sõnavara avardamise võimalustele o m a ainese abil.

Seisukoht, et kirjakeelt tuleb arendada o m a keeles peituvate varude najal, sai vaadeldaval ajajärgul kõige järjekindlama väljatöötuse J. V. V e s k i l t, kirjakeele süstemaatilise korraldamise initsiaatorilt.

J. V. Veski oli alati erksalt jälginud rahva kõnekeelt. Juba eelmise sajandi lõppaastail oli ta kogunud mitmelt poolt rahvasuust sõnu ja kõnekäände, mida ei leidunud Wiedemanni sõnaraamatus [87]. Vahetu süvenemine rahva kõnekeele sõnavarasse, selle väljendusvahendite konkreetne tundmaõppimine viisid J. V. Veski vankumatule veendumusele, et kirjakeele korraldamisel ja arendamisel tuleb kõigepealt ära kasutada oma keele veel kasutamata varud. Sama veendumus sundis teda vastu astuma kahjulikule tendentsile, mis eesti rahvakeelt ignoreerides ja halvustades läks kirjakeele rikastamise allikat otsima ainuüksi võõrkeeltest. Kui 1912. aastal olid küllaldaselt selgunud J. Aaviku keeleuuenduse olemus ja programm, kui V. Ridalagi oli oma «keelevananduse» suuna selgesti määranud — G. d'Annunzio «Süütu» tõlkes 1913. aastal —, vastandas J. V. Veski neile seisukoha, et kirjakeelt pidevalt arendataks rahvalikel alustel. 1913-ndal ja järgnevail aastail avaldas J. V. Veski mitmed kirjutised, milles ta kasvava süvenemisega esitas oma seisukohad keele, selle arenemise ja arendamise kohta ja samal ajal teravalt arvustas J. Aaviku ja V. Ridala individualistlikke keelealaseid eksperimente.

Keelt defineeris J. V. Veski kui «mõtete avaldamise abinõu» [88], mis eksisteerib niikaua, «kui tal vähemgi piirkond olemas on, kes teda oma mõtete avaldamise abinõuks tarvitab» [89]. Keele arenemine toimub «paratamata edeneva elu nõudel», lahutamatus seoses teda kandva rahva arenemisega. Kui kaob rahvas, lakkab arenemast keel ja säilib ainult kirjanduses, kui antud keeles seda on [90]. Keele arenemist nägi J. V. Veski pideva evolutsioonina: «Keel edeneb ilma suurte hüpeteta, ilma revolutsioonita, kuid paratamata, ühtelugu tarviduse nõudel täienedes» [91]. Sellele iseenesest täiesti õigele tõekspidamisele jõudis J. V. Veski keelte arenemiskäiku jälgides, kuid enam siiski loodusteaduse tõdesid keelele üle kandes, järeldusi tehes Guvier' katastroofide teooria paikapidamatusest [92].

J. V. Veski näitas, et keele sõnavara täieneb vastavalt rahva

---

[87] Vrd. J. V. V e s k i kiri J. Hurdale 15. aprillil 1898. — ENSV TA Kirjandusmuuseumi käsikirjade osakond. Fond 43, M. 25 : 17.

[88] J. V. V e s k i, [Vastus ankeedile.] Keeleline Kuukiri 1915, lk. 95.

[89] J. V. V e s k i, Eesti kirjakeele edasiarendamise-teedest. — Voog I, Tallinn, 1913, lk. 99.

[90] Vrd. sealsamas.

[91] J. V. V e s k i, [Vastus ankeedile.] Keeleline Kuukiri 1915, lk. 95.

[92] Vrd. sealsamas.

tegevusaladel esiletulevaile vajadustele: peaasjalikult põllundusega tegelnud eesti rahva keeles oli sellealane sõnavara detailselt välja töötatud; hiljem, kui keel oli sunnitud kohanema hoopis uutel, teiste poolt viljeldud tegevusaladel, võttis ta oma sõnavara täiendamiseks laene teistest keeltest, kuid jätkas samal ajal ka omapärast arendustööd [93]. J. V. Veski tunnistas, et keel vajab veel paljugi üldkultuuriliselt olulisi sõnu ja pidas seetõttu tarvilikuks sõnade loomise kunstlikku kiirendamist [94], s. o. keele sõnavara teadlikku täiendamist vastavalt üleskerkinud tarvidustele. Seda ülesannet pidas J. V. Veski täidetavaks aga ainult igasuguseist isiklikest, veel enam võõrmõjulistest eelarvamustest vaba suhtumise puhul keelesse. Täie kindlusega väitis ta: «Kõik eesti keele pea-asjaliseks edasiarendamiseks tarvisminevad sugemed, kavad ja seadused peituvad meie keeles eneses...» [95]. See põhitees määras J. V. Veski tõekspidamiste peamise lahkumineku keeleuuendajaste vaadetest, kes eesti keele täiendamise allikat nägid eelkõige võõrkeeltes. J. V. Veski ei väsinud rõhutamast, et igal keelel on oma iseärasused, mis teise keelde ülekantuna ei ole kooskõlas selles olemasolevate iseärasustega, et keelereeglid peituvad keele ehituses, et need tuleb avastada ja mitte väljastpoolt määrata, et ka keele edasiarendamise põhijooned peab leitama keelest enesest [96].

Kirjakeele arendamise töö rajas J. V. Veski kahele kindlale põhimõttele, väites, et «töö ei või siin sihile viia, kui temas teatud põhjusmõtete järjekindel läbiviimine puudub» [97]. Nendeks põhimõteteks olid omapärasuse ja otstarbekohasuse põhimõte: «Kõige kindlamine ehitame meie oma keelehoonet küll siis, kui me omapärasuse- ning otstarbekohasuse-põhimõttest kinni peame ja sealjuures võimalikul korral ka keele ilu peale rõhku paneme» [98]. J. Aaviku «otstarbekohasuse» põhimõtte nägi J. V. Veski läbi kui ettekääande, mille taha sageli varjati tuju ja juhuslikkust [99].

Arvustades J. Aaviku väiteid eesti keele oletatavast kehvusest ja labasusest, näitas J. V. Veski, et need olid ühekülgsed ja liialdatud. Tuleb «kõige pealt meie endi keele varade ja maitse tundmises sügavamale tungida ja sealt — vanematest keele rikkuse-tagavaradest, niisamuti kui murretest tarbe-aineid

---

[93] Vrd. J. V. Veski, Eesti keele praegune arenemisejärg. — Eesti Kirjandus 1914, lk. 169—170.

[94] Vrd. sealsamas, lk. 173.

[95] J. V. Veski, Eesti kirjakeele edasiarendamise-teedest. — Voog I, lk. 100.

[96] Vrd. sealsamas, lk. 100, 103, 104; Eesti Kirjandus 1914, lk. 172, 183; Keeleline Kuukiri 1915, lk. 95.

[97] J. V. Veski, Eesti keele praegune arenemisejärg. — Eesti Kirjandus 1914, lk. 176.

[98] Sealsamas.

[99] Vrd. J. V. Veski, Mõned märkused eelseisva küsimuse asjus. — Eesti Kirjandus 1917, lk. 202.

keele edasiehitamiseks juurde ammutada; küllap siis selgub, et meie sõnadevalik sugugi nii suurt nappust ja varjundustekehvust ei ilmuta, nagu meil nüüd kurdetakse»[100], väitis J. V. Veski täie õigusega. Elavast rahvakeelest, murretest lootis J. V. Veski kirjakeelde saada hulga sõnu ja väljendeid, mis oleksid muutnud keele mitmekesisemaks ja täpsemaks, stiili värskemaks, varjundirikkamaks ja tihedamaks, teadusliku oskussõnavara aga rahvapäraseks ja arusaadavaks[101]. Nii näiteks oleksid murdesõnad *kivikangur*, [käed] *panetavad ära* jt. vältinud selliseid kohmakaid ümberütlusi nagu «kivikünka taoline vana matusekoht», «käed saavad märja ja tuulega äraharjumise tagajärjel vastupidavaks» jt. Saaremurdeline sõna *leet* 'leegivärviline', tartumurdelised *lahits* ja *võhn* oleksid olnud rakendatavad oskussõnadena: esimene neist sõnas *leetahvike* 'punakaskollane siidiahvike', teised kirjeldavate väljendite «valge nirk» ja «rändav rott» asemel[102] jne.

Oma esimestest keelearendusele õhutavaist kirjutistest alates pidas J. V. Veski murdesõnade tarvituselevõtu kõrval teiseks oluliseks ülesandeks keeles jõude seisvate sünonüümide elluäratamist ja sõnade tähenduspiiride kindlaksmääramist. See oli ala, mis oli seni seisnud peaaegu täiesti söötis, kuid mis kirjakeele väljendustäpsuse nimel nõudis kiiret korraldamist.

Asetades kirjakeele sõnavara rikastamise allikaist esikohale oma keele varud, ei eitanud J. V. Veski samal ajal laenude suurt osatähtsust keele täienemisel. Ta nägi keelte sõnavara arenemise loomulikku teed selles, kui tarvilikke, aga oma keeles puuduvaid sõnu laenatakse keeltest, millega puututakse kokku, samuti nende kaudu teistest keeltest, millega laenu vahendajal on olnud kokkupuutumisi[103]. Samas hoiatas J. V. Veski aga laenudega liialdamise eest, nagu seda sageli tegid eesti keelt «euroopastajad» nooreestlased. Laenamisallikaid tarvitades «ei tohiks meie keel ennast ka mitte nii kaugele unustada, et ta end teise keele orjastavasse ikkesse hakkab alandama»[104], märkis J. V. Veski, silmas pidades keeleuuendajate kummardamist soome keele ees. Ta näitas, kuidas «uuendajad» toovad soome keelest sõnu tihti mõjuva vajaduseta, ainult põhjusel, et tooja on võõrkeelte, eriti soome keele sõnade ja vormidega harjunud ning leiab need olevat «esteetilisemad» kui omakeelsed. J. V. Veski väitis, et arvamus, nagu võiks soome keelest kui rikkamast allikast otseteed kõike ammutada, ei ole õige: «Juba kaua on need keeled lahus arenenud, kumbki iseteed. Palju on Soome keeles õige otstarbekohaselt arenenud, aga salata ei

---

[100] J. V. Veski, Eesti kirjakeele edasiarendamise-teedest. — Voog I, lk. 115.

[101] J. V. Veski, Eesti keele praegune arenemise järg. — Eesti Kirjandus 1914, lk. 174, 175.

[102] Vrd. sealsamas.

[103] J. V. Veski, Eesti keele praegune arenemisejärg. — Eesti Kirjandus 1914, lk. 172.

[104] Sealsamas, lk. 173.

või, et sellesama aja sees ka Eesti keel edasi on arenenud, rohkesti teisiti ning mõnes tükis pealegi otstarbekohasemalt kui Soome keel. Loomulikult peaksime o m a keele otstarbekohaseid edasiarendamise-teesid iseäranis kalliks hindama ja ebakõlasid sünnitavate uute vormide eest hoidma»[105]. Õigesti pidas J. V. Veski võõrkeelendi vastuvõtmise tingimusteks vajadust selle järele ja sobivust keele ehitusega.

J. Aavik oli kuulutanud keeleuuenduse sisuks keele põhjaliku reformimise. Oma tegevuse ja propagandaga püüdis ta levitada arvamust, nagu oleks keelealane individualism midagi revolutsioonilist, tagurlusevastast. Leidus neid, kes seda arvamust omaks võttes püüdsid oma kirjutustes ja väljendustes olla aaviklikumad Aavikust. J. V. Veski nimetas neid J. Aaviku «pimesi järelkäijateks», kes põevad «kriitikata järeleaimamise haigust»[106]. J. Aaviku «keelerevolutsiooni» kohta aga kirjutas J. V. Veski, et keele asjus ei või «mingi järsk põhjalik reformeerimisakt, ühekordne revolutsioon, õige ega läbiviidav olla», sest keele kui «mõtete avaldamise abinõu» kasvamine «käib avaldusepiiride sisu kasvamise ning tihenemisega käsikäes»[107].

Need olid olulisemad J. V. Veski keelelistest seisukohtadest, mis ta aastail 1913—1917 avaldas vastukaaluks keeleuuendusliikumise põhimõtetele. Nende seisukohtade peasisu ja peatähtsus kirjakeele arenemisele seisis selles, et nad süvendasid usku eesti keele väljendusvõimalustesse, temas endas peituvaisse veel kasutamata, kuid tingimata kasutada tulevaisse reservidesse. Need seisukohad kaitsesid kirjakeelt kunstlikult pealesunnitavate võõrmõjude vastu. Nad hoiatasid taotlemast utoopilist pööret kirjakeeles või kirjakeele tegevusvälja piiramist ühe sotsiaalse kihi huvides. Keelearenduspõhimõtete alusena otstarbekuse ja keele omapära silmaspidamine oli vastavuses keele kui antud rahvusele omase suhtlemisvahendi ülesannetega.

1903. aastast alates käsitles ajakirjanduse veergudel ja ettekandekoosolekuil keeleküsimusi H. P õ l d, pärastine eesti keele grammatikate autor. H. Põllu sõnavõtud olid peaasjalikult praktilist laadi, milles ta püüdis selgitada ja süstematiseerida mõnd keelendite rühma. Samas esitas ta ka mõningaid põhimõttelisi seisukohti kirjakeele arendamise kohta.

H. Põllu seisukohtades kajastusid üldiselt ajajärgul valitsevad vaated: kirjakeele selguse ja üldise arusaadavuse huvides on tarvilik tema normeerimine; uut kirjakeelt pole vaja luua, tuleb vaid laiendada, süvendada ja rikastada olemasolevat; kirjakeele morfo-

---

[105] J. V. V e s k i, Eesti keele uuendamise asjus. — Eesti Kirjandus 1914, lk. 183.

[106] Vrd. J. V. V e s k i, Eesti keele arendamisest 1914. a. — Eesti Kirjanduse Seltsi aastaraamat VII (1914), lk. 116.

[107] J. V. V e s k i, [Vastus ankeedile.] Keeleline Kuukiri 1915, lk. 95.

loogiasse ärgu toodagu murdevorme, kirjakeele sõnavara rikastamiseks tarvitatagu kõiki vajalikke ja otstarbekohaseid elemente [108].

J. Aaviku keelelisi ettepanekuid hinnates püüdis H. Põld lähtuda mitte «ilu» põhimõttest, mida järgides J. Aavik neid peamiselt esitas, vaid küsimusest, kas need olid vajalikud ja soodustasid täpset väljendust või mitte. Sellelt seisukohalt jagas H. Põld ettepanekud nelja rühma. Vastuvõetavaks pidas ta lühikesi vokaallõpulisi mitmuse osastava vorme, lühikest illatiivi, nominatiivseid liitumisi, eesti tüvedest tuletatud ja elustatud sõnu, soovitavaks *lle*-alaleütlevat, *des*-lühendeid ja võitlust saksapärase sõnajärjening liigsete kaassõnade vastu. Ilmaaegsete ettepanekute hulka liigitas H. Põld selliseid, nagu *palvid, kirjuta, kirjutetakse, hooletund* ehk *hooletond, ütlin* (pro *palveid, kirjutada, kirjutatakse, hooletut, ütlesin*), samuti V. Ridala ettepaneku *keeldele* (pro *keeltele*). Täiesti kõrvaleheidetavaiks ettepanekuiks pidas ta *im*-superlatiivi, järgsilpide *o*-d ja vorme, nagu *mõistlikuis, vastastikkune, halastamatu* (pro *mõistlikkudes, vastastikune, halastamata*), kunstlikke sõnu ja soome sõnu seal, «kus omadega täiesti läbi saab» (näit. *nautima, lakkama, ponnistus, suhe, ebalus, osutama*) [109].

Vaatlusaluse perioodi vanemaid keelemehi oli J. Jõgever, kes töötas eesti keele õpetajana ja 1909. aastast Tartu ülikoolis eesti keele lektorina.

J. Jõgeveri teoreetilised seisukohad ei olnud kuigivõrd iseseisvad, ja kui nad väärivad vaatlust, siis peamiselt seetõttu, et nad üldjoontes andsid tuge avalikus arvamuses valitsevaile kontseptsioonidele. J. Jõgever lähtus eeldusest, et keele funktsiooniks on olla mõtete teistele inimestele edasiandmise vahendiks. Ta väitis, et keel on seda parem, mida kindlamal ja selgemal kujul ja mida väiksema vaevaga ta seda funktsiooni täidab [110]. J. Jõgever tunnistas vajadust kirjakeelt arendada nende elementide varal, mis «rahva keskel juba elule tärganud, aga veel üleüldiselt tarvitavaks ei ole saanud» [111]. See õige põhimõte — toetada uut ja arenevat — jäi aga J. Jõgeveril peamiselt ainult sõnadeks, kuna tegelikkuses hoidus ta tihti kramplikult vanade, iganenud keelendite poole. Keele omapära kandjaks pidas ta keele grammatilist struktuuri, väites: «Keel võib väga palju sõnu laenata, ilma et ta oma iseseisvust nii kaua pruugiks kaotada, kui ta oma grammatika, mis õieti keele luukere sünnitab, alal suudab hoida» [112].

---

[108] Vrd. H. Põld. Mõnest eksisammust meie uuemas kirjakeeles. — Postimees 1903, nr. 26, lk. 1; Keeleuuenduse asjus. — Postimees 1916, nr. 211, lk. 2.

[109] Vrd. H. Põld, Keeleline Kirjastik nr. 1—8. [Arvustus.] — Eesti Kirjandus 1915, lk. 307—311.

[110] J. Jõgever, Mis me tahame. — Eesti Kirjandus 1915, lk. 21.

[111] J. Jõgever, Eesti rahvakeele üleskirjutamisele. — Postimees 1913, nr. 131, lk. 2.

[112] J. Jõgever, Gabriele D'Annunzio. Roosi romaanid. Süütu. Itaalia keelest V. Ridala. «Noor Eesti» kirjastus. 369 lk. Hind 2 rubla. [Arvustus.] — Eesti Kirjandus 1913, lk. 463.

Keelemeeste osa nägi J. Jõgever mitte keele uuendamises ja parandamises, vaid keelenähtuste selgitamises, keele ülesannete ja sihtide määramises. Õigekeelsuse juhtnööriks pidas ta rahva poolt paremaiks tunnustatud kirjanike keelt, milles on püütud maksimaalse arusaadavuse ja otstarbekohasuse poole [113]. Otstarbekohasus oli J. Jõgeverile kirjakeele arendamise üheks põhikriteeriumiks, peale selle veel rahva kõnekeel ja kirjakeele traditsioon. Praktikas aga ei suutnud ta mõnigi kord leida nende põhimõtete õnnestunud kompromissi.

Keeleuuenduse võttis J. Jõgever vastu hukkamõistuga: pole vaja hakata looma mingit uut «linnakeelt», mis oleks lahkuminev rahva kõnekeelest [114]. Tema seisukoht oli: tuleb toetada seda voolu, mis kirjakeelt tahab arendada olemasoleva keele alusel ja selle seadusi silmas pidades, nii et kõne- ja kirjakeel mitte kui võõrad teineteise kõrval ei seisaks, vaid vastastikku teineteist mõjustades edasi areneksid ühiste seaduste põhjal [115]. See tähendas pooldada kirjakeele arendamise seda voolu, mille põhimõtted ja meetodid kõige täpsemalt formuleeris J. V. Veski [116].

Kirjakeele sõnavara lünkade täitmiseks soovitas J. Jõgever kasutada murdesõnu, laene ja tuletisi, näitamata aga ise selleks eeskuju või tegemata praktilisi ettepanekuid. Keeleuuenduse poolt esiletoodud häälikuliste ja morfoloogiliste «vananduste» suhtes asus J. Jõgever õigustatult seisukohale, et «see mingisugune keele edendamine ei ole, kui vana rämpsu, mida keel on kõrvale heitnud, hauast üles kaevatakse ja meile kui midagi tuliuut ja tarvilist ette kantakse». «Ei suuda uskuda, et keelelised kodukäijad hauast tõeste üles tõusevad» [117].

Kirjakeele tegelikule arenemisele oli J. Jõgeveri osatähtsus üsna väike.

Peale eespool käsitletud keeleuuendusliikumise esindajate J. Aaviku ja V. Ridala kaldus vaadeldaval ajajärgul kirjakeele arendamise kesksest voolust kõrvale — vastupidisesse suunda — keeleteadlane K. Leetberg. Oma individualistlikest tõekspidamistest konservatiivselt kinni hoides suhtus ta täiesti eitavalt keele teadlikku arendamisse, asudes selles suhtes nn. loodusteaduslikul seisukohal, mis oli omane suurele osale XIX sajandi lingvistidest. Pidades keelt «jumala anniks», millel on «elu iseenese sees», väitis ta, et keelega peab «kui iseelava asjaga ümber käima ja kõik vägivaldse parandamise [s. o. ka teadliku korral-

---

[113] Vrd. J. Jõgever, Õigekeelsus ja õigekiri. — Eesti Kirjandus 1913, lk. 302.

[114] Vrd. J. Jõgever, Vastuseks hr. Aavikule. — Eesti Kirjandus 1913, lk. 428.

[115] Vrd. J. Jõgever, Kas ainult sellepärast uue ajakirja asutamine tarviline oli? — Postimees 1915, nr. 13, lk. 6.

[116] Vrd. ka J. Jõgever. Eesti keeleteadus. — Eesti Kirjanduse Seltsi aastaraamat VI (1913), lk. 123.

[117] J. Jõgever, Eesti keel 1917 — ENSV TA Kirjandusmuuseumi käsikirjade osakond. Fond 51, M. 15 : 1.

damise — E. A.] kõrvale jätma, sest see võib ainult rikkumine olla» [118]. Sellest «puutumatuse» põhimõttest lähtudes keelas Leetberg ka vajadusest tõusnud sihipärase tegevuse keeles olevate sõnaliste lünkade täitmiseks ja tunnustas ainult sõnade stiihilist «isesündimist» keeletarvituses [119]. Ta väitis, et «piame sõnu tegema mitte tuleviku jäuks teistele — sest mis teame meie, mis sõnu teistele tarvis on? — vaid igaüks iseenesele seks praeguseks korraks, kus meil omal tarvis on. Kui meie sõna teistele ka kõlbab — seda parem; kui mitte, siis nad leiavad ise kohasema» [120]. Leetberg pidas seda lubamatuks sõnade moonutamiseks, kui kirjakeeles hakati tarvitama liitsõnu «tervishoid», «kaebealune» jt. varasemate «tervise hoidmise», «kaebtuse aluse» jt. asemel. Ta keeldus aru saamast tuletistest, nagu «kõlblus», «komblus», «isik», «isiklik», «õpetlane», «otsustama» jt.[121]. Ignoreerides K. A. Hermanni poolt loodud ja juba aastakümneid üldiselt tarvitatavaid käändenimesid, pidas Leetberg veel 1916. aastal võimalikuks väita, et «kaasuste nimed on meil ikka veel puudu», ja tarvitas ise kohmakaid ümberütlusi [122]. Kirjakeele ortograafia ebaühtluse põhjust nägi Leetberg senistes kirjaviisi reguleerimise taotlustes. Sellest kasvas tal välja absurdne nõue: jätta kõik ettekirjutused, anda igaühele vabadus kirjutada oma taht mise järgi, oma iseärasusi salgamata [123].

J. Aaviku keeleuuendusele astus K. Leetberg vastu väitega: «Keelt ei pia ülepea mitte rikastama» [124]. Keele ainsaks õigeks arenemisteeks pidas ta uute sõnade «iseenesest» ilmumist «mõnusas kõnes»: «Keelt selle täiuse poole edendama piame seega, et oma praegust keelt, mis meil on, hästi kõneleme, igaüks oma subjektiiv tundmise järel hästi... Sellepärast nõudke mõnusat kõnet, kõik muu tuleb iseenesest» [125].

K. Leetberg, kes uue sõnavara suhtes oli visalt konservatiivne, ilmutas J. Aaviku mõnede morfoloogiliste ettepanekute ootamatut soosimist. Partitsiibi tunnuse *-nd* senise *-nud* asemele soovitas K. Leetberg viivitamatult kirjakeelde võtta. Vormide *es ole* 'ei olnud', *es olnud* 'ei olnud olnud', *saadet* [kiri] ja *kirjutetakse* puhul rakendas K. Leetberg kaht mõõdupuud, kirjutades: «... ma neid ise küll ei tahaks oma keeles tarvitusele võtta, aga näeksin

---

[118] Vrd. K. Leetberg, Keeleparandamine. — Eesti Postimehe Teaduste eralisa 1904, nr. 42, lk. 81.

[119] Vrd. K. Leetberg, Vastus Maksimilian Põdderi «Otsekoheste sõnade» peale. — Eesti Postimehe Teaduste eralisa 1904, nr. 87, lk. 165.

[120] K. Leetberg, Veel kord uued sõnad. — Postimees 1913, nr. 247, lk. 5.

[121] Vrd. K. Leetberg, Keeleparandamine. — Eesti Postimehe Teaduste eralisa 1904, nr. 25, lk. 45; nr. 27, lk. 49.

[122] Vrd. K. Leetberg, Eesti deklinatsiooni jäutus. — Eesti Kirjandus 1916, lk. 253.

[123] Vrd. Eesti Kirjanduse Seltsi aastaraamat I, 1909, lk. 18; II, 1910, lk. 38.

[124] K. Leetberg, Uued sõnad. — Postimees 1913, nr. 233, lk. 5.

[125] K. Leetberg [Vastus ankeedile.] Keeleline Kuukiri 1915, lk. 90.

hea meelega, kui teised seda teeksid»[126]. «Oma» ja «teiste» keele vahele piiri tõmbamise kahjulikku võtet kasutas K. Leetberg muuseas ka mõnede neologismide hindamisel.

K. Leetbergi poolt väljendatud süstemaatilise keelekorralduse vastased põhimõtted — kui neid oleks püütud aktiivselt propageerida ja keelepraktikas valitsevaks muuta — oleksid võinud tõsiselt pidurdada rahvusliku kirjakeele ortograafia ja vormistiku stabiliseerimist, seada tõkkeid sõnavara täiendamisele. Leidmata aga üldsuses kõlapinda, jäid need K. Leetbergi individuaalsed tõekspidamised omal ajal erandnähtuseks ja sellisena mõjutuks.

Keelemeeste kõrval avaldasid oma seisukohti keeleküsimustes ka tolle aja kirjanikud. Kriitilise realismi ja proletaarse kirjanduse esindajad ründasid dekadentlik-formalistliku kirjanduse rahvavaenulikku olemust, tema vormikultust ning kirjakeele risustamiseni minevat keeletarvitust.

Üks esimesi progressiivse rinde esindajaid, kes avalikult astus nooreestlaste vastu välja, oli E. Vilde. 1908. aastal avaldas ta äärmiselt märkitabava paroodia «Tokerjad» (hilisem pealkiri «Uuel teel»), mis oli nii nooreestlasliku keelekuju kui ka teoste sisutühjuse lõikavaks naeruvääristuseks. Paroodia, milles peeti konkreetselt silmas teoseid «Noor-Eesti» II albumis, kujutas endast pooleldi proosa-, pooleldi luulevormis eestikõlaliste, kuid sisuta «sõnade» rida[127]. Paroodial oli suur mõju kirjakeele moonutamise hukkamõistmisel. Sõna «tokerjad» aga jäi aastakümneiks igasuguste keelerisustamiskatsete kohta rakendatavaks võrdkujuks ja naeruvääristavaks terminiks[128].

A. H. Tammsaare väljendas oma vaateid eesti keele arendamise kohta ulatuslikumalt 1915. aastal artiklis «Keelest ja luulest». Tammsaare rõhutas, et keelesse ei tohi suhtuda kergemeelselt, vaid tuleb tema kallal teha rasket, kannatlikku ja püsivat tööd — olemasolevat keelt tagudes, pinnides, kokku muljudes ja venitades, sõnade tähendust süvendades, laiendades ja varjundades[129]. Ta oli veendunud, et iga uus sõna ei tähenda veel keele rikastust, kui keel neid sõnu ei suuda omapäraselt ära seedida. Eriti ei tuleks keele rikastamiseks pidada seda, kui kirjakeeles olemasolevaid sõnu püütakse asendada võõr- või murdesõnadega, mis endist mõistet mingil viisil paremini ei väljenda[130]. Vastukaaluks J. Aavikule, kes korduvalt deklareeris, et alles pärast

---

[126] K. Leetberg, Eesti keelearenemine 1916. a. — Eesti Kirjanduse Seltsi aastaraamat IX (1916), lk. 86—87.

[127] Vrd. E. Vilde, Tokerdajad. — Kirjandus ja Teadus 1908, nr. 4 (47), lk. 25.

[128] Proletaarsed kirjanikud-kriitikud kasutasid seda korduvalt. Vrd. näit. Kiir 1912, nr. 22, lk. 4; O. Müntheri kiri H. Oiglas'ele 7. mail 1916. a. — ENSV TA Kirjandusmuuseumi käsikirjade osakond. Reg. 1951/37.

[129] Vrd. A. Hansen, Keelest ja luulest. — Tallinna Kaja 1915, nr. 19, lk. 302.

[130] Vrd. sealsamas, nr. 22, lk. 350.

uuendusliku eesti keele valmissaamist olevat võimalik kirjanduslike suurteoste sünd, väitis Tammsaare, et väärtuslikud algupärased teosed, mis võidavad kogu maa poolehoiu, õpetavad rahvale ka keelt [131]. Keelelise omapäratsemise sisu arvel mõistis Tammsaare hukka [132].

Ka proletaarsed kirjanikud astusid välja kirjakeele kaitseks, avaldades oma arvamusi peamiselt sõnavaraküsimustes. Võõrsõnadega liialdamise vastu astus G. Tikerpuu 1910. aastal essees «Kunst ja Eesti kodanlus» [133] ja 1911. aastal vestes «Vaene tütarlaps» [134], samuti V. Buk 1911. aastal J. Aavik-Randvere «Ruthi» [135] puhul kirjutatud paroodias «Saul» [136]. J. Aaviku taotlusi muuta eesti kirjakeele foneetilist ehitust *t*-tähe vähendamise teel pilkas V. Buk 1913. aastal vestes «Tallinna Teataja ning «töö»» [137].

J. Lilienbach oma töös kirjastajana pidas rangesti silmas teoste keelelist külge. Tema keelealaste tõekspidamiste aluseks oli rahva kõnekeel. «Elavat rahvakeelt tuleb uurida!» kirjutas ta E. Vildele [138]. Põlvnemispaiga Rakvere ümbruse murdekeel ja keeleteadlase M. Veske autoriteet mõjustasid Lilienbachi säilitama oma ortograafias üksikuid jooni, mis sajandi alguse kirjakeeles olid enamuses või kõikuvad, hiljem aga taandusid (näiteks madaldumata diftongid, *gi*-liide, *h* puudumine sõna algul). Oma veendumustes oli Lilienbach vankumatu [139]. Ta nõudis ühtlust kirjakeele ortograafias ja järjekindlust ning seaduspärasust morfoloogias [140]. Selle saavutamiseks teostas ta ranget korrektuuri tema kirjastusel avaldamisele tuleva kaastöö keelele.

Nooreestlaste keelekujusse suhtus Lilienbach eitavalt. Ta kirjutas Vildele: «Kus Teie parandustes nähtav järjekindlusetus ehk lahkuminek on, nii et Noor- ja Vana-Eesti keele vahel valida tuleb, siis valin ilma kahtlemata vanamoodi sõnavormi» [141].

Kuigi mitte eranditult kõik proletaarsete kirjanike poolt keele kohta avaldatud seisukohad ei olnud paikapidavad, olid ometi need väited, mille teravik oli suunatud eesti kirjakeele risustamise vastu, kõigil progressiivseil kirjanikel õiged, märkitabavad, teravalt paljastavad ja sellistena olulised võitluses eesti kirjakeele puhtuse eest.

---

[131] Vrd. A. Hansen, Keelest ja luulest. — Tallinna Kaja 1915, nr. 16, lk. 255.
[132] Vrd. sealsamas, nr. 17, lk. 271.
[133] M. Mõru [=G. Tikerpuu], Kunst ja Eesti kodanlus. Tallinn, 1910, lk. 36.
[134] M. Mõru, Vaene tütarlaps. — Meie Mats 1911, nr. 8, lk. 10—11.
[135] Ilmus «Noor-Eesti» III albumis.
[136] S. Sarapuu [=V. Buck], Saul. — Mõtted, II, 1911, lk. 114 jj.
[137] V. Buk, Tallinna Teataja ning «töö». — Narva Kiir 1913, nr. 20, lk. 3.
[138] J. Lilienbachi kiri E. Vildele 27. jaan. 1916. — ENSV TA Kirjandusmuuseumi käsikirjade osakond. Koopiad M 13 : 3.
[139] Vrd. J. Lilienbachi kiri E. Vildele 28. aug. 1913. — Sealsamas.
[140] Vrd. J. Lilienbachi kiri E. Vildele 25. märtsil 1916. — Sealsamas.
[141] J. Lilienbachi kiri E. Vildele 12/13. jaan. 1914. — Sealsamas.

*

Eespool leidsid käsitlemist sajandi alguskümnendeil kehtinud vaated keele, selle arenemise, kirjakeele arendamise põhimõtete ja meetodite kohta. Neid vaateid sõnastanud keelemehed esindasid põhiliselt kolme suunda sajandi alguse keelealases tegevuses. Kõige üldisemalt tunnustatud suunaks, magistraalvooluks oli keelearendusvool, mille põhimõtted kõige kujukamalt ilmnesid J. V. Veski, samuti J. Tammemäe avaldatud seisukohtades. Selle keskse voolu kõrval ühel pool oli keeleuuendusvool, mida selle äärmisel kujul esindasid J. Aavik ja V. Ridala. Põhisuunast teisel pool asus alalhoidlik vool, mille konservatiivsemaid seisukohti väljendas K. Leetberg. H. Põld seisis oma vaadetega keelearendus- ja keeleuuendusvoolu vahepeal, J. Jõgever — keelearendusvoolu ja alalhoidliku voolu vahepeal. Progressiivsed kirjanikud asusid põhiliselt keelearendusvoolu positsioonidel.

Keelearendusvoolu põhimõtteid iseloomustas vaatlusaluse perioodi piirides sirgjoonelisus, järjekindlus ja süvenemine, keeleuuendusvoolu tõekspidamisi järkjärguline tegelikkuse vajadustest irdumine, alalhoidliku voolu seisukohti kivistumine. Aktiivne põhimõtteline võitlus toimus peaasjalikult keelearendus- ja keeleuuendusvoolu vahel, mistõttu on põhjust kokkuvõtteks kõrvutada nende kahe voolu seisukohad põhiküsimustes.

Keel ja selle arenemine.

Keelearendusvool: keel on mõtete väljendamise abinõu; keel areneb revolutsioonideta, tema sõnavara täieneb teda kandva rahva arenemises esilekerkivate tarviduste rahuldamiseks.

Keeleuuendusvool: keel on kõlaline nähtus [142], harjumuste kogu [143]; keele kogu ehitus on tingitud teda kandva rahva füüsilise ja vaimse elu tingimustest, uue põlvkonna tarbeid saab rahuldada ainult kõigekülgselt reformeeritud keel.

Keele arenemise seadused.

Keelearendusvool: keeles on olemas oma seaduspärasused, mida peab uurima, tundma õppima ja arvestama.

Keeleuuendusvool: keel on kauges minevikus olnud täiuslikum; keele häälikusüsteemi teatud elementide muutumine, vormitunnuste üldistumine, analoogiavormide tekkimine pole keele edasiarenemine, vaid kängumine.

Keeleteadlased ja keelearendus.

Keelearendusvool: keeleteadlane korraldab ja arendab kirjakeelt keeles peituvaid reegleid silmas pidades; teaduslikku terminoloogiat loob keeleteadlane koos eriala spetsialistidega.

---

[142] Vrd. J. Aavik, Ilusa keele kõlaline inetus. — Eesti Kirjandus 1912, lk. 259.

[143] Vrd. J. Aavik, Eesti rahvusliku suurteose keel. Tartu, 1914, lk. 6.

Keeleuuendusvool: keeleteadlane võib keelele mitmesuguseid muudatusi peale sundida, isegi keele arenemistendentsidest hoolimata või muudatuste vajalikkust kaalumata.

Kirjakeele arendamise põhimõtted.

Keelearendusvool: kirjakeelt tuleb arendada keele omapära silmas pidades otstarbekohasuse põhimõtte järgi.

Keeleuuendusvool: kirjakeele arendamisel on määrav eelkõige esteetilisuse printsiip, mis põhineb individuaalsel maitseotsustusel.

Kirjakeele arendamise meetodid ja allikad.

Keelearendusvool: kirjakeele ortograafiat ja grammatilist vormistikku tuleb korraldada ja ühtlustada, sõnavara tuleb täpsustada ja täiendada; sõnavara rikastamise allikaiks on murded, vanemad sõnavarud, reeglipärased tuletised, keele ehitusele ja tarvidusele vastavad laenud teistest keeltest.

Keeleuuendusvool: kirjakeele häälikulist süsteemi tuleb «parandada» mõnede häälikute vähendamisega ja järgsilpide *o* taastamisega; kirjakeele grammatilist ehitust tuleb «suursugustada» kitsalt murdeliste joonte ja võõrelementidega; kirjakeele sõnavara tuleb täiendada ja «peenendada» võõr- ja murdesõnadega, soome ja kunstlike sõnadega.

Nii keelearendus- kui ka keeleuuendusvoolu taotluseks oli eesti kirjakeele väljaviimine sajandivahetuse ebakindluse ja väljendusvahendite piisamatuse seisundist. Ometi läksid mõlemad voolud lahku enamiku keelealaste põhiküsimuste ja ka keele arendamise meetodite käsitluses. Mõlema suuna tõekspidamisi võrreldes selgub, et vaatlusaluse perioodi piirides olid keelearendusvoolu seisukohad need, mis sisuliselt liginesid tegelikkusele ja selle vajadustele. Keelearendusvool mõistis keele arenemist kui evolutsioonilist protsessi, pidas õigeks keelt edasi arendada keelest enesest leitud elementide najal ja antud keelele omaseid iseärasusi silmas pidades otstarbekohasuse põhimõtte järgi. Keele omapära ja otstarbekohasuse põhimõtte esiletõstmine oli sajandi algul ajakohane ja õigustatud. Tolleaegses olukorras oli vaja kaitsta keele omapära «uuendajate» kosmopolitismi vastu, samuti oli vajalik rõhutada otstarbekohasust vastukaaluks ilma igasuguse otstarbeta teostatavale «uuendamisele».

Keeleuuendusvoolu põhilised teoreetilised seisukohad aga ei kajastanud keele ja tema arenemise nähtusi õigesti ja nende alusel ei olnud võimalik keelt vajalikul viisil edasi arendada. Kui aga keeleuuendusvoolu praktilisest tegevusest koorus siiski positiivseid tulemusi, siis sündis see nendest teoreetilistest seisukohtadest hoolimata keele kui suhtlemisvahendi selekteerimisvõime toimel.

## III peatükk

# KIRJAKEELE HÄÄLIKULISE JA ORTOGRAAFILISE KÜLJE ÜHTLUSTUMINE

Ajavahemikus 1900.—1917. a. teostatud keelealases korraldustöös pöörati suurt tähelepanu esmajoones sellele, et eesti kirjakeelele anda kindlad, ühtsed ortograafianormid, et likvideerida kirjakeeles vohavad ülearused häälikulised ja puhtortograafilised paralleelvormid.

Häälikulistest ja ortograafilistest kõikuvustest olid eelmise sajandi pärandina keelekorraldustöö esmasteks objektideks: 1) *ää* ja *ea*, *õõ* ja *õe*, *üü* ja *üi* tarvitamine, 2) kõrgete vokaalide säilimine või madaldumine konsonandi väljalangemisel tekkinud diftongis (*tua*, *toa*), 3) mitmesugused üksikseigad vokalismist ja konsonantismist, 4) sõnaalgulise *h* kirjutamine või mittekirjutamine, 5) liite *-gi* ~ *-ki* tarvitamine, 6) diftongi märkimine sõnades *au*, *nõu* ja *jõud*, 7) võõrsõnade transkribeerimine, 8) võõrnimede märkimine, 9) sõnade kokku- ja lahkukirjutamine.

Edasises jälgitakse, milliseks kujunes nende kõikuvuste ja paralleelvormide saatus kirjakeele tegelikus arenemises ja kuidas mõjustas kaasaegne keelekorraldustegevus kirjakeele praktikat. Tolleaegseid keeleõpetustest kuuluvad võrdlusallikateks järgmised: H. Eineri «Eesti keele õpetus algkoolidele» 4. trükk 1902. a., J. Jõgeveri «Eesti keele õpetus koolidele ja iseõppijatele» 1904. a., K. A. Hermanni «Eesti keele Grammatik» ja H. Eineri «Eesti keele õpetus koolidele» 3. trükk 1905. a., E. Petersoni «Algharjutused Eesti õigekirjutuse ja kirjaseadmise õppimiseks» 1906. a., A. Jungi «Emakeele õpetus ja kirjalikud harjutused Eesti alguskoolidele» 1907. a., H. Eineri «Eesti keele õpetus koolidele» 4. trükk 1908. a., E. Petersoni «Algharjutused» 3. trükk 1910. a., H. Eineri «Eesti keele õpetus koolidele» 5. trükk ja «Eesti keele õpetus algkoolidele» 6. trükk 1913. a., J. Jõgeveri «Käänamise ja pööramise tabelid Eesti kirjakeeles» 1913. a., H. Põllu «Eesti keeleõpetus» 1915. aastast.

### Kas *-ää-* või *-ea-*?

Murdelise alusega õigekeelsusküsimustest oli *-ää-* või *-ea-* tarvitamise probleem üks sellistest, millega vaatlusalusel aja-

järgul algasid ja lõppesid peaaegu kõik keelemeeste omavahelised mõttevahetused. Küsimus hõlmas järgmisi sõnu: *hea* ~ *hää*, *pea* ~ *pää*, *peal* ~ *pääl*, *seal* ~ *sääl*, *heal* ~ *hääl*, *peasema* (*peastma*) ~ *pääsema* (*päästma*), peale selle veel mõnevõrra sõnu *seadma*, *seadus*, *teadma*, *teadus*, *jääma*, *jää*, *äestama*, *päev*. Nende sõnade ortograafia fikseerumine kirjakeeles kujunes erinevaks. Sajandi algusaastail esinesid võrdselt sõnakujud *hea* ~ *hää*, *pea* ~ *pää*, *peale* ~ *pääle*, *seal* ~ *sääl*. Sõnades *heal* ~ *hääl* ja *peasema* ~ *pääsema* olid kuni 1908. aastani märgatavas ülekaalus *ea*-lised vormid.

1909. aastast alates muutus senine vahekord. Aegamööda hakkasid väikest enamust omandama *ea*-lised vormid sõnadest *hea*, *pea*, *peal* ja *seal* : *hea* (MK 1910, 15, 1, 3; Ter 1913, 1, 3; TH 1914, 9, 1, 1; Ee I 1915, 10; ME 1917, 14, 2, 4), *pea* (Il 1909, 6; T-i 1910, 8; Mk 1911, 56; RP 1913, 1, 3, 2; K 1917, 1; 1, 5), *peale* (Kk 1909, 3; Ttm 1910, 9; EKi 1912, 377; Kev II 1913, 6; TH 1914, 9, 1, 1; TT 1917, 1, 1, 2), *seal* (Ol 1909, 4; Ter 1913, 4, 60; TH 1914, 9, 1, 4; Taü 1917, 4). *ää*-lised vormid samadest sõnadest jäid mõnevõrra vähemusse. Sõnade *hääl* ja *pääsema* (*päästma*) puhul seevastu laienes just *ää*-liste vormide tarvituspiirkond: *hääl* (Pä 1909, 2, 1, 4; Kk 1909, 3; M 1909, 7, 55, 2; MK 1910, 15, 1, 4; Pe 1910, 36; K 1912, 4, 1, 2; IIs 1914, 10; K 1917, 11, 3, 4; E(T) 1917, 1, 2, 2; ME 1917, 14, 1, 4; UPä 1917, 268 1, 1); *päästa* (Pä 1909, 1, 1, 3; MK 1910, 1, 3, 5; Kev I 1912, 4; VT 1913, 1, 1, 1; UPä 1917, 269, 1, 2). Kuid ka *ea*-lised sõnakujud ei kadunud täiesti: *heal* (Ksm 1909, 5; Tõ 1913, 145; KU 1914, 12, 3, 3; TT 1917, 1, 2, 5), *peaseda* (M 1909, 1, 2, 1; RP 13, 6, 42, 1; KU 1914, 11, 1, 1; ME 1917, 14, 2, 3; TT 1917, 1, 1, 2). Kui sajandi algul osa väljaandeid tarvitas kõikides nimetatud sõnades *ea*-lisi, osa aga — peamiselt Lõuna-Eestis ilmunud väljaanded — kõigis sõnades *ää*-lisi vorme, siis 1917. aastaks hakkas ülekaalu saama tarvitusviis *hea*, *pea*, *peal*, *seal*, *hääl*, *pääsema* (*päästma*), kuigi leidus veel rida trükiseid, milles kehtis endine traditsioon (näiteks tarvitas ainult *ea*-lisi sõnakujusid «Tallinna Teataja», ainult *ää*-lisi «Postimees»).

Sõnad *seadma*, *seadus*, *teadma*, *teadus* olid sellistena kindlustunud juba sajandivahetusel, nii et vormid nagu *sissesääde* (P 1917, 15, 4, 1) olid väga harvadeks eranditeks või üldtarvitusest sihilikuks kõrvalekaldumiseks (näiteks V. Grünthal-Ridalal *säävad* — Kr 1914, 21). Sõnast *jääma* esines valdavate *ää*-liste vormide kõrval mõnikord *äe*-lisi, näiteks: *jäenud* (E I 1905, 35), *jäevad* (K 1906, 1, 2, 2), *ei . . . jäe* (MK 1908, 1, 1, 1), *jäeb* (Ksm 1909, 5), mis vaatlusaluse perioodi lõpuks kadusid. Hääbusid ka erandlikud *äe*-lised vormid sõnadest *jää*, nagu *jäekülm* (Pä 1906, 221, 1, 5), *jäed* (Ol 1909, 10). Sajandi esimestest aastatest hiljem vorme, nagu *äästada* (P 1903, 28, 1, 5), *laupääv* (P 1903, 27, 1, 4) enam ei esinenud.

Käsitletava sõnadegrupi ortograafias ühed vormid ei tõrjunud teisi täiesti kõrvale. Põhjuseks oli siin esiteks mõlemate, nii *ea*-liste kui *ää*-liste vormide lai ja tugev murdeline alus, teiseks kirjakeele kaheviisiline traditsioon, kolmandaks ühtesid või teisi sõnakujusid kaitsev äge mõtetevahetus koosolekuil ja ajakirjanduses, neljandaks tajutavate eeliste puudumine nii ühtedel kui teistel vormidel. Kaasaegseist grammatikaist J. Jõgeveri oma konstateeris kahesugust esinemust ja ise tarvitas vorme *pea, hea, hääl* [1], K. A. Hermann kaitses *ää*-d [2], E. Peterson «Algharjutustes» tõi *ea*-liste eranditena esile sõnad *hea, heal, pea, peal, seal, teal, seadma, teadma* ja *peasema* [3]. H. Eineri grammatikad möödusid küsimusest vaikides. Ajakirjanduses kostis hääli *-ää-* poolt kõigis sõnades [4], *-ää-* poolt sõnades *hääl, säädus, pääsema* [5], *-ea-* poolt sõnades *pea, hea, seal, heal, teal* [6] jne. Kirjakeelseis esinemustes sajandi algul kehtinud vahekorra muutumiseks andis tõuke I keelekonverentsi otsus kirjutada üldiselt *-ää-* (niisiis *hääl, pääsema*), välja arvatud sõnades *pea, hea, teadma, seadma, seal, teal* [7]. Sellele tarvitusviisile orienteerusid esmajoones Tallinna ajalehed ja kirjastused, aga ka Viljandis, Narvas ja mujal ilmunud väljaanded.

**Kas *-õe-, -üi-* või *-öö-, -üü-*?**

Eelmise sõnarühmaga mõnevõrra paralleelset rada kulges *öö*-liste ja *üü*-liste sõnade märkimine kirjakeeles. Sajandivahetuse võrdseisust lähtudes laienes järgnevail aastail peamiselt *õe*-liste sõnakujude tarvitus. Rohkem kui vorme *võõras* (P 1903, 28, 1, 1), *rõõm* (RL 1906, 4, 97, 1), *põõsas* (Sj 1906, 28), *mõõt* (MK 1908, 18, 1, 1) tarvitati vorme *võerad* (T 1902, 26, 3, 2; U 1905, 11, 1, 3; K 1906, 1, 3, 3; Ps 1908, 106), *rõem* (E I 1905, 8, V (K) 1906, 70, 1, 5; H 1906, 5, 1, 1; Le 1907, 13, 3, 1; Pä 1908, 1, 1, 1), *põesad* (E I 1905, 22), *mõedul* (Pjk 1906, 3; Me 1906, 3), *mõegad* (Sj 1906, 78), *ninasõermed* (Ra 1907, 9) jt. Üheainsagi teosè piirides esinesid läbisegi mõlemad sõnakujud, näiteks *mõõta, mõõtmise, mõõtmata* (La 1906, 6) kõrval *mõetmisega, ümbermõetu* (La 1906, 5) jne. Tuleb märkida, et *üi*-liste vormide kasutamine samal ajal ei laienenud, vaid püsis ligikaudu võrdsena *üü*-listega. Ka need väljaanded, kus üldesinemuseks olid

---

[1] Vrd. J. Jõgever, Eesti keele õpetus koolidele ja iseõppijatele [edaspidi lühendatult: Ekõ]. Jurjev, 1904, lk. 5.

[2] Vrd. K. A. Hermann, Eesti keele Grammatik [edaspidi lühendatult: EkG]. Jurjev, 1905, lk. 9.

[3] Vrd. E. Peterson, Algharjutused Eesti õigekirjutuse ja kirjaseadmise õppimiseks [edaspidi lühendatult: Algh.] Tallinn, 1906, lk. 14; Algh. 3. trükk, Tallinn, 1910, lk. 16.

[4] Vrd. W. A. Ka «keeleparandamisest». — Eesti Postimehe Teaduste eralisa 1904, nr. 44, lk. 85.

[5] Vrd. K. Leetberg, Pea ja pää. — Eesti Kirjandus 1908, lk. 134.

[6] Vrd. M. K., Mõned ettepanekud Eesti kirjaviisi asjus. — Eesti Postimehe Teaduste eralisa 1904, nr. 36, lk. 70.

[7] Vrd. eespool lk. 38.

diftongilised vormid (*hea, peastma, võeras*), tarvitasid sageli *üü*-d: *püüavad* (T 1902, 26, 2, 3), *hüüded* (UA 1905, 7, 3, 3), *nüüd* (Pä 1905, 1, 1, 2), *tüüdata* (E II 1906, 20). Teatud väljaannetes (näiteks J. Lilienbachi kirjastusel ilmunuis), milles muidu oli tarvitusel *-üü-*, kasutati kõnekeele hääldusе põhjal diftongi järjekindlalt nendes vormides, milles *üü*-le järgnes vokaal: *hüiavad* (E I 1905, 5), *süiakse* (TTas 1906, 1, 5, 1), *lüia* (Ll 1907, 13, 3, 1). Pärast 1909.—1910. aastat, kui *üü* kirjutamine muutus üldiseks, säilis just ainult veel sellises asendis *üi*-lisi vorme. Vaatlusaluse perioodi lõpuks oli esinemus niisiis järgmine: *rüü, püüe* (K 1917, 1, 2, A), *süüks* (ME 1917, 5, 1, 4), *lüüa* (TT 1917, 1, 1, 1), *nüüd* (Taü 1917, 9), *püüdvat* (Tap 1917, 5, 133), aga: *püiavad* (Tap 1917, 5, 134) jne.

*õe*-lised sõnakujud hakkasid *õõ*-liste eest taanduma samuti pärast 1909.—1910. aastat. Valdavaks said vormid *rõõmus* (M 1909, 2, 11, 2; Pä 1909, 1, 1, 1; Ko 1909, 5, 81, 2; K 12, 6, 2, 1; Kie 1912, 5), *kahjurõõmsalt* (K 17, 1, 2, 3), *võõrad* (MK 1910, 1, 1, 2; Ljl 1910, 30; Ter 1913, 3, 43), *võõrsil* (Taü 1917, 7), *mõõta* (T-i 1910, 27; Fa 1910, 2; Kg 1912, 6), *mõõk* (Am 1913, 9) jt. *õe*-lised vormid esinesid mõnedes väljaannetes siiski ka veel 1917. aastal (näiteks «Tallinna Teatajas», Narva ajalehes «Meie Elu» ja mujal).

Grammatikais anti sajandi algusest alates suund *õõ*-listele ja *üü*-listele vormidele. Märgiti, et ehk küll «mõnes paigas räägitakse» ja «mõned kirjamehed kirjutavad» *õe* ja *üi*, siiski tuleb kirjutada *õõ* ja *üü*[8]. Eestimaa Rahvahariduse Seltsi kirjandusosakonna otsuses 1907. aastast peegeldus tol ajal enamuses olev tarvitusviis, kui *-üü-* puhul erandeid lubamata tehti mööndus *õe*-liste vormide kasuks sõnades *võeras, rõem, mõet, mõek, põesas, õeruma*[9]. I keelekonverentsi otsus 1908. aastast ühtlustas *-õõ-* kirjaviisi kõigis vaidlusalustes sõnades[10]. Järjekindel *-õõ-* ja *-üü-* tarvitus oli kirjakeele ortograafia ühtluse seisukohalt vastuvõetav ja sai aastatega ikka üldisemaks.

**Kas** *tua, tiu* **või** *toa, teo*?

Vokaalide madaldumine konsonándi kao tagajärjel tekkinud diftongis oli sajandivahetuse kirjakeeles juba tugevate traditsioonidega, kuigi selle kõrval esines ka madaldumata vokaalide tarvitamist. Niisugune kahesugune tarvitusviis jätkus ka sajandi algul: *loeme* (Saa 1903, 2, 3, 2), *teomees* (V(H) 1906, 1, 1, 1), *kaotab* (Pjk 1906, 31), *jaoti* (H 1906, 1, 1, 2), *jauks* (Pä 1905, 1, 1, 1), *tõutasivad* (UA 1905, 85, 1, 1), *piatame* (E I 1905, 7), *süekaevanduse* (V (K) 1906, 70, 1, 4); *näukatted* (Ll 1907, 13, 7, 2). 1909.

[8] Vrd. J. Jõgever, Ekõ (1904), lk. 6; E. Peterson, Algh. (1906), lk. 16 jt. A. Jung, Emakeele õpetus ja kirjalikud harjutused Eesti alguskoolidele [edaspidi lühendatult: Eõ]. Tartu, 1907, lk. 10. J. Jõgever viis selle reegli alla isegi sõnad «nõel» ja «sõel»: *nõõl, sõõl* (lk. 60).

[9] Vt. eespool, lk. 34.

[10] Vt. eespool, lk. 38.

aastal siirdus osa seni kindlalt madaldumata diftonge tarvitanud väljaandeid («Päevaleht» koos lisadega jt.) teisele kirjutusviisile. Järgnevail aastail võitsid madaldunud diftongid järjest enam pinda: *poevad* (Ttm 1910, 3), *toe* (Fa 1910, 18), *gaasitaoliseks* (Mk 1911, 3) *kaotasid* (K 1912, 20, 2, 3), *jaotamine* (Kie 1912, 4), *kuriteod* (KU 1914, 10, 1, 3), *toas* (Ki 1914, 2), *väejaod* (TT 1917, 1, 1, 2), *loeti* (ME 1917, 6 (31), 1, 4) jne. Pärast 1912. aastat jäi madaldumata diftongide järjekindlamaks tarvitajaks J. Lilienbachi kirjastus «Mõte». Neid nagu mõnesid muidki keelendeid säilitas J. Lilienbach, toetudes murdekeelele ja keeleteadlase M. Veske autoriteedile.

Kaasaegsed grammatikad, välja arvatud J. Jõgeveri 1904. aastal ilmunud keeleõpetus [11], toetasid selles küsimuses kirjakeele üldtendentsi [12], olgu küll mõnigi vastu autori isiklikke tõekspidamisi [13]. Samasuunaline oli ka I keelekonverentsi otsus [14]. «Eesti kirjakeele reeglid» mõjustasid madaldumata diftonge 1912. aastast veel enam taanduma. Nende tarvituspiirkonna ahenemist kajastab muuseas seegi fakt, et ka J. Jõgever oma «Käänamise ja pööramise tabelites» 1913. aastal oli sunnitud esitama ainult madaldunud diftonge [15]. Ortograafiareeglid, mis pidasid silmas kirjakeele arenemise üldsuunda, osutusid omalt poolt ajendiks, mis ortograafia ühtlustamist selles suunas veelgi kiirendasid.

Omapärase arenemise oli läbi teinud sõna *iial(gi)*. Kaotanud tähendusliku sideme sõnaga *iga* (: *ea*), säilitas see sõna kirjakeeles *e*-ks madaldumata *i*, mis selle sõna sagedase lauserõhulise emfaatilise asendi tõttu pikenes *ii*-ks. Vaatlusalusel perioodil võistlesid *i*-lised ja *ii*-lised vormid, kusjuures pärast 1910. aastat enamus hakkas kalduma viimaste poole: *ialgi* (RL 1904, 522, 1; Ra 1907, 27; Saa 1910, 86, 1, 1; P 1913, 120, 1, 1; ME 1917, 5, 1, 2), *iialgi* (UA 1905, 126, 3, 3; Pa 1908, 96; Ko 1909, 5, 83, 2; Ai 1909, 21; VpE 1911, 21; K 1912, 1, 1, 2; Kev I 1912, 27; Am 1913, 5; Pä 1916, 2, 1, 1; K 1917, 1, 2, 5). Mõnevõrra tõuget andis selleks II keelekonverentsi otsus 1909. aastal [16]. Vormi *iialgi* fikseeris lõplikult ortograafiasõnaraamat 1918. aastal.

**Kas** *-ste, -mine, -te, -le* **või** *-sti, -mini, -ti, -li*?

Paralleelvormideks olid sajandi alguse kirjakeeles ka adverbid sufiksitega *-ste* ~ *-sti*, *-mine* ~ *-mini*, *-te* ~ *-ti*, *-le* ~ *-li*. Võrdselt olid kirjakeeles esindatud *ste-* ja *sti*-lised vormid: *kõvaste* (St 1904, 3), *uueste* (Pä 1909, 1, 1, 4), *igaveste* (Ttm 1910, 6),

---

[11] Vrd. J. Jõgever, Ekõ (1904), lk. 33 jj.

[12] Vrd. H. Einer, Eesti keele õpetus algkoolidele [edaspidi lühendatult: Ekõa] 4. trükk. Jurjev, 1902, lk. 32; Eesti keele õpetus koolidele [edaspidi: Ekõk]. 4. täiendatud trükk. Tallinn, 1908, lk. 39; vrd. ka A. Jung, Eõ (1907), lk. 11.

[13] Vrd. E. Peterson, Algh. (1906), lk. 57 (joonealune märkus).

[14] Vt. eespool lk. 38.

[15] Vrd. J. Jõgever, Käänamise ja pööramise tabelid Eesti kirjakeeles [edaspidi lühendatult: Kjpt]. Tartu [1913], lk. 18—19.

[16] Vt. eespool lk. 39.

*täieste* (K 1912, 1, 2, 1), *ilusaste* (Vt 1913, 1, 1, 3), *nähtavaste* (TH 1914, 13, 1, 4), *rohkeste* (K 1917, 1, 2, 4); *valjusti* (RL 1904, 1, 5, 1), *täiesti* (Rp 1907, 49), *sügavasti* (Ksm 1909, 12), *raskesti* (K 1912, 6, 1, 2), *ilusasti* (Kev II 1913, 5), *nähtavasti* (VT 1914, 53, 1, 3), *igavesti* (RP 1916, 1, 2, 3), *selgesti* (TT 1917, 1, 1, 4). Adverbi komparatiivi vormides oli pisut sagedamini esinevaks liiteks *-mine*, eriti pärast 1909. aastat: *paremine* (V (K) 1906, 71, 1, 3), *raskemine* (Pä 1909, 1, 1, 1), *kergemine* (Fa 1910, 18), *rutemine* (Ttm 1910, 3), *selgemine* (TH 1914, 28, 1, 3), *sagedamine* (Ter 1915, 1, 2); vähemal määral esinesid vormid *paremini* (Pä 1906, 20, 1, 3), *rutemini* (Pe 1910, 35), *kauemini* (TH 1914, 9, 3, 4) jne. Ka *le-* ~ *li*-liite puhul oli enamus *e*-listel vormidel: *laiale* (Ra 1907, 10; P 1912, 1, 1, 1; Ter 1913, 2, 17; Pä 1915, 2, 1, 2), *laiali* (Mk 1911, 3); *-te* ja *-ti* esinesid umbes võrdselt: *teisite* (Pjk 1906, 32), *otsakute* (Am 1913, 66), *esite* (Taü 1917, 11); *ometi* (VT 1913, 1, 1, 1), *esiti* (Ki 1914, 140), *võõriti* (TH 1914, 9, 2, 3) jne.

Keelemeeste seisukohad nende sufiksite küsimuses olid vastukäivad. Sellal kui Hermann, Jung, Einer, Aavik, 1915. aastal ka Põld esitasid need liited *i*-lõpulistena [17], pidas Leetberg õigeks ainult *ste*-list liidet [18] ja Jõgever nimetas liite *sti*-list kuju «uuendajate tühjast tuulest tulnud tujuks» [19]. *e*-lisi vorme pooldas ka J. V. Veski. I keelekonverents fikseeris *ste-* ja *mine*-vormid [20]. Selle mõjul laienes õige vähe *-mine* tarvituspiirkond, *-sti* aga püsis endiselt võrdsena *-ste* kõrval. «Eesti keele õigekirjutuse-sõnaraamat» juhtis kirjakeele *sti-* ja *mini-*, samuti *li-* ja *ti*-liite tarvitamisele [21].

**Kas *naene, veike, nädali* jt. või *naine, väike, nädala*?**

Sajandi esimeste kümnendite kirjakeeles oli peale eeltoodute veel rida paralleelvorme üksiksõnade või väikeste sõnarühmade näol. Üks sellistest oli küsimus *-ai-* või *-ae-* kirjutamisest sõnades *naine, laine, painduma* (*painutama*), *aed*. Kogu vaatlusel oleva perioodi kestel säilisid paralleelvormidena sõnakujud *naene* (Sj 1906, 29; Ktl 1910, 10, 73, 2; Am 1913, 7; P 1915, 53, 2, 3) ja *naine* K 1906, 1, 2, 1; M 1909, 5, 36, 1; Am 1913, 66; ME 1917, 88 (114), 1, 2), *laene* (RL 1904, 1, 5, 2; 01, 1909, 21; TH 1914, 3, 1, 2; Tap 1917, 8, 233) ja *laine* (EKi 1906, 158, Fa 1910, 85; TH 1914, 1, 4, 5; TT 1917, 4, 2, 1), *paenduma* (Sj 1906, 78; Am 1913, 66) ja *painduma* K 1906, 1, 2, 3; Tap 1917, 10, 324), *aed* (U 1903, 3, 3, 3; VT 1913, 1, 1, 4) ja *aid* (Kr 1914, 16).

---

[17] Vrd. K. A. Hermann, EkG (1905), lk. 115; A. Jung, Eõ (1907), lk. 52; H. Einer, Ekõa (1902), lk. 25; Ekõk (1908), lk. 93—94 (liide *-mine* on siin antud *e*-lisena); Ekõa (1913), lk. 77—78; J. Aavik, Mõned keele reeglid. Tartu, 1912, lk. 14; H. Põld, Eesti keeleõpetus. (edaspidi lühendatult: Ek). I jagu. Tallinn, 1915, lk. 118, 119, 150.

[18] Vrd. K. Leetberg, Keeleparandamine. — Eesti Postimehe Teaduste eralisa 1904, nr. 40, lk. 77.

[19] Vrd. Keeleline ülevaade. — Eesti Kirjandus 1906, lk. 154.

[20] Vt. eespool, lk. 38.

[21] Vrd. Eesti keele õigekirjutuse-sõnaraamat, lk. IX.

Lai kõnekeele alus toetas neis sõnades tugevasti *ae*-lisi vorme. Hoolimata *ai*-diftongi fikseerimisest grammatikas [22], II keelekonverentsil [23] ja «Eesti kirjakeele reeglites» säilisid *-ai-* kõrval *ae*-lised vormid koguni väikeses ülekaalus. «Eesti keele õigekirjutuse-sõnaraamat» andis *aed — aid* paralleelkeelenditena, kuna sõnakujude *naene, laene, paenduma* ja *paenutama* tarvitamise tunnistas sõnaraamat ebasoovitavaks.

Sõna *päev* fikseerus kirjakeeles *äe*-diftongiga, kuid samast sõnast rohkesti tarvitatud *i*-mitmuse vormides esines kirjakeeles üldiselt *äi*-diftong: *päevad*, aga *päivi* (P 1905, 231, 1, 5; Saat 1917, 41); *argipäeva*, aga *päivil* (Pä 1905, 1, 1, 3; M 1909, 9, 66, 3; Saa 1910, 38, 1, 1; K 1912, 1, 2, 2; RP 1913, 6, 41, 3; TH 1914, 1, 3, 4; Tap 1917, 4, 103). Sellest esinemusest olid vormid, nagu *päevini* (T-i 1910, 3), *elupäevil* (VT 1914, 55, 1, 1), *vabadusepäevil* (K 1917, 11, 3, 4) kõrvalekaldumusteks. Ortograafiasõnaraamatus fikseeriti siiski vorm *päevi* ja ühtlustati seega kogu paradigma.

Diftongilistest paralleelsustest oli kirjakeelele iseloomulik veel vormide *veike* ja *väike*, *leikama* ja *lõikama* esinemine, millest pääsesid 1917. aastaks valitsema viimased: *veike* (U 1904, 35, 5, 3; UA 1905, 85, 1, 1; Tap 1917, 10, 316), *väike* (Pjk 1906, 16; Pä 1910, 3, 1, 2; ME 1917, 5, 1, 3), *leikama* (UA 1905, 126, 1, 4; Pä 1906, 21, 1, 4), *lõikama* (Ko 1912, 2, 30; VT 1913, 1, 1, 2; ME 1917, 13, 1, 3). Vorme *väike* ja *lõikama* toetas II keelekonverentsi otsus [24]. «Eesti keele õigekirjutuse-sõnaraamatus» peeti siiski veel vajalikuks anda nurksulgudes ka vorm [*veike*].

Vokalismi-alaseist üksikjuhtumeist olgu märgitud veel niisugused, nagu murdeline tüvevokaal sõnades *nädalit* (P 1903, 32, 1, 5), *kartulaid* (Pä 1908, 137, 1, 2), *edeli* (Me 1914, 165), *aastatuhandate* (Tap 1917, 3, 67), *meelehärmaga* (Pä 1906, 35, 1, 3), *kõrtsu* (Pä 1906, 21, 1, 4), *lehku* (IIs 1914, 7), *õhta* (E(P) 1917, 5, 3, 2); *-ä-* sõnades *jäult* (V(K) 1906, 71, 1, 4), *jägamine* (Maa II 1916, 7), *jänu* (Ljl 1910, 10); *-uu-* sõnades *kruuvid* (Pä 1908, 37, 1, 4), *kuugistavad* (Ksm 1909, 13); kõikuvad vokaalide esinemused sõnades *akan* (Kev I 1912, 30), *taldrek* (VpE 1911, 60), *rohilise* (P 1903, 28, 1, 3), *edespidisele* (E I 1905, 9), *samati* (Ol 1909, 4), *väha* (VpE 1911, 60) jt. Üsna üldised olid sõnakujud *eila* (Ps 1908, 25; Pä 1910, 3, 3, 4; P 1912, 10, 3, 2; Me 1914, 74; ME 1917, 3 (28), 1, 3), *kudas* 'kuidas' (T 1902, 56, 1, 1; T-i 1910, 4) — *kuda* (Sj 1906, 29; La 1906, 6) jt. II keelekonverentsil kehtestatud normi kohane oli *-e-* sõnades *herra* (Ra 1907, 5; KU 1914, 10, 1, 4; K 1917, 1, 2, 5) ja *veevel* (Ka 1908, 45; Kee 1909, 100). Hiljem esines viimane sõna peamiselt *ää*-lisena: *väävlitikud* (Pe 1910, 4), *väävlihapu* (Ki 1914, 155), *väävel* (Ks (T) 1914, 23; Ks (P) 1914, 33). «Eesti keele õigekirjutuse-sõnaraamat» fikseeris nimetatud

---

[22] Vrd. E. Peterson, Algh. (1906), lk. 20, (1910) lk. 26.
[23] Vt. eespool, lk. 39.
[24] Vt. sealsamas.

sõnad järgmiselt: *nädala, kartuli, edela, tuhande, härmi, kõrtsi, lehk: lehi: lehki, õhtu, jaolt, jagama,* [*jänu*] v. *janu, kruvi, kuugistama, aken, taldrik, roheline, edaspidi, samuti, vähe, eile, kuida, -s, /herra/* v. *härra, väävel.*

Kas *pitk, küündla, hunik* jt. **või** *pikk, küünla, hunnik*?

Hääldusliku alusega konsonandiliste paralleelvormide hulk kirjakeeles polnud suur. Sajandivahetusel paiguti veel üsna levinud paralleelvormidest kadusid esimese kümnendi jooksul sellised, nagu *pitk, külleli, külles, vauvad, sõa, kurv* jt., kehtima jäid vormid *pikk* [25], *küljeli, küljes, vajuvad, sõja, kurb* jt. Vormid *külima* ~ *külvama, sui* ~ *suvi, tali* ~ *talv* jt. säilisid ja need fikseeriti üheväärseina «Eesti keele õigekirjutuse-sõnaraamatus».

Pärast sajandi esimest kümnendit taandusid kirjakeelest ka vormid *küündla* (UA 1905, 86, 1, 3), *teendri* (E I 1905, 30), *peendra* (Pä 1906, 21, 1, 2), *linakoondla* (Pe 1910, 3) jt. vormide *küünla* (Pä 1910, 13, 1, 3; P 1912, 298, 1, 1; TH 1914, 1, 3, 1), *teenri* (Ttm 1910, 5; Pä 1914, 21, 1, 5; Tap 1917, 2, 45) jt. ees. Viimasel kujul fikseeriti need ka 1907. aastal Eestimaa Rahvahariduse Seltsi kirjandusosakonnas ja 1909. aastal II keelekonverentsil. Sõnatüübi «õnnis» genitiivist ja sellest moodustatud käänetest kadusid *d*-ta vormid, nagu *õnsamast* (Pä 1909, 3, 1, 3) jt., ainukehtivaks said *d*-lised vormid: *õndsa* (K 1912, 4, 1, 2) jt. [26], mida toetasid ka grammatikad [27] ja ERS-i kirjandusosakonna soovitus [28].

Rühma paralleelvorme moodustasid sõnad, milles helilised konsonandid *l, m, n, r* esinesid kas üksikhäälikuina või geminaatidena, näiteks: *hunik* (La 1906, 6) ~ *hunnik* (Ka 1908, 3), *kumardas* (IIs 1914, 11) ~ *kummardama* (VES 1913, 719), *teliskivi* (Kev I 1912, 31) ~ *telliskivi* (VES 1913, 416), *kuni* (VES 1913, 248) ~ *kunni* (Kr 1914, 62), *seni* (VES 1913, 248) ~ *senni* (Süü 1913, XXXIII) ~ *sennini* (V(K) 1906, 71, 1, 1), *äritus* (Kap 1910, 46), *äritatud* (Sj 1906, 111) ~ *ärritatud* (UA 1905, 122, 2, 4), *ümarguselt* (T-i 1910, 12) ~ *ümmarguselt* (Ml 1912, 4) jt. Geminaadiliste vormide poolt nendes ja reas teistes sõnades (näit.: *kommistama, ommeti, tallitama* jt.) võttis ajakirjanduses sõna T. Riomar [29], vorme *kunni* ja *senni* kaitsesid J. Aavik ja H. Põld [30].

---

[25] Kirjakeele absoluutset üldpruuki ei tunnustanud V. Grünthal-Ridala, kes iganenud vormidega iseäratsedes veel 1915. aastal kirjutas *pitk* (*pitka—pitka* — NE V 1915, 111). Peale selle harrastas ta arusaamist tumestavaid murdekeelendeid, nagu *uju* 'udu' (NE V 1915, 30), *ojad* 'odad', *mujad* 'mudada' (Kr 1914, 83, 68) jt.

[26] Sihilikult eri rada käis siingi V. Grünthal-Ridala, kes veel 1914. aastal tarvitas *d*-ta vorme (*õnsad* — Kr 1914, 14).

[27] Vrd. K. A. Hermann, EkG (1905), lk. 67; H. Einer, Ekõk (1908), lk. 46.

[28] Vt. eespool, lk. 35.

[29] Vrd. T. Riomar, Eesti keel kõnes ja kirjas. — Postimees 1905, nr. 211, 222, 227, 228, 229.

[30] Vrd. J. Aavik, Mõned keele reeglid, lk. 15; H. Põld, Ek (1915), lk. 119.

Kirjakeel tegi oma valiku sõnakujude *seni*, *kuni* ja *hunnik*, *kummardama*, *telliskivi*, *ärritama*, *ümmargune* jt. kasuks. Need fikseeris «Eesti keele õigekirjutuse-sõnaraamat» ilma paralleelvõimalusteta.

**Sõnaalguline** *h*

Üks rohkem kirjakeele traditsioonist kui tegelikust häälduses sõltuvaid küsimusi oli sõnaalgulise *h* kirjutamine. Sajandivahetusel oli siin kõikuvus suur ja see ei kadunud täiesti vaatlusaluse perioodi lõpukski. Sadades sõnades oli sõnaalgulise *h* kirjutamine või mittekirjutamine kindlaks kujunenud. Nende kõrval oli aga rea sõnade kirjutusviis veel kindlustumata. Niisuguseid sõnu olid näiteks *hallikas* 'allikas' (T 1902, 83, 1, 1; Kap 1910, 23; S 1917, 137, 4, 3) ~ *allikas* (P 1917, 14, 2, 3), *harutama* 'arutama' (E I 1905, 10; Pä 1917, 14, 1, 2), *hirvitama* (Kev I 1912, 22), *hoigama* (M 1909, 4, 27, 3), *hulub* (Ksm 1909, 16), *hõel* 'õel' (MK 1913, 11, 1, 3), *häkitselt* (Saa 1908, 7, 3, 2), *häkki* (ME 1917 14, 2, 4) jt., mis II keelekonverentsil 1909. aastal fikseeriti *h*-ta [31]. Vorme *hallik*[*as*], *hulguma* ja *hõel* toetasid 1906. aastal E. Petersoni «Algharjutused» [32], teistes keeleõpetustes kuulusid ka need *h*-ta sõnade hulka [33]. Alles «Eesti keele õigekirjutuse-sõnaraamat» aitas neis ja teistes taolistes sõnades võidule pääseda *h*-ta vormidel.

Teiselt poolt esinesid sajandi alguse kirjakeeles *h*-ta kirjutatult sõnad, nagu *abras* (St 1904, 25), *aod* (Me 1914, 74), *anged* (Ksm 1909, 5), *angeldama* (E(P) 1917, 26, 1, 3), *ani* (P 1914, 149, 5, 5), *aruldane* (Pä 1908, 135, 1, 3), *arva* (Kev I 1912, 28), *eie* (T-i 1910, 3), *ernes* (Ki 1914, 95), *urtsik* (U 1903, 3, 1, 2), *õre* (Kev II 1913, 3), *õõguv* (Ra 1907, 30), *õõruma* (S 1917, 137, 1, 4) jt., mis keelekonverentsi otsuse ja grammatikate fikseeringu põhjal enamikus — välja arvatud *abras*, *ani*, *eie*, *ernes* [34] — pidid kuuluma *h*-liste sõnade liiki. Kõik need sõnad määras lõplikult *h*-listena kindlaks «Eesti keele õigekirjutuse-sõnaraamat».

Vaatlusalusel perioodil tehti katseid traditsionaalset sõnaalgulist *h*-d hoopis ära jätta. Propagandat *h* vastu tegi koolikirjanik J. Kurrik, kes püüdis *h* ärajätmist siduda küll «praeguse istoriaalse silmapilguga» 1906. aastal, küll «Kalevipoja» juubeliga 1911. aastal [35]. Rahva kõnekeele häälduse toetudes ei tarvitanud *h*-d sõna algul proletaarne kirjanik J. Lilienbach omades ja reas tema kirjastusel ilmunud teostes. Nii kirjutas ta *akkab*, *aljendama*, *eitke*, *oopis* (Ol 1909, 12, 17, 7, 5), *õlpsasti* (Pe 1910, 9), *ämarasse* (Kap 1910, 50) *ävitama* (Ai 1909, 15) jne., aga selle

---

[31] Vrd. Eestimaa Rahvahariduse Seltsi 1909. aasta aruanne, lk. 30.

[32] Vrd. E. Peterson, Algh. (1906), lk. 86.

[33] Vrd. A. Jung, Eõ (1907) lk. 5—6; H. Põld, Ek (1915), lk. 5, 156 jj.

[34] Vrd. H. Põld, Ek (1915), lk. 158: *abras*, *ani*, *ernes*; Eestimaa Rahvahariduse Seltsi 1909. aasta aruanne, lk. 30: *eie*, *ernes*.

[35] Vrd. H-küsimus. — Postimees 1906, nr. 106, lk. 2; *-rr-* [= J. Kurrik]. Mis on h? — Postimees 1911, nr. 147, lk. 3.

kõrval ka *hauda* (Ol 1909, 7), *hakkas* (Ee III 1916, 7), *halvad*, (Ee I 1915, 10), *halekuulsa* (Tap 1917, 7, 197) jne. Kui *h* ärajätmine kõnekeeles enamuses olevat häälduse arvestades oleks olnudki põhjendatud, siis *h* säilitamise poolt oli paljudes sõnades tugev kirjakeelne traditsioon ja tähendusliku vahe tegemise võimalus. Seetõttu need ettepanekud ei leidnud pinda.

Sõnaalgulisest *h*-st loobumise ettepanekuil oli häälduslik alus. Seevastu olid puhtindividualistlikud V. Grünthal-Ridala katsed «vana» ja «õiget» *h*-d tuua niisuguste sõnade algusse, nagu *hõis*, *hõhk*, *hõilmitsema* (Kr 1914, 29), *hõitsema*, *härkama*, *hõrn* (Süü 1913, XXXVI, 71) jt. Katse jäi tagajärjetuks kui ebavajalik.

**Liide** *-gi* ~ *-ki*.

Sajandivahetusel oli kirjakeeles K. A. Hermanni ja tema grammatika mõjul valdavalt tarvitusel *gi*-liide. Samasugune tarvitusviis jätkus ka veel sajandi esimesel kümnendil: *siisgi* (Saa 1903, 2, 1, 1; RL 1904, 17, 519, 2; E I 1905, 5; La 1906, 15; Pä 1908, 1, 1, 5; Ai 1909, 8; P 1910, 5, 1, 3), *nüidgi* (E 1905, 1, 2, 2), *karjatõuggi* (NE II 1907, 150), *enesestgi* (Ol, 1909, 13), *mõisnikgi* (Ljl 1910, 16); selle kõrval vähemuses: *aastatki* (T 1902, 28, 3, 1), *olemaski* (K 1906, 1, 1, 2), *kordki* (Ra 1907, 63), *varemaltki* (MK 1908, 2, 1, 1) jne. 1909. aastast läksid mõned väljaanded üle *gi-* ~*ki*-liitele (näiteks «Päevaleht»): *ükski* (Pä 1909, 165, 1, 1; Pä 1910, 1, 1, 3), *siiski* (M 1909, 1, 1, 2; Üp 1910, 9; T-i 1910, 3) ja see hakkas järkjärgult, olgugi väga aeglaselt, pinda võitma. Kuni aastateni 1914—1915 esines mõlemat tarvitusviisi ligikaudu võrdselt: *tulebgi*, *võivadki* (K 1912, 1, 2, 1), *olnudgi*, *kaugeltki* (Ter 1913, 1, 5), *siisgi*, *siiski* (P 1914, 156, 1, 1), *teedgi* (ÜL 1915, 138), *paljudki* (P 1915, 7, 5, 1). 1917. aastaks oli väikese ülekaalu saavutanud *gi-* ~ *ki*-liide: *siiski* (VT 916, 1, 1, 1), *avalduvadki* (K 1917, 1, 2, 1), *kaugeltki* (E (T) 1917, 1, 1, 3), *tahtnudki* (Pä 1917, 103, 2, 3), *vähematki* (TT 1917, 1, 1, 5), aga *ühtgi* (Tap 1917, 7, 213), *sõitsidgi* (ME 1917, 14, 2, 4).

Sajandi esimese kümnendi jooksul soovitas enamik ilmunud keeleõpetusi ainult *gi*-liidet, põhjendades seda reegli lihtsusega: «Sõnade külge lisatav lõpp *gi*, tuleb lihtsuse pärast alati *g*-ga kirjutada, sellepeale vaatamata, et ta vahel ka kui *ki* kõlab» [36]. Alati *-gi* tarvitamist pooldati peamiselt kooliõpetajate ringkonnas [37]. Helitute häälikute järel *ki*-liidet hakati rohkem tarvitama pärast I keelekonverentsil selle kasuks vastuvõetud otsust [38], eriti aga pärast otsuse avaldamist «Eesti kirjakeele reeglites» 1912. aastal. Ka hilisemad grammatikad läksid üle *gi-* ~ *ki*-liitele [39],

[36] H. Einer, Ekõk (1908), lk. 9; vrd. ka: H. Einer, Ekõa (1902), lk. 83; E. Peterson, Algh. (1906), lk. 56, (1910), lk. 69; A. Jung, Eõ (1907), lk. 52.

[37] Vrd. Helme kooliõpetajad, Kooliõpetajatele ja keeleteadlastele. — Postimees 1905, nr. 85, lk. 5.

[38] Vt. eespool lk. 38.

[39] Vrd. H. Einer, Ekõa (1913), lk. 23; H. Põld, Ek (1915), lk. 36.

kuigi algul mitte veel täiesti resoluutselt [40]. Kui «Eesti keele õigekirjutuse-sõnaraamat» samuti fikseeris *gi-* ~ *ki*-liite [41], siis kajastas see juba selleks ajaks võitmas olevat keelepruuki. Kuivõrd visa oli taganema lihtsuse nõuet rahuldav *gi*-liide foneetilise põhjendusega *-gi* ~ *-ki* ees, näitas peale praktilise keeletarvituse seegi, et veel 1917. aastal ei vaibunud hääled ainult *-gi* kasuks [42].

**Sõnad** *au, nõu, jõu(d)*.

Sõnad *au, nõu, jõud* ja nende vormid ning tuletised moodustasid eelmisest sajandist pärineva erandi kirjakeeles kindlakskujunenud reeglist kirjutada diftongi järelkomponent ühe tähega. Tugevasti juurdunud traditsiooni järgi olid sajandi algul neis sõnades enamuses kahe *u*-ga vormid, kusjuures sõna *jõud* ainsuse nimetavat ja osastavat ning mitmuse vorme (peale nimetava) tarvitati ka ühe *u*-ga [43]: *auutu* (RL 1904, 12, 371, 1), *nõuu* (P 1903, 29, 1, 3), *jõud, jõudu, jõuu, jõuul* (St 1904, 3) jne. Sama traditsioon jätkus kuni 1908. aastani: *auuks* (Ra 1907, 11), *auusalt* (MK 1908, 1, 1, 2), *abinõuud* (UA 1905, 120, 1, 4; La 1906, 6; Ll 1907, 2, 4, 1; Pä 1908, 20, 1, 1), *elujõuulisem* (E I 1905, 15), *jõuu* (Pä 1908, 19, 1, 4) jne. Suures vähemuses olid samal ajal niisugused trükised, milles diftongi järelkomponendi ühe tähega märkimine oli järjekindlalt läbi viidud ka nendes sõnades. Selliseid väljaandeid olid näiteks töölisajaleht «Kiir» 1906. aastal, ajaleht «Uudised» 1903.—1905. a. jt. Nendes tarvitati vorme *aususe* (U 1903, 3, 3, 2), *aukartusega* (K 1906, 1, 1, 2), *nõu* (K 1906, 1, 1, 1), *jõul* (Saa 1903, 2, 1, 1), *jõuks* (Pjk 1906, 29).

1909. aastast alates toimus käsitletavate sõnade kirjutamises selgesti täheldatav pööre: kirjakeeles said valitsevaks diftongide üldreegliga kooskõlas olevad ühe *u*-ga vormid, kahe *u*-ga sõnakujud aga muutusid erandlikuks. Ainult mõned väljaanded ja kirjastused, eeskätt «Postimehe» ringkond, hoidsid veel kinni senisest pruugist. Nii hakati 1909. aastast üldiselt tarvitama vorme *au* (M 1909, 1, 1, 3) *austaja* (Pä 1909, 2, 1, 3), *abinõude* (Kk 1909, 4), *jõu* (Ol 1909, 22), *jõuga* (II 1909, 28) jne. See tarvitus laienes järgnevatel aastatel: *austama* (Pe 1910, 17; Pä 1910, 74, 12), *au* (Kev II 1913, 179; Me 1914, 80; Taü 1917, 6), [*abi*]*nõu* (Pä 1910, 15, 1, 2; Saa 1910, 54, 1, 3; Fa 1910, 3; Pe 1910, 15; Mõ II 1911, 97; Mk 1911, 3; K 1912, 2, 1, 3; Ko 1912, 6, 81; El 1912, 5; Mk 1913, 17, 1, 1; Ter 1913, 1, 3; TH 1914, 9, 1, 2; VT 1914, 3, 1, 1; KU 1914, 10, 1, 4; Etk 1914, 10; K 1917, 1, 2, 2; ME 1917, 1, 1, 3; TT 1917, 1, 1, 3; Taü 1917, 6; Tap 1917, 7, 195), *jõu* (Saa 1910, 38, 1, 3; Pe 1910, 12; Ttm 1910, 5; Fa 1910, 18; Üp 1910, 7; T-i 1910, 10; Kap 1910, 18; K 1912, 4, 1, 1; Kie 1912, 7; RP 1913, 1,

---

[40] Vrd. H. Einer, Ekõk (1913), lk. 78.

[41] Vrd. Eesti keele õigekirjutuse-sõnaraamat, lk. V.

[42] Vrd. A. Rull, Kaaslõpp «gi» ja ta kidurad kaimud. — Eesti Kirjandus 1917, lk. 84 jj.

[43] Reegli kohaselt, mis pärines 1887. aastast.

3, 1: KU 1914, 22, 1, 4; K 1917, 1, 1, 3; Fõ 1917, 8) jne. Kirjakeele domineeriv tarvitusviis tungis ka visalt alalhoidlike traditsioonidega väljaannetesse. 1914. aastaks olid sõnade *au*, *nõu* ja *jõud* vormid ning tuletised põhiliselt alistunud diftongide märkimise reegile.

Erandlike vormide kadumine võrdlemisi lühikese aja jooksul näitas, et mõnede keelemeeste poolt nende vormide kaitseks ettetoodud keeleajaloolised põhjendused osutusid ortograafia ühtlustumise protsessis mõjutuks. Erandvormide visamaid kaitsjaid veel 1913. aastalgi oli J. Jõgever[44], neid sõnakujusid esitasid oma grammatikas 1905. aastal K. A. Hermann[45] ja 1907. aastal A. Jung[46]. H. Eineri keeleõpetuste ja E. Petersoni «Algharjutuste» korduvad trükid, vastupidi, toetasid diftongide üldreeglit[47]. Kirjakeeles 1909. aastast toimunud pööret tuleb pidada aga I keelekonverentsil 1908. aastal vastuvõetud otsuse vahetuks tagajärjeks[48]. J. V. Veski, kes tol ajal töötas Tallinnas «Päevalehe», «Koidu» ja «Aja» toimetuses, rakendas selle otsuse ellu nimetatud ajalehtedes ja nende lisades. Tarbetute, keeleajaloos võhikule arusaamatute erandite kõrvaldamine leidis kohe laialdast poolehoidu. Levivale tarvitusviisile andsid edasist tuge «Eesti kirjakeele reeglid» 1912. aastal.

Vaadeldava ajajärgu täielikumaks iseloomustamiseks peatutagu siinkohal veel ühel donkihhotlikul katsel, millega taheti muuta eesti kirjakeele kehtivat ortograafiat või isegi üldrahvaliku keele häälikulist süsteemi.

Katse sisaldus «keeleuuendajate» programmis ja toodi esile 1915. aastal. See oli täiesti mõttetu püüe taastada üldrahvaliku keele häälikulises arenemises minevikku jäänud järgsilpide *o*-d. Kellelgi peale J. Aaviku ja V. Ridala polnud vaja seda *u*-st «ilosamat» *o*-d ja neilegi oli seda vaja — nii tunnistas J. Aavik ise — selleks, et see ettepanek oma absurdsusega laseks süütumana paista teisi samuti ebavajalikke «uuendusi»[49]. Pärast seda kui J. Aavik järgsilpide *o*-d 1915. aastal oli kasutanud paaris tõlkebrošüüris, avaldas ta koos V. Ridalaga 1916. aastal «O sõnastiku», milles esitatud 500 sõnast ligi kümnendik osutus autorite eneste poolt vigaselt rekonstrueerituks. Avalik arvamus suhtus *o* elustamise ettepanekusse kui täiesti tarbetusse asjasse. J. V. Veski kirjutas selle puhul täie õigusega: «Kui mõõdupuuks võtta, et iga tööd tema kasulikkuse järele hinnatakse, siis ei tule

---

[44] Vrd. J. Jõgever, Ekõ (1904), lk. 72; Veel kord, kuidas tuleb sõnu auu ja nõuu kirjutada. — Eesti Kirjandus 1911, lk. 171—177; Kjpt (1913), lk. 2.

[45] Vrd. K. A. Hermann, EkG, lk. 43.

[46] Vrd. A. Jung, Eõ (1907), lk. 10, 20.

[47] Vrd. H. Einer, Ekõa (1902), lk. 82; Ekõk (1908), lk. 10; (1910), lk. 10; E. Peterson, Algh. (1906), lk. 13, (1910), lk. 23.

[48] Vrd. eespool, lk. 38.

[49] Vrd. P. Heyse, Niino ja Maaso. Jurjev, 1915, lk. 39 (J. Aaviku järelsõna).

*o* elustamise katset mitte üksnes täiesti tulutuks arvata, vaid isegi kahjulikuks, asjata segadustsünnitavaks eksperimendiks. Selgitust ootamas on küllalt muid keeleküsimusi, mille lahendamine meid keele rakendamises edasi viiks»[50]. Samuti kirjutas L. Kettunen: «Soovitav oleks, et see määratu jõukulutus, mida «*o*-liikumise» algastmelegi nihutamine nõuaks, ilma pikemate kaalumisteta vabastatakse reaalsemate ülesannete jaoks»[51]. Järgsilpide *o* taastamise katsel ei olnud eesti kirjakeele arenemisse mingisugust mõju.

**Võõrsõnade ortograafia.**

Eelmise sajandi pärandina valitses käesoleva sajandi algul võõrsõnades väga kirju ortograafia. Selles ei võistelnud mitte ainult kaks tendentsi — tendents võõrsõnad kirjutada võõrapärasel kujul ja püüe need võimalikult eestipärastada —, vaid nende kõrval veel erinevate vahendaja-keelte mõjustused ja lõpuks kõiki neid elemente sünteesiv igasuguse järjekindluseta segakirjaviis.

Mõnikord tarvitati võõrsõnade märkimiseks võõrtähti ja -häälikuid, teinekord aga eestipärastati need: *cynikalik* (Kap 1910, 56) ~ *tsünismusega* (P 1913, 296, 1, 2), *telefoniks, telegrahviks* (St 1904, 27), *geografia* (Gõ 1906, kaas) ~ *geograhvia* (UA 1905, 86, 1, 3), *formuleerib* (Kap 1910, 12) ~ *vormuleeri* (Ai 1909, 13), *konzerti* ~ *kontsert* (V(H) 1906, 39, 1, 1); rõhualust pikka vokaali märgiti nii ühe kui kahe tähega: *kandidat* (T 1904, 237, 1, 2) ~ *kandidaadiks* (P. 1905, 222, 1, 4), *aptek* (U 1903, 1, 7, 2) ~ *apteegi* (U 1905, 82, 3, 1), *kultura* (T 1902, 163, 1, 2) ~ *kultuura* (St 1904, 27), *proletariat* (Tg 1907, 42), *proletaarlastega* (RL 1906, 8, 249, 1), *süstemisse, planeedid* (La 1906, 31, 6), *neutraliseerimiseks* (Ka 1908, 29), *tsenseerimine* (E I 1905, 89); esines erinevusi vokalismis: *revolutsioneri* (E 1905, 4, 2, 3) ~ *revolutsionäridega* (Kaak 1906, 1, 4, 2), *sistem* (T-i 1910, 31) ~ *süstem* (P 1912, 1, 1, 3) jne.

Eesti tähestikku transkribeerimata ja häälikuliselt muganda-mata võõrsõnade hulk suurenes eriti aastail 1907—1913, millal kirjakeelde tulvas varem nägemata võõrsõnalaine peaasjalikult nooreestlaste väljaannete kaudu. Nooreestlased, kes selleks ajaks olid kaugenenud rahvast, püüdsid demonstreerida oma kõrgemal-olekut rahva arusaamise tasemest, ignoreerides kirjakeeles ikka tugevamaks muutuvat võõrsõnade häälduspärastamise tendentsi ja säilitades sõnade inglis-, prantsus- ja muupärase kirjapildi. Nii esines nende teostes sõnakujusid nagu *aspirationide* (NE II 1907, 114), *hommage, charme, bacchanalias, sceen* (NE III 1909, 65; 71; 169; 176), *essayistiks, journalismus, jury, atelier'ed,*

---

[50] J. V. Veski, Mõned märkused eelseisva küsimuse asjus. [J. Aaviku «O sõnastiku» puhul.] — Eesti Kirjandus 1917, lk. 203.

[51] L. Kettunen, Aavik-Ridala «O sõnastik». — Eesti Kirjandus 1917, lk. 140.

*succès'de, élite, renaissance'il, bagage, chaos, incoherentide, chimäride* (NE 1910/11, 31; 280; 309; 396; 415; 433; 639; 640); *erotlikud, estetilik, fatalne, delikadi, intimlikum* (NE III 1909, 20; 21; 40; 42; 72), samas aga ka vorme, nagu *stseenisid, intiim, diskreet, interjöörid, amüseerib* (NE III 1909, 20; 25; 40; 52; 57), *kõrgerenässans* (NE 1910/11, 15) jne.

Kaootiline olukord võõrsõnade ortograafias tõmbas endale ikka rohkem rahulolematut tähelepanu, nooreestlaste liialduseni minev võõrsõnaharrastus ja erineva hääldussüsteemiga keeltest võetud sõnade sissekiilumine eesti kirjakeelde nende algkujul kutsusid esile süveneva hukkamõistu. Kollektiivse töö korras teostatav keelekorraldus ei saanud võõrsõnade ala puudutamata jätta. Küsimus tuli arutusele viimasel keelekonverentsil 1911. aastal. Kuid juba varem oli asjahuviliste poolt tehtud katseid mõnigi üksikasi reguleerida. 1903. aasta ajalehes «Uus Aeg» iseloomustati võõrsõnade ja võõrnimede ortograafia erisuunalist kujunemist: märgiti, et võidule hakkab pääsema kirjaviis, milles võõrnimed täiesti muutmata jäetakse — välja arvatud eestipärastatud kohanimed —, laenatud sõnad aga eesti hääldusele kohaselt ümber luuakse[52]. 1906. aastal võttis sisihäälikute transkribeerimise kohta sõna E. Willmann, kes tegi ettepaneku prantsuse *z* ja vene *з* kirjutada võõrsõnades *z*-ga, prantsuse *j* ja vene *ж* märkida *zh*-ga[53]. T. Riomar soovitas 1908. aastal sama küsimuse lahendada järgmiselt: tarvitusele võtta tähed *ž* (vene *ж*, prantsuse *j* ja *g* märkimiseks) ja *š* (= vene *ш*, saksa *sch*), samuti ühendid *tš* (= vene *ч*, inglise *ch*), *dž* (= inglise *j*), *štš* (= vene *щ*). Üldse oli T. Riomar seisukohal, et eesti keeles kasutatagu võõrtähtedest ainult niisuguseid, mis märgivad lihthäälikuid, s. o. *f*- ja *v*-tähte, teised aga antagu edasi eesti tähtedega: *c* = *ts* või *k*, *qu* = *kv*, *x* = *ks*, *z* = *ts*, *y* = *i* või *ü*, saksa *ch* = *h*[54]. Nii hakkas üha enam hääli kostma võõrtähtede ärajätmise poolt. Sama tendentsi toetas ka H. Einer oma grammatikas 1905. aastal, milles 1902. aastal ilmunud keeleõpetusega võrreldes oli tehtud rida sellelaadilisi parandusi, näiteks: *ekselents*, pro *excellenz*, *sümfonia* pro *symphonia*, *tsensor* pro *zensor* jne.[55] Mõnesuguseid ettepanekuid tehti ka võõrsõnade rõhualuse pika vokaali märkimiseks. 1906. aastal konstateeris J. Jõgever, et esimeses silbis on pika vokaali kirjutamine kahe tähega peaaegu üldine ja soovitas sama kirjutusviisi tarvitada ka järgsilpides[56]. Hoopis vastupidise ettepaneku esitas 1908. aastal J. Tilk, kes soovitas rõhku ka võõrsõnades eesti keele kohaselt

---

[52] Vrd. Toimetuse poolt. — Uus Aeg 1903, nr. 114, lk. 1—2.

[53] Vrd. E. Willmann, Võerakeelsete sõnade transskriptsion. — Eesti Kirjandus 1906, lk. 248.

[54] Vrd. T. Riomar, Eesti keel kõnes ja kirjas. Peterburi, 1908, lk. 32—33.

[55] Vrd. H. Einer, Ekõa (1902), lk. 86—87; Ekõk (1905), lk. 142—143.

[56] Vrd. J. Jõgever, H. Einer Eesti keele õpetus. [Arvustus.] — Eesti Kirjandus 1906, lk. 24.

esimesele silbile viia (niisiis *politika*, *roman*) [57]. Selle puristliku lahendusega oleks olnud likvideeritud ka vokaalide pikkuse märkimise küsimus. 1910. aastal avaldas oma seisukoha J. Kurrik. Tema pidas õigeks tarvitada pika vokaali tähistamiseks kaht tähte ainult esimeses silbis, järgsilpides aga rõhumärki (*komet*) [58]. H. Einer tegi oma keeleõpetuse uustrükkides mõned parandused kahe tähe kasuks: *apteek* (varem *apthek*), *arhiiv* (*archiv*), *graniit* (*granit*), *fuuga* (*fuga*), *kaanon* (*kanon*), samas jättis aga muutmata sõnad *agentur*, *diktat*, *kandidat*, *akademia*, *diplomatia* jt. [59] Tõekspidamiste mitmekesisusest hoolimata oli märgata püüet võõrsõnu nii või teisiti eesti hääldamisele lähendada.

Keelekonverentsil tuli võõrsõnade ortograafia kohta anda oma suunav seisukoht. Keelepraktikas levivat tendentsi silmas pidades tegi 1911. aasta keelekonverents otsuse, mille J. V. Veski täpsustatult esitas «Eesti kirjakeele reeglites»: «Teistest keeltest laenatud sugunimesid tuleb võimalikult eestilaadiliseks muuta...; ei tule ka mitte c, th, ph, y, x ega z tarvitada...; ...tulevad pikad täishäälikud kahekordselt kirjutada, iseäranis e s i m e s e s sõnasilbis (loogika, eepos, tüüpus) ja niisama ka v i i m a s e s l a h t i s e s silbis (palee, büroo, allee)» [60]. See juhis andis võõrsõnade ortograafia kodundamiseks küll tuge, kuid ei lahendanud küsimust lõpuni. Sõnasiseste järgsilpide märkimine jäi ikkagi ebakindlaks, seda isegi nende sõnade käändevormides, mille nominatiivi lahtises lõppsilbis tuli kirjutada pikk vokaal kahe tähega (nii ei oldud selgusel, kas kirjutada *paleede* või *palede*). Olulisim selles otsuses oli aga üldsuuna fikseerimine, ja selleks oli: võõrsõnad tuleb põhiliselt alistada eesti ortograafiale.

Eestipärastatud ortograafia hakkas aeglaselt, kuid järjekindlalt pinda võitma. Selle kindlamaist rakendajaist tuleb eriti esile tõsta proletaarset ajakirjandust — bolševistlikke ajalehti «Kiir» ja «Töö Hääl» 1913. ja 1914. aastal. Neis olid valitsevad niisugused sõnakujud, nagu *raadium*, *teooriaid*, *elektroonid*, (K 1913, 31, 4, 4), *proletariaadi* (K 1913, 87, 2, 5), *süstemaatilist* (K 1913, 75, 3, 1), *revideerimise* (K 1913, 4, 1, 4), *marksistide* (TH 1914, 12, 1, 1), *feodaalne* (TH 1914, 3, 1, 3), *ministeerium* (TH 1914, 13, 1, 3), *revolutsioonilised* (TH 1914, 21, 1, 3), jpt. Ka teistes väljaannetes levisid mugandatud ortograafiaga võõrsõnad: *teoreetilisi* (Kie 1912, 3), *süsteemisid* (Ter 1913, 9, 142), *laboratooriumiline*, *poliitikaline*, *ekstaaslik*, *paralleelseid* (Voog 1913, 106, 110), *registreerimine* (E(T) 1917, 7, 3, 2), *reaalsemate* (EKi 1917, 140). 1914. aastal ilmunud oskussõnastikes transkribeeriti järjekindlalt kõik võõrtähed ja kirjutati pikk vokaal kahe tähega: *analüüs*, *bikromaat*, *haloiid-anhüdriid*, *indikaator*, *absorbtsioon* (Ks(T) 1914,

[57] Vrd. J. Tilk, Tähendused keele kohta. — Eesti Kirjandus 1908, lk. 215.
[58] Vrd. *-rr-* [=J. Kurrik], Üks probleem. — Postimees 1910, nr. 298, lk. 5.
[59] Vrd. H. Einer, Ekõa (1902), lk. 86—87; Ekõk (1905) 142—143.
[60] Eesti kirjakeele reeglid. Tallinn, 1912, lk. 12.

7; 8; 10; 12; 19), *kaltsium*, *ksenoon*, *tseerium*, *fosforvesinik* — *vorsvorvesinik*, *kondentsimine*, *kontsentratsjoon* (Ks(P) 1914, 5; 21). Eestipärane ortograafia valitses ka 1917. aastal väljaantud «Matemaatika sõnastikus»: *analüütiline*, *binominaalne*, *ikosaeeder*, *funktsioon* (lk. 7, 9, 17), samuti botaanika oskussõnastikus «Kodumaa taimed»: *adoonised*, *magnoolialised*, *strühniinipuu* (lk. 7, 52, 55). Pärast kõhklusi asusid 1913.—1915. aastal võõrsõnade transkribeerimise teele ka nooreestlased [61], kes rõhualuste vokaalide kahetähelises märkimises nägid kõigepealt võimalust kindlamini edasi anda ja säilitada «elegantset» võõrapärast sõnarõhku.

Märgatava üldsuuna, võõrsõnade transkribeerimise kõrval elas aga visalt edasi ka võõrapärane kirjutusviis, eriti kodanlikus ajakirjanduses. Veel 1917. aastalgi oli küllalt väljaandeid, millesse polnud suutnud tungida võõrsõnade kahetäheline pikk vokaal või mis polnud vabanenud võõrtähtedest. Kirjutati veel *chefiks* (P 1917, 15, 2, 1), *architect* (UPä 1917, 260, 1, 3), *zeppelinide* (TT 1917, 1, 1, 3), *anthropologiline* (P 1917, 14, 2, 1) jne. Selliste sõnade hulk, olgugi tol ajal veel üsna suur, oli ometi kahanemas.

Viimase, otsustava tõuke eestilaadilise ortograafia võidulepääsuks andis «Eesti keele õigekirjutuse-sõnaraamat». Võõrhäälikute ja -tähtede transkribeerimine ühtlustati eesti kirjutusviisi alusel. Reeglistati võõrsõnade rõhualuse pika vokaali märkimine kahe tähega. Jäeti ära võõrsufiksid *-e* (*grupp*, *reklaam*), *-a* (*kultuur*, *probleem*), *-um* (*fakt*), *-is* (*kriis*) *-er* (*tehnik*). Ladina lõpp *-tion* fikseeriti *tsioon*-kujuliselt. Pikemate vormidena määrati kindlaks ainult *us*-lõpulised sõnad (*sotsialismus*, *akadeemikus*) [62].

Sellega, et võõrsõnad alistati eesti keele ortograafia- ja morfoloogiaseadustele, likvideeriti nende kaua-ajaline keeles võõrkehadena eksisteerimine ja liideti nad orgaanilise osana eesti kirjakeele sõnavarasse.

**Võõrnimede ortograafia.**

Väiksemat sõnahulka haaravaks probleemiks eesti kirjakeeles oli võõrnimede kirjutamine. Kuigi sajandi algul tegelik keeletarvitus selles küsimuses oli väga kõikuv, andis end siiski tunda võõrisikunimede ja võõrkohanimede ortograafia mõnevõrra erinev käsitlus, mis pärines juba möödunud sajandist. See oli püüe isikunimedes säilitada originaalset kirjapilti, võõrkohanimedest aga osa — tuntumad ja enamtarvitatavad — järk-järgult ligindada eesti häälduspärasele kirjutusviisile. Võõrnimede täielikku transkribeerimist pooldasid sajandi algul E. Peterson ja T. Riomar. E. Peterson soovitas kirjutada näiteks *Frenkliin* (mitte Franklin), *Ueels* (mitte Wales), *Dshon* (mitte John), *Schekspiir* (mitte

[61] Vrd. G. d'Annunzio, Süütu (1913) (V. Ridala tõlge); J. H. Rosny, Maakera surm (1913) (J. Aaviku tõlge); Vaba Sõna 1914, 1915.

[62] Võõrsufiksite vastu võitles J. Aavik 1912. aastast alates. Vrd. Mõned keele reeglid. Tartu, 1912; Väiksed keelelised märkused. — Postimees 1913, nr. 81; Katsed ja näited, Jurjev, 1915.

Shakespeare) [63], T. Riomar: *Šiller* (mitte Schiller), *Maršand* (mitte Marchand), *Anžuu* (mitte Anjou), *Bulanžee* (mitte Boulanger) jne.[64] Keelepraktikasse need ettepanekud teed ei leidnud. Kirjakeeles valitsesid järgmised sõnakujud: *Rumeniasse* ~ *Rumeeniasse* (T 1902, 27, 3, 3), *Japan* (U 1903, 1, 6, 2), *Athena* (E I 1905, 30), *Amerika* (Pä 1906, 21, 1, 5), *Fougères* (K 1907, 15, 3, 4), *Orwille Wright*, *Voisin*, *Delagrange* (II 1909, 6); populaarteaduslikes teoseis püüti mõnikord vastuolu kirjapildi ja hääldusе vahel leevendada hääldusе andmisega sulgudes: *Gore* (l. *goor*), *Newcomb* (*l. njuuköm*) (T-i 1910, 84, 12), *Watti* (*uatti*), *Davy* (*dee've*), *Chevreul* (*schevröö'l*) (Pe 1910, 16, 14, 22) jne. Tehti katseid laiendada kohanimede hääldуspärasemat kirjutamist peaasjalikult pika vokaali kahetähelise märkimisega. Nii tegi H. Einer oma grammatikas parandusi nagu võõrsõnade nii ka võõrnimede osas: *Aasia* (varem *Asia*), *Baasel* (*Basel*), *Düüna* (*Düna*), *Herzegowiina* (*Herzegowina*) jne.[65] J. Kõrvi «Vene-Eestikeele Sõnaraamatus», mis täiendatult ilmus 1909. aastal, püüti sellist kirjutusviisi õige ulatuslikult rakendada: *Aadria*, *Geenua*, *Bessaraabia*, *Mandshuuria*, *Alshiir*, isegi: *Aristooteles*, *Archimeedes* jt. Võõras kirjapilt säilis peamiselt inglise ja prantsuse nimedes: *New-York*, *Waterloo*, *Boulogne*, *Marseille* jt.[66]

Kirjakeele ortograafia ebaühtluse likvideerimiseks korraldatud keelekonverentsidel tuli anda suund ka selle küsimuse lahendamiseks. Tegelikult 1911. aasta keelekonverents ainult sanktsioneeris kehtiva olukorra [67], aga konkreetset perspektiivi edasiseks ei avanud. Reeglistades eestilaadilise kirjutusviisi ainult nendes nimedes, mis «meil juba omapäraliselt välja on arenenud» [68], ei õhutanud see otsus eestipärase ortograafia arenemist nendes nimedes, millel selleks oli ilmne tendents (näiteks J. Kõrvi sõnaraamatus kahetähelise pika vokaaliga kirjutatud nimed) ja mida selles toetas mitte-ladina tähestikuga keeltest päritolevate nimede võrdlemisi hääldуslähedane transkribeerimine. Seetõttu esines keelekonverentsidele järgnevail aastail nõudeid, et võõrkohanimede kirjutusviisis tuleks senisest enam rakendada eesti ortograafiat [69].

Keelepraktikas olid peamiselt inglise ja prantsuse kohanimed need, mis suure erinevusega kirjapildi ja hääldusе vahel kohutasid tagasi hääldуslähedase transkribeerimise pooldajaid laiendamast selle tarvituspiirkonda. Kirjakeeles säilisid endiselt nimekujud, nagu *Ypres*, *Berry-aux-Baci*, *Soissons'ist*, *Souaine*, *Wienist* (Pä

---

[63] Vrd. E. Peterson, Algh. (1906), lk. 66.
[64] Vrd. T. Riomar, Eesti keel kõnes ja kirjas. Peterburi, 1908, lk. 33.
[65] Vrd. H. Einer, Ekõa (1902), lk. 85; Ekõk (1905), lk. 141.
[66] Vrd. J. Kõrv, Vene-Eestikeele Sõnaraamat, Tallinn, 1909, lk. 867 jj.
[67] Vt. eespool, lk. 41.
[68] Eesti kirjakeele reeglid, lk. 12.
[69] Vrd. J. Semper, Mõnda võõrakeelelistest sõnadest Eesti keeles. — Eesti Kirjandus 1912, lk. 330; H. Põld, Ek (1915), lk. 66—67.

1915, 1, 1, 4), samuti *Afrika*, *Australia* (UPä 1917, 251, 1, 1), *Italia* (E(P) 1917, 5, 3, 2) jt.

Vene ja vene keele kaudu meile tulnud nimedes oli kogu vaatlusaluse perioodi jooksul võrdlemisi hääldusläheda kirjaviis, milles kõikumisi esines peaasjalikult rõhualuse vokaali edasiandmises: *Urali* (T 1902, 28, 1, 2) ~ *Ural* (Ekõk 1908, 142) ~ *Uraali* (VEkS 1909, 882), *Busulukist*, *Lodsist*, *Kislovodskist* (T 1902, 26, 3, 2), *Kasani*, *Samara*, *Kiievi*, *Ekaterinoslavist* (Pä 1906, 161, 3, 4), *Stolõipin* (Kaak 1906, 1, 13, 1; V(H) 1906, 98, 1, 1) ~ *Stolõpin* (Ll 1907, 7, 2, 1), *Okaa* (VEkS 1909, 878), *Suhumi*, *Feodosia*, *Novorossiiski* (Pä 1915, 1, 1, 3), *Kaluuga* (UPä 1917, 260, 3, 1), *Doni* ~ *Doonimaa* (S 1917, 137, 1, 2) jt. «Eesti keele õigekirjutuse-sõnaraamat» fikseeris juhise kirjutada vene nimesid nii, kuidas neid hääldatakse: *Kiiev*, *Jekaterinoslav*, *Muravjov* jne.[70]

Teiste võõrnimede osas rõhutati sõnaraamatus asjaolu, et võõrnimed paratamatult kalduvad keeles kodunema ja et nende kirjaviis peab sellega paralleelselt muutuma ikka eestilisemaks[71].

Vaatlusalusel perioodil niisiis süvenes kirjakeeles pruuk kirjutada muutmata kujul võõrisikunimed, samuti suur osa kohanimesid, keeles kodunenud võõrkohanimed aga ortograafialt ja hääldusel eestipärastada.

**Sõnade kokku- ja lahkukirjutamine.**

Sajandite vahetusel oli sõnade kokku- ja lahkukirjutamise alal kõikuvusi kõigepealt ühendverbi komponentide ülemäärase kokkukirjutamise ja mõisteliselt kokkukuuluvate käändsõnade lahkukirjutamise näol. Üleminekuna käändsõnade kokkukirjutamisele tarvitati rohkesti sidekriipsu. Samad nähtused jätkusid veel läbi sajandi esimese kümnendi, kuid tendentsiga taandumisele. Ühendverbi kokkukirjutamist esines peamiselt *ma-* ja *da*-infinitiivis: *äravarjama* (La 1906, 13), *läbiraiuma* (Ka 1908, eessõna), *etteastuma*, aga: *sisse tähendama* (VEks 1909, 93), *laiali-raputama*, aga: *laiali ajama* (VES 1913, 191, 943); *ettejõuda*, aga *tähele panna* (La 1906, 16, 3), *järeleaimata* (II 1909, 6), *silmaspidada* (K 1912, 2, 1, 1) jne. Erandlikuks jäid kokkukirjutamise juhtumid *des*-infinitiivis, olevikus, lihtminevikus ja täisminevikus. Ühendverbi kokkukirjutamine pärast sajandivahetust teoreetilist tuge ei leidnud[72]. Vastupidi: grammatikad rõhutasid, et «kokkupandud tegusõnad kirjutatakse lahus»[73], kokku kirjutatakse ainult teonimisõnad, oleviku ja mineviku kesksõnad, kui viimased pole öeldiseks[74]. Vaatlusaluse perioodi lõpuks olid kõikuvused ühendverbi

---

[70] Vrd. Eesti keele õigekirjutuse-sõnaraamat, lk. XII.

[71] Vrd. sealsamas, lk. XI—XII.

[72] Välja arvatud juhuslik soovitus ühendverbi osised kokku kirjutada *ma*-infinitiivis, mis esitati Eestimaa Rahvahariduse Seltsi kirjandusosakonna koosolekul 1907. aastal. Vt. eespool, lk. 35.

[73] A. Jung, Eõ lk. 51.

[74] Vrd. H. Einer, Ekõk (1908), lk. 97; E. Peterson, Algh. (1910), lk. 83; H. Põld, Ek (1915), lk. 150, 153 jj.

osas märgatavalt taandunud. Valitsesid reeglipärased esinemused *ma-* ja *da*-infinitiivis, samuti teistes vormides: *osa võtma* (P 1916), *välja astuma* (T 1917, 2, 1, 1); *juure luua* (EKi 1917, 325), *edasi lükata* (Ms 1917, 4), *vastu võtab* (P 1916, 25, 1, 4), *tagasi surusid* (P 1916, 1, 1, 3), *on . . . ära aetud* (T 1917, 2, 1, 4) jne. Normikohased olid ka kokkukirjutamise esinemused: *edasitungimise* (P 1917, 61, 1, 2), *väljaastunud* [liikmed] (Pä 1914, 21, 3, 4), *ärakurnatud* [töölistehulkade] (Töö 1917, 61, 1, 3) jne. Ainult kõrvalepõikena üldtavast võis esineda vorme nagu *pealetungides* (TT 1917, 1, 1, 5).

Märgatavalt suurem ebakindlus kui pöördsõna puhul tuli esile käändsõna kokku- ja lahkukirjutamises. Sajandi algul jätkusid veel mõnevõrra juhtumid, et kirjutati lahku üheskoos omaette mõiste moodustavad sõnad või nominatiivis seisev täiendsõna, nagu *talve unes* (P 1903, 28, 1, 3), *gaasi teoria* (La 1906, 25), *viha karika* (Ps 1908, 56), *telefoni traat* (Ksm 1909, 7), *klaas nõu* (La 1906, 8) jne. Sajandi teisel kümnendil üldiselt taandusid sellised esinemused. Hakkas ilmnema kalduvus sõnu rohkem kui varem kokku kirjutada. Sadade püsivalt liitunud sõnade kõrval esines juhuslikke sõnaühendeid, mille kokkukirjutamisel oli mõjuriks esimese sõna suhteliselt tugevam rõhutamine või lauserõhk. Selliseid erandlikke liitumisi esines üksikuil autoreil (näiteks V. Bukil, A. Haaval), kuid nende esinemise faktki iseloomustab kokku- ja lahkukirjutamisele veel omast ebakindlust. Nii võidi tarvitada kokkukirjutatult sõnu, nagu *kõigeilusam, kõigesuurem* (Ksm 1909, 25, 15), *üheaknaga* [toas], *kesetheina-ajal* (VpE 1911, 17; 60), *linnapoole, kodupoole* (Am 1913, 12; 9), *hoovikaudu* (Ksm 1909, 8), *kahvlimoodi* (VEks 1909, 87), *vabrikusteeniv* [naine] (Ee III 1916, 6), *sõjaslangenud* [kooliõpetajate] (K 1917, 1, 1, 4). Käsitletava ajalõigu lõpuks oli kadunud sajandivahetusele veel iseloomulik tagasihoidlikkus kolme-nelja sõna kokkukirjutamise ees. Nii kirjutati näiteks: *inimesesoolapsepõlve* (Ee I 1915, 3), *suurtükitulevahetus* (TT 1917, 1, 1, 2), *väljapääseteeks* (P 1916, 21, 1, 2), *vastukallaletungimisega* (P 1916, 116, 1, 2) jne. Kokkukuuluvate sõnade tihedamat liitumist näitab seegi, et vaatlusaluse aja jooksul toimus nihkumine sidekriipsu funktsioonides. Nimelt kui sajandi algul sidekriips oli rohkesti tarvitusel teatud üleminekuastmena kokkukirjutamisele, tähisena sõnade omavahelisest ühtekuuluvusest, nagu järgmistes sõnades: *rentimise-viisi* (T 1902, 26, 2, 3), *põllutöö-koolid* (T 1903, 40, 1, 4), *laud-põrandad* (P 1903, 30, 1, 1), *suve-õhtu* (Ra 1907, 10), siis hiljem, kui neid sõnu hakati täiesti kokku kirjutama, jäi sidekriips kasutusele lugemise hõlbustamiseks pikkade liitsõnade puhul (niisiis enam lahutavas kui liitvas funktsioonis): *väeteenistuse-seaduseplaani* (P 1916, 116, 1, 2), *pääletungimise-sõda* (P 1917, 21, 1, 4), ühesuguste tähtede kokkusattumisel liitumiskohal: *isamaa-armastusest* (Pä 1915, 1, 1, 1), *seaduse-eelnõu* (Töö 1917, 2, 1, 1), samaväärsete paralleelsõnade

ja astendust märkivate sõnapaaride vahel: *kontsert-miitingul* (Töö 1917, 99, 3, 1), *samm-sammult, aste-astmelt* (Töö 1917, 21, 1, 1).

Sõnade kokku- ja lahkukirjutamise küsimuse niisugusele kujunemisele andsid tuge — kuigi pole põhjust väita, et otsustavat tuge — kaasaegsed keeleõpetused[75] ja 1910. aasta keelekonverents[76]. Konkreetsemalt ja detailsemalt fikseeriti vastavad reeglid «Eesti keele õigekirjutuse-sõnaraamatus»[77].

Ajavahemik a. 1900—1917 oli eesti rahvusliku kirjakeele ortograafia märgatava stabiliseerumise ajajärk. Kirjakeel saavutas ühtluse paljudes senistes häälikulistes ja puhtortograafilistes paralleelesinemustes.

Eesti kirjakeele ortograafia arenemises olid antud perioodil märgatavad kolm etappi: sajandi esimese kaheksa kuni kümne aasta jooksul jätkusid ortograafia senised kõikuvused, mõned neist koguni süvenesid, aastad 1909—1914 moodustasid üleminekuetapi, mitmeis paralleelesinemustes toimus siis kvantitatiivse vahekorra muutumine, ühed vormid hakkasid taanduma teiste ees; vaatlusaluse ajajärgu viimaseil aastail kindlustus osa ülekaalu saavutanud esinemusi lõplikult.

Kõigi ortograafiliste ja häälikuliste paralleelvormide taandumiseks ühele esinemusele või ühe vormi enamusse pääsemiseks andsid suuna keelekonverentsid 1908. ja 1909. aastal. Seda protsessi kiirendasid «Eesti kirjakeele reeglid» 1912. aastal. Kirjakeelde võeti hõlpsasti vastu need parandused, mis tulid kasuks lihtsusele, ühtsusele ega võimaldanud erandeid. Samal põhjusel oli aga aeglane taanduma näiteks järjekindel *gi*-liide komplitseerituma *-gi* ~ *-ki* ees.

Eesti kirjakeele ortograafia ühtlustumise protsessis jäid tagajärjetuks kõik individualistlikud katsed ortograafiat kõrvale pöörata seniselt arenemisteelt või anda sellele arenemisele mõnes osas koguni tagasikäik.

---

[75] Vrd. E. Peterson, Algh. (1910), lk. 82; H. Põld, Ek (1915), lk. 152—153.

[76] Vt. eespool, lk. 40.

[77] Vrd. Eesti keele õigekirjutuse-sõnaraamat, lk. X—XI.

## IV peatükk

# KIRJAKEELE GRAMMATILISE EHITUSE LIHVUMINE

Eesti kirjakeele grammatilises ehituses ajavahemikul 1900—1917 toimunud nihkumisi analüüsides tõstetakse edasises välja esmajoones need grammatilised kategooriad, mille piirides vanu elemente maha lihvus ja uusi nähtavale ilmus.

Kirjakeele praktilise keelekuju kõrval jälgitakse norme, mis esitati samal ajavahemikul ilmunud grammatikais, ja tõmmatakse vajalikke paralleele tolleaegse keelealase korraldustegevusega, mida käsitleti eespool. Märgitagu siinkohal ühtlasi, et vaatlusalusel ajajärgul ilmunud grammatikad ei omanud sellist autoriteeti ega olnud niivõrd arvestatavaiks keelejuhendeiks, nagu teatud määrani olid rahvusliku kirjakeele kujunemise algusperioodil mõõdunud sajandil ilmunud grammatikad. Mõned käesoleva sajandi alguse grammatikaist, välja kasvanud asjaarmastaja sulest, kajastasid autori isiklikke tõekspidamisi, mõned konstateerisid kirjakeele paralleelesinemusi, taotlemata anda suunavaid reegleid.

## 1. MORFOLOOGIA

### a) Käändsõna vormistik

**Ainsuse omastav.**

Ainsuse omastava esinemused olid kirjakeeles üldiselt välja kujunenud. Oli ainult veel üksikuid paralleelvormidega sõnarühmi. Ühe niisuguse moodustasid teatud *ne*- ja *s*-sõnad, mille omastavas ja selle põhjal moodustatud käändevormides sajandi esimese kümnendi jooksul esines veel *ts*- ja *ks*-ühendiga tarvitatavaid vorme, näiteks: *karjatse* (UA 1905, 121, 1, 5), *hingekarjatse* (Tap 1906, 4, 7, 2), *sarnatse*[*ks*] (Pä 1906, 21, 1, 2) või *matukse* (UA 1905, 123, 3, 2), *katukse* (M 1909, 16, 125, 1), *silmukse*[*d*] (Ktl 1909, 2, 12, 2). Sajandi teisel kümnendil, pärast seda, kui II keelekonverents 1909. a. oli soovitanud seda tüüpi sõnu tarvitada *se*-lise omastavaga [1], kaldus enamus vormide *karjase* (VES 1913, 646),

[1] Vt. eespool, lk. 39.

*katuse*[*d*] (Ksm 1909, 5), *matuse* (Pä 1914, 27, 3, 5) jt. poole. Mõnedes sõnades püsis siiski veel *ks*-iline omastav: *südamelihakse* (Ter 1913, 10, 148), *kõõlukse*[*d*] (Tõ 1913, 44). «Eesti keele õigekirjutuse-sõnaraamat» kindlustas kõigis selletüübilistes sõnades *se*-lise esinemuse.

Sajandivahetusel olid karitiivadjektiivide omastavas ja teistes käändevormides peaaegu täielikult valitsevad *-ma* abil moodustatud vormid (*õnnetuma*). Selline esinemus jätkus läbi kogu vaatlusaluse perioodi: *õnnetuma*[*d*] (P 1903, 33, 1, 9), *väetima* (UA 1905, 85, 1, 2), *kahvatuma* (NE II 1907, 115); *rahutuma*[*ks*] (MM 1908, 99), *määratuma*[*id*] (Ttm 1910, 4), *tühjendamatuma*[*ks*] (Süü 1913, 7), *inetuma*[*lt*] (Me 1914, 94), *jõuetuma*[*d*] (ME 1917, 14, 2, 2) jne. Ometi ei jäänud *-ma* enam endiselt ainuvalitsevaks. Rohkem kui varem hakkas kirjakeeles esinema lühemat omastavat, nagu *õnnetu* [*mehe*] (RL 1904, 1, 2, 2), *võimatu*[*d*] (La 1906, 22), *töövõimetu*[*ks*] (Pä 1908, 135, 1, 5), *arusaamatu*[*ks*] (NK 1913, 1, 1, 5), *erapooletu*[*ks*] (P 1914, 156, 1, 1), *armutu*[*m*] (VT 1916, 1, 1, 1), *jõuetu*[*lt*] (K 1917, 22, 1, 4) jne. Sellega seoses ei esinenud kirjakeeles, välja arvatud mõned keeleuuendajate teosed, *mama*-omastavat samade adjektiivide komparatiivis, vaid olid tarvitusel vormid, nagu [seda] *lubamatumad* (P 1914, 151, 5, 1), *abitumat* [ja inimesevaenulisemat] (K 1917, 4, 1, 2) jne. Nimetatud adjektiivide *ma*-vormi kaitsesid ühelt poolt J. Jõgever [2], teiselt poolt J. Aavik. Viimane ei teinud seda mitte kõnekeelsele tarvitusele toetudes, vaid argumentidena suursugust, ilu, algu- ja omapärasust rõhutades [3]. J. V. Veski, silmas pidades rahvakeele tendentsi, pooldas nimetatud adjektiivide käänamist ilma *ma*-silbita [4]. *ma*-vormid hakkasid kirjakeeles rohkem levima pärast 1913. aastat, millal selleks tuge pakkusid 1912. aastal ilmunud «Eesti kirjakeele reeglid». Viimastes fikseeriti *ma*-ta vormid, lähtudes kirjakeele üldtendentsist ning arvestades alg- ja keskvõrde eristamise võimalust [5]. Kui aga hiljem «Eesti keele õigekirjutuse-sõnaraamatus» uuesti mindi *ma*-liste vormide juurde [6], siis polnud see millegagi õigustatud.

Samalaadiline kahesugune esinemus oli kirjakeeles ka järgarvude omastavas ja sellele rajanevais käändevormides. Hoolimata sellest, et ükski grammatika ega keelejuhis ei lubanud *ma*-lisi

---

[2] Vrd. J. Jõgever, Ekõ (1904), lk. 88; Kjpt (1913), lk. 33.

[3] Vrd. J. Aavik, Väiksed keelelised märkused. — Postimees 1913, nr. 59, lk. 3. *mama*-komparatiivi kohta kirjutab J. Aavik samas: «Ärge arvake siiski, et seesuguseid võrdleva astme vormisid siin tõsiselt tahan soovitada, sest... võime ka ühesarnaste positivi ja komparativi vormidega läbi ajada.»

[4] Vrd. J. V. Veski, Eesti kirjakeele edasiarendamise-teedest. — Voog I, lk. 108—109.

[5] Vrd. Eesti kirjakeele reeglid, lk. 7.

[6] Senine ühtne reegel oli siin lõhestatud: *ma*-lisi vorme ei lubatud tarvitada nendes *tu*-adjektiivides, «mille lõpp *-tu* eneses eitust ei sisalda» (niisiis raskesti tehtav vahe: *sootumaks*, aga *kahvatutest*). Vrd. Eesti keele õigekirjutuse-sõnaraamat, lk. VI.

vorme[7], elasid need põhja-eesti murdeile omased vormid kirjakeeles edasi vaatlusaluse perioodi lõpuni. Nii tarvitati sõnakujusid *kuuendama*, *viiendama*, aga samas *neljandas*, *kaheksandas* (La 1906, 5), *viieteistkümnendamast* (II 1909, 5), aga *kahekümnendal* (P 1914, 162, 1, 1) jne. «Eesti keele õigekirjutuse-sõnaraamat» aitas järgarvudes valitsema *ma*-ta vormid.

Ebakindlust oli tol ajal veel *pesa*- ja *pime*-tüüpi sõnade omastavas ja teistes käändeis. Nimelt esines ühelt poolt reeglist kõrvalekaldumusena *da*-lisi vorme *pesa*-tüübis, nagu *mõrudaks* (Ksm 1909, 13), *validal* (VpE 1911, 21), *nüridameelse* (K 1917, 2, 1, 3), teiselt poolt aga oli katseid (V. Ridalalt) saarte murrete eeskujul *da*-lõppu ära jätta *pime*-tüübis: *muhesse*, *heled* (VGl 1908, 5; 31), *mahed* (Kr 1914, 14). Mõlemad esinemused jäid kirjakeeles erandlikuks.

Lõpuks on ainsuse omastava puhul põhjust peatuda veel mõnedel sõnadel, mille omastav ja selle alusel moodustatud käänded esinesid tolleaegses kirjakeeles kas astmevahelduslikena või astmeüldistusega. Niisuguseid sõnu olid näiteks «mood», «pidu», «luba», «ladu», «idu», «tigu», «madu», «sugu», «juga», «kumb» jt., mille astmevahelduslike vormide kõrval sageli tarvitati vorme, nagu *moodi*[*ga*] (Pä 1906, 29, 3, 3), *pidu*[*ks*] (Ai 1909, 16), *luba*[*ta*] (M II 1916, 13), *idu*[*ks*] (E I 1905, 90), *tigu* [*-karbis*] (T 1903, 213, 1, 1), *ladu*[*d*] (Pä 1915, 20, 1, 4,), *madu*[*d*] (S 1917, 63, 3, 3), *sugu*[*st*] (Ne 1910/11, 45), *juga*[*d*] (E I 1905, 23), *kumba*[*l*] (Pä 1915, 20, 1, 4) jt. Sõnade «pidu», «sugu», «mood» astmeüldistusega vorme õigustasid J. Jõgever ja H. Einer[8], sõna «kumb» käänati astmevahelduseta E. Petersoni «Algharjutustes»[9]. J. Aavik soovitas tarvitada nõrgaastmelisi vorme «loa», «mao», «peo», «soo», lisas aga, et kirjakeeles olevat üldistumas tugevaastmelised vormid[10]. «Eesti keele õigekirjutuse-sõnaraamatus», arvestades kirjakeeles veel kindlakskujunemata tarvitusviisi, anti paralleelvormidena omastavad *moe* ja *moodi* ~ *moodu*, *peo* [ ja *pidu*], *loa* ja *luba*, *idu* ja *eo*, *teo* ja *tigu*, teised sõnad fikseeriti astmevahelduslikena.

Sajandi alguse kirjakeele ainsuse omastava esinemusi kokku võttes näeme, et kõikuvused kestsid veel mõnedes sõnagruppides, millest aga enamikul selgus lahenduse suund 1917. aastaks. Nii pääses domineerima *se*-line (pro *kse*-line) omastav *ne*- ja *s*-sõnades, levisid *ma*-lõputa vormid *tu*-adjektiividel ja järgarvudel, jäid

---

[7] Vrd. J. Jõgever, Ekõ (1904), lk. 100; A. Jung, Eõ (1907), lk. 27; H. Einer, Ekõk (1908), lk. 52; E. Peterson, Algh. (1910), lk. 91; J. Aavik, Mõned keele reeglid (1912) lk. 6; J. Jõgever, Kjpt. (1913), lk. 35; H. Põld, Ek (1915), lk. 72. Viimases anti siiski *ma*-line vorm sulgudes.

[8] Vrd. J. Jõgever, Ekõ (1904), lk. 55; Kjpt (1913), lk. 2.; H. Einer, Ekõk (1908), 39.

[9] Vrd. E. Peterson, Algh. (1910), lk. 93.

[10] Vrd. J. Aavik, Väiksed keelelised märkused. — Postimees 1912, nr. 187, lk. 5.

erandlikuks ebareeglipärased vormid *pesa-* ja *pime*-tüüpi sõnades. Paralleelvormid jäid püsima peamiselt astmevahelduse osas teatud sõnarühmas.

**Ainsuse osastav.**

Sajandivahetuse kirjakeeles oli teatud astmevahelduseta sõnadel võrdlemisi elujõuline murdeline *d*-lõpuga osastav, mis vormiliselt langes kokku mitmuse nimetavaga ja mõnedel sõnadel ka veel mitmuse osastavaga (näit. *ametid*) [11]. Vaatlusaluse perioodi jooksul kadus *d*-line osastav selles tüübis peaaegu täielikult. Vormid nagu *haledad* [dissonantsi] (VS 1914, 363) või [ajutist] *ametid* (P 1917, 14, 1, 4) muutusid täiesti erandlikeks. *t*-lise osastava esitasid J. Jõgeveri ja H. Eineri keeleõpetused [12]. Selle, kirjakeele väljendustäpsuse nõuet rahuldava osastava üldistumist püüdis takistada V. Ridala, kes nõudis *d*-lise osastava restaureerimist kui «vana õige olukorra» kehtestamist [13]. V. Ridala järel propageeris *d*-lõpuga osastavat õige laialdaselt ka H. Põld oma grammatikas [14]. Kirjakeele praktika ei võtnud seda ebaotstarbekat «vanandust» omaks.

Suuremaks ja püsivamaks ebakindluseks tolleaegses kirjakeeles oli osastav astmevahelduseta *number*-tüüpi sõnadest. Läbi kogu vaatlusaluse aja püsis selles tüübis osastava moodustamine murdemõjulisena sarnaselt t ü t a r -tüübile, näiteks: *höövelt* (T 1902, 28, 3, 1), *keisert* (E I 1905, 31), *nummert* (K 1906, 1, 1, 5), *ohvert* (NE II 1907, 14), *kammert* (K 1912, 6, 3, 1), *kindelt* (P 1914, 162, 3, 3), *meetert* (P 1915, 115, 1, 5), *suhkurt* (M II 1916, 7), *vankert* (S 1917, 63, 4, 3). Selliste vormide kõrval jäid isegi vähemusse reeglipärased vormid, nagu *elektrit* (Pe 1910, 36), *suhkrut* (Kie 1912, 15), *kunstitemplit* (K 1917, 1, 2, 4) jt. Grammatikud pidasid nimetavast moodustatud osastavat ebasoovitavaks [15]. Õigekirjutus-sõnaraamatus fikseeriti vormid *kindlat*, *suhkrut*, *numbrit* jt.[16]

Astmevahelduslike *tütar-* ja *hoolas*-tüüpi sõnade osastav oli üldiselt grammatikapärane: *õhuakent* (Ter 1913, 4, 53), *armast* ~ *armsat* (K 1906, 1, 3, 2) [17] jne.

Kahesilbilistel kolmandavältelistel *ne*-sõnadel, millel *-ne* ees oli konsonant, polnud osastava *-t* liitumisviis kirjakeeles veel täiesti kindlustunud. Vormide nagu *võõrakeelset* (P 1914, 145, 1, 3) jt. kõrval esines vorme *vabameelist* (P 1913, 297, 1, 3),

---

[11] Vt. eespool, lk. 19.

[12] Vrd. J. J õ g e v e r, Ekõ (1904), lk. 85; Kjpt (1913), lk. 22; H. E i n e r, Ekõk (1908), lk. 42—43.

[13] Vrd. V. R i d a l a, Kas d või t partitiivi lõppuna? — Keeleline Kuukiri 1916, lk. 116—119.

[14] Vrd. H. P õ l d, Ekõ (1915), lk. 46, 53 jj.

[15] Vrd. H. E i n e r, Ekõk (1908), lk. 61; J. J õ g e v e r, Kjpt (1913), lk. 30; J. A a v i k, Mõned keele reeglid (1912), lk. 6.

[16] Vrd. Eesti keele õigekirjutuse-sõnaraamat, lk. VII.

[17] Vrd. H. E i n e r, Ekõk (1908), lk. 42; J. J õ g e v e r, Kjpt (1913), lk. 27; H. P õ l d, Ek (1915), lk. 58.

*kaugemeelist* (NE II 1907, 115) jt., mida säilitasid eriti keeleuuendajad [18]. Kõikuvus püsis 1917. aastani ja nii esitati «Eesti keele õigekirjutuse-sõnaraamatuski» paralleelvormidena *eilist* ja *eilset*, *intiimist* ja *intiimset* [19].

Vähemaist kehtinud reegleile vastukäivaist iseärasustest ainsuse osastavas nimetatagu *t*-lõpu tarvitamist mõnede kahesilbiliste esmavälteliste sõnade puhul: *pühat* (Ai 1909, 14), *kõvat* (S 1917, 137, 1, 2), *vabat* (ÜS 1917, 145, 1, 2), samuti sõnades *pilvet* (Üp 1910, 101), *talvet* (TT 1917, 1, 2, 4), *kedagit* (K 1906, 1, 2, 4) [20], *i*-lõpulist osastavat sõnast «süü»: /nägi ... oma/ *süüdi* (Ra 1907, 62) jt. Ilmselt oli nendest mõnede sõnakujude tarvitamine kirjakeeles ajendatud püüdest vormilist vahet teha mitmete muidu sarnaste käändevormide vahel, mõned aga olid murdelised vormid (näiteks *talvet*, *pilvet*), mis olid pärit teisest morfoloogilisest tüübist.

Kirjakeele ainsuse osastavas oli vaatlusalusel perioodil märgatavaks muutuseks ainult erandlike *d*-liste esinemuste taandumine *t*-liste ees. Teiste paralleel- või väärvormide esinemine jätkus kogu perioodi kestel. Need likvideeriti suurelt osalt alles ortograafia-sõnaraamatu abil.

Lõpuks märgitagu kaht keeleuuendajate poolt tehtud katset muuta kirjakeele traditsioonilist osastavat *õnnetu-* ja *ase-* sõnatüübis. Nimelt soovitas ja tarvitas J. Aavik 1915-ndal ja järgnevail aastail sellist soomelaadilist osastavat nagu *õnnetond*, mis pidi olema «sulavam» ja «mahedam» [21], ja 1916. aastal murdelist vormi *asent*, mis pidi olema «kõlavam ... ja elegandimgi» [22]. Kirjakeele tarvitajaskond möödus nendest individualistliku maitse alusel pakutud vormidest kui tarbetutest ja traditsioonivastastest.

**Ainsuse sisseütlev.**

Ainsuse sisseütleva vormidest oli vaatlusalusel ajajärgul peamiseks arutlusobjektiks *de*-lõpuline illatiiv (näit. *juurde*). Kirjakeeles olid *de*-lised vormid väga laialdaselt ja tugevasti juurdunud, kuigi nende murdeline kandepind oli kitsam. Rohkem kui üheksas kümnendikus 1912. aastani ilmunud trükistes tarvitati *de*-list illatiivi. Toodagu rohketest esinemustest siin ainult mõned

---

[18] J. Aavik kirjutas 1912. aastal, et *ist*-lõpuline vorm «näitab ilusam olevat», aga kui seda siiski imelikuks peetakse, «siis võiks küsimus esialgu lahtiseks jääda» (Väiksed keelelised märkused. — Postimees 1912, nr. 183, lk. 5).

[19] Vrd. Eesti keele õigekirjutuse-sõnaraamat, lk. VII.

[20] Neid sõnu tarvitati sagedasti astmevahelduseta, kusjuures nominatiiv oli *pilve*, *talve*. Nende vormide vastu võttis sõna J. Aavik oma «Väikestes keelelistes märkustes» (Postimees 1912, nr. 190, lk. 2; nr. 216, lk. 2).

[21] Vrd. Katsed ja näited I, lk. 42. Olgu märgitud, et veel 1913. aastal kirjutas J. Aavik vormi *õnnetund* kohta: «Muidugi nüüd oleks hilja ja utopiline tahta hakata neid kunstlikult elustama ja tarvitusele võtma. Meie praegune keel on neist juba liiga kaugele arenenud ...» (Väiksed keelelised märkused. — Postimees 1913, nr. 59, lk. 5). Keeleuuenduse hilisemal järgul, nagu näha, ei pidanud J. Aavik enam vajalikuks keele arenemist arvestada.

[22] Vrd. Katsed ja näited III, 1916. lk. 32.

näited: *juurde* (T 1902, 292, 1, 1; U 1903, 1, 6, 3; St 1904, 9; Pä 1905, 1, 1, 4; E I 1905, 13; La 1906, 27; NE II 1907, 159; Kk 1909, 7; Saa 1910, 86, 1, 3; Ttm 1910, 9; Ljl 1910, 5; Fa 1910, 18; T-i 1910, 6; Üp 1910, 18; K 1912, 3, 1, 2; Kev I 1912, 30), *meelde* (P 1903, 26, 1, 2; RL 1904, 1, 3, 1; Sj 1906, 77; Ra 1907, 5; MM 1908, 100; Ps 1908, 25; M 1909, 11, 73, 2; Ksm 1909, 13; Pe 1910, 3; Mk 1911, 43; VpE 1911, 5) jne. Neid vorme esitasid oma grammatikais ka K. A. Hermann ja H. Einer[23]. Kirjakeele üldtarvitust arvestamata võeti III keelekonverentsil — mille neljast osavõtjast kaks olid keeleuuendajad ja üks nende pooldaja[24] — vastu otsus *d*-ta vormide *juure*, *meele* kasuks. 1912. aastal avaldati see otsus «Eesti kirjakeele reeglites»[25]. *d*-ta vormid kui kirjakeelele soovitavad levisidki, olgugi väga vähe, pärast 1912. aastat ka mõnedesse mittekeeleuuendajate väljaannetesse, näiteks *juure* (Am 1913, 67, Ee I 1915, 11, P 1916, 300, 1, 1; US 1917, 145, 3, 3, Tap 1917, 2, 46), *meele* (Mp 1916, 22, E (P) 1917, 5, 1, 3). Vormid *juure*, *keele* (~ *keelde*) anti ka H. Põllu grammatikas 1915. aastal[26]. Nende vormide vastu võttis 1916. aastal sõna L. Kettunen, kirjutades: «Kui nüüd k e e l i s e väga sündsa viisi on leidnud, et mõlemaid käändeid /s. o. omastavat ja sisseütlevat. — E. A./ silmapaistvalt üksteisest lahutada, ja nimelt *d*-liste illatiivikujude läbi, siis peaks see abinõu tänulikult tarvitusele võetama»[27]. Kirjakeel ei taganenudki nimetamisväärselt *de*-lõpuga vormidest. Endiselt rohkesti tarvitati sõnakujusid *juurde* (TH 1914, 9, 1, 1; Pä 1914, 14, 1, 5; US 1917, 145, 4, 2; ME 1917, 14, 2, 3), *meelde* (II s 1914, 15; Me 1914, 99; TT 1917, 1, 1, 3), *äärde* (Me 1914, 77; Ki 1914, 277; P 1915, 1, 1, 5; TT 1917, 1, 2, 2), *tuulde* (K 1917, 24, 3, 3) jpt. Kui aga ka ortograafiasõnaraamatus neid vorme ei seaduspärastatud[28], siis tehti sellega ilmne viga, ignoreerides keele arenemisprotsessis väljakujunenud, paremat arusaamist võimaldavaid keelendeid.

Sajandi alguskümnendeil oli, nagu varemgi, üldiselt valitsev *sse*-lõpuga sisseütlev: *õõnsusesse* (St 1904, 10), *esimesesse* (Mes 1906, 3), *teenistusesse* (MM 1908, 100), *igavusesse* (Pä 1910, 4, 1, 1), *pühadusesse* (Kie 1912, 13), *liikumisesse* (TH 1914, 9, 1, 1), *sisemisesse* (UPä 1917, 260, 1, 3); samuti *tulesse* [jääda] (P 1903, 32, 1, 3), *elusse* [ei kutsu], [uude] *maailmasse* (E I 1905, 16; 34), [taevas oli] *pilvesse* [läinud] (Ra 1907, 19), [kukkus] *lumesse* (Ksm 1909, 13), *näosse* [ütlema] (Me 1914, 102), *elusseviimist* (TT 1917, 1, 2, 5) jne. H. Einer oma keeleõpetuses andis *s*-sõna-

---

[23] Vrd. K. A. H e r m a n n, EkG (1905), lk. 54, H. E i n e r, Ekõk (1908), lk. 44, (1913) lk. 45.

[24] Vt. eespool, lk. 39—40.

[25] Vrd. Eesti kirjakeele reeglid, lk. 8.

[26] Vrd. H. P õ l d, Ek (1915), lk. 62, 120.

[27] L. K e t t u n e n, Illatiivivormidest m e e l d e, j u u r d e jne. — Eesti Kirjandus 1916, lk. 13.

[28] Vrd. Eesti keele õigekirjutuse-sõnaraamat.

dest samasugused vormid, peale selle esitas ta rohkesti osastavakujulist tugevaastmelist illatiivi[29]. Geminatsiooniline illatiiv esines tolleaegsete reeglite järgi ainult *k*, *p*, *t* puhul. Liikvidatega sõnatüvedest anti kas *sse*-line või *de*-line põhjaeestiline sisseütlev (*tulesse*, *tulde*)[30]. Ka kirjakeele praktikas oli viimast tüüpi sisseütlev õige levinud: *merde* (T 1904, 262, 3, 1; II 1909, 5; Pä 1911, 1, 1, 4; J. 1912, 98; P 1914, 299, 1, 4; Pä 1915, 1, 1, 3; TT 1917, 1, 2, 2), *tulde* (Pe 1910, 17; K 1913, 40, 1, 5), *lunde* (Mp 1916, 193) jne. 1912. aastast hakkas J. Aavik propageerima *ne*- ja *s*-sõnadest lühemat illatiivi[31]. Esitatud illatiiv, kuigi see oli otstarbekas ning sel oli traditsioone juba vanemas kirjakeeles, ei leidnud algul laiemat vastuvõttu, vaid esines peamiselt keeleuuendajate või nende mõjualuste tarvituses, näiteks: *valgusse*, *lugemisse* (Süü 1913, XXXV), *viimasse* (ÜL 1915, 6). Samuti jäi kitsapiiriliseks lõunaeestiline geminatsiooniline illatiiv kahesilbilistest esmavältelistest sõnadest (*tulle*, *porri*, ka *nimme*, *ivva*, *issa*, *ehha*, *mõiju* — nagu soovitasid keeleuuenduse pooldajad[32]). Otstarbekohaste lühemate vormide kiiremat omaksvõttu takistas tõenäoliselt asjaolu, et neid vorme propageeriti keeleuuendajate poolt ainult «ilu» printsiibist lähtudes[33] ühes reas teiste, tarbetute ettepanekutega. Sellele lisandus veel lühikeste vormide taotluses ilmsesse liialdusse sattumine.

1915. aastal tegi H. Põld ettepaneku võtta teatud sõnatüüpides tarvitusele *-se* abil moodustatud illatiiv, näiteks: *kalase*, *kanase*, *teese*, *puuse*, *keeltese* e. *keelise*[34]. Ettepanek mingit kõlapinda ei leidnud.

«Eesti keele õigekirjutuse-sõnaraamat» juhtis kirjakeele järgmiste illatiivide kindlustamise teele: 1) *sse*-lised, 2) *maha*, *pähe* jt., 3) *jalga*, *aega*, *kätte*, *meele*, 4) *sülle*, *tarre*, 5) *tuppa*, *patta*, *jõkke*, 6) aga: *majasse*, *lumesse*, *elusse*[35]. Kirjakeele edasises arenemises toimus nihkumist viimases sõnarühmas ja samuti *keele*-tüübis.

**Ainsuse seesütlev.**

Käsitletavas ajalõigus jäid kirjakeeles harvadeks eranditeks sajandivahetusel tihedamini käibel olnud ainsuse seesütleva tugevaastmelised vormid, nagu *eluaegas* (MM 1908, 98), [kanad] *takkus* (TH 1914, 13, 1, 1). Tugevaastmeline inessiiv jäi kehtima peamiselt määrsõna funktsioonis: *sassis* (E I 1905, 20), *aukus*

---

[29] Vrd. H. Einer, Ekõk (1908), lk. 38 jj., 44.
[30] Vrd. H. Einer, Ekõk (1908), lk. 41; J. Jõgever, Kjpt (1913), lk. 20; H. Põld, Ek (1915), lk. 55.
[31] Vrd. J. Aavik, Keele kaunima kõlavuse poole. — Eesti Kirjandus 1912, lk. 468.
[32] Vrd. H. Põld, Sisseütlev kääne. — Eesti Kirjandus 1915, lk. 392—393.
[33] Vrd. J. Semper, Ainsuse sisseütlev. — Keeleline Kuukiri 1916, lk. 64—69.
[34] Vrd. H. Põld, Sisseütlev kääne. — Eesti Kirjandus 1915, lk. 394.
[35] Vrd. Eesti keele õigekirjutuse-sõnaraamat, lk. VII.

[silmadega] (Sj 1906, 27). Inessiivi kirjakeelset esinemust aitasid kindlustada «Eesti kirjakeele reeglid», milles toodi ära 1910. aasta keelekonverentsi otsus tarvitada inessiivi võimalikult omastava käände astmes [36].

Sajandi teisel kümnendil tehti dekadendi-futuristi H. Visnapuu eestvõttel katse kirjakeelde sisse tuua lõuna-eestilist inessiivi lõppu *-n*. Üldkirjakeelele see katse mõju ei avaldanud.

**Alaleütlev.**

Kirjakeelse alaleütleva ühtlast ja lihtsat esinemust püüdsid keeleuuendajad «ilu» nimel keerukamaks muuta. 1912. aastast alates taotlesid nad kaasrõhulise silbi järel restaureerida *lle*-list alaleütleva lõppu [37]. Oma kirjutistes tarvitasid nad vorme, nagu *pingumalle* (Hõ II 1914, 6), *üksikille* (VS 1915, 308), *skepsiselle* (ÜL 1915, 73), *lahkelle* (Hõ X 1917, 3). Visast propagandast hoolimata ei suudetud kahestada ühtset ja mõtete väljendamiseks täiesti sobivat vormi. Üldises kirjakeeles püsis endiselt *le*-lõpuline allatiiv.

**Mitmuse omastav ja *de*-mitmus.**

Mitmuse omastavas andis end vaatlusalusel perioodil tunda käänamisrühmade väljakujunematus. Nii grammatikais kui kirjakeele praktikas esines ühe sõnatüübi omastava vormi ekslikku ülekandmist teisele tüübile. Teistest rohkem ebakindlust oli *hammas-* ja *tütar*-tüübis. Vormide *puhaste* (Kie 1913, 113), *tooreste* (P 1912, 186, 5, 3) jt. kõrval oli kirjakeeles vorme, nagu *vargate* (RL 1904, 13, 403, 2), *puhtate* (Pä 1913, 73, 1, 1; IIs 1914, 17) või ka *kallide* (K 1906, 1, 1, 3; Ttm 1910, 17), *toorede*[*ks*] (Üp 1910, 120), *kupjade*[*l*] (K 1912, 2, 2, 1). Ka grammatikais anti selle sõnatüübi mitmuse omastava kohta vastukäivaid juhiseid: E. Petersoni «Algharjutustes» 1906. a. — *varaste* ja *vargate* (lk. 49), 1910. a. — *kirve*(*s*)*te*, *kirvetesse* (lk. 93), H. Eineri keeleõpetuses 1908. a. — *puhtate* (lk. 45), J. Jõgeveri käänamistabelites 1913. a. — *puhaste, varaste* (lk. 22). Alles õigekirjutus-sõnaraamat suutis ühtlustada kirjakeelse esinemuse selles sõnarühmas.

*tütar*-tüüpi sõnades toimus omastava vormide sarnastamist *number*-tüüpi sõnade omastavaga ja vastupidi: *pastlate* (Ksm 1909, 6), *katlate* (St 1904, 25), *aknate*[*st*] (Üp 1910, 18), *küünlate* (VT 1913, 1, 1, 1), aga *hauakammerde* (Pä 1910, 296, 1, 4). Peale selle esines *tütar*-tüübis *te*-list omastavat, nagu *klassiakente*[*st*] (VpE 1911, 28), *põialte* (Kev II 1913, 4), *peenarte* (Pä 1914, 95, 1, 3). Kõigile neile vormidele võis õigustust leida tolleaegseis grammatikais. J. Jõgever andis *tütar*-tüübis *hammas*-tüübi eeskujul *te*-lise omastava [38]. K. A. Hermann ja H. Einer esitasid vor-

---

[36] Vrd. Eesti kirjakeele reeglid, lk. 8—9.

[37] Vrd. J. Aavik, Keele kaunima kõlavuse poole. — Eesti Kirjandus 1912, lk. 466.

[38] Vrd. J. Jõgever, Ekõ (1904), lk. 84; Kjpt (1913), lk. 26.

mide *küünalde*, *akande* kõrval ka vormid *aknate*, *tütrete*[39]. E. Peterson pidas lubatavaks nii sõnakuju *vankrite* kui ka *vangerde*[40]. Kolme sõnatüübi — *hammas*, *tütar-* ja *number*-tüübi — mitmuse omastava erinevuse fikseeris «Eesti keele õigekirjutuse-sõnaraamat», *hoolas*-tüübis jäi püsima kahesugune tarvitusviis (*hoolsate* ~ *hoolaste*).

Peamiselt sajandi esimese kümnendi lõpuni esines kirjakeeles veel selliseid omastavaid, nagu *omakste* (T 1904, 294, 1, 2) ~ *omaksete* (Ra 1907, 38), *vennakste* (T 1904, 273, 1, 3), *lihakste* (T 1904, 272, 3, 3), *käikste*[*ga*] (Ktl 1910, 9, 6, 9) jt., samuti *juukste* (P 1903, 26, 1, 2; Sj 1906, 114) hilisema *juuste* (Kev II 1913, 3) asemel. Murdemõjudest tingituna esines kirjakeeles selliseid omastavaid ja omastava põhjal moodustatud vorme, nagu *kirede* (Ps 1908, 54; Üp 1910, 93), *sõbradele* (V(K) 1906, 71, 1, 1, 3; M M 1908, 100; MK 1910, 2, 1, 2) *kombete* (T 1902, 27, 2, 1; E I 1905, 32; Pä 1909, 29, 3, 3), *pilvete* (La 1906, 5; 01 1909, 55; M I 1915, 61) jt. Harvade eranditena võis *ik*-sufiksiga sõnade reeglipärase omastava, nagu *kirjanikkude* (Kap 1910, 11) kõrval kohata vorme ühe *k*-ga *avalikude*[*l*] (U 1903, 3, 3, 2; P 1917, 15, 1, 1), *lagendikude*[*l*] (Ttm 1910, 6).

Ainsuse osastava puhul konstateerisime kõikuvust kahesilbiliste kolmandavälteliste *ne*-sõnade tarvitamises.. Kahesugune esinemus oli ka nende sõnade mitmuse omastavas: vormide *vanameelsete* (E II 1906, 20), *vabameelsete* (Tg 1907, 39) kõrval esines vorme *raudiste* (VGI 1908, 6), *vabameeliste* (P 1914, 157, 2, 2), *kahejalgiste* (P 1915, 53, 2, 3), *võõrakeeliste* (VS 1915, 175) jt. Ka ortograafia-sõnaraamatusse võeti sisse mõlemad vormid.

Sajandi alguse kirjakeele mitmuse omastavat iseloomustas mõnevõrra veel lühikeste *e*-liste vormide esinemine. Tarvitati, suhteliselt küll vähe, vorme nagu *silme* [ees] (VpE 1911, 10), *tähte* (Kr 1914, 39), *jalge* [alla] (TT 1917, 1, 1, 3), *keskriike* [sihid] (US 1917, 145, 2, 3), samuti teisi mitmuse käändeid: *tähtega* (V(K) 1906, 70, 1, 1), *kirjanikkest* (P 1913, 215, 2, 5), *veergel* (P 1916, 177, 2, 2), *mõttevendel* (P 1916, 177, 2, 3). Kirjakeele reeglite järgi ei olnud need vormid seaduspärased, kõnekeeles toetusid nad aga võrdlemisi laiale murdelisele alusele.

*keel*-tüübi sõnade mitmuse omastava vormid, juhuslikud väärad erandid välja arvatud, olid kirjakeeles kindlaks kujunenud kujul *keelte, joonte jne.* 1907. aastast hakkas aga V. Ridala tarvitama murdelisi, *de*-lisi omastavaid: [jaatavate] *joonde* (NE II 1907, 114), *hääldes* (NE 1910/11, 444), *soondest* (Süü 1913, 32), *suurde* [vete] (Kr 1914, 21). 1912. aastast alates propageeris ka J. Aavik neid «keele kaunima kõlavuse» nimel[41]. Kirjakeele üldi-

[39] Vrd. K. A. Hermann, EkG (1905), lk. 66; H. Einer, Ekök (1908), lk. 42.

[40] Vrd. E. Peterson, Algh. (1906), lk. 49.

[41] Vrd. J. Aavik, Keele kaunima kõlavuse poole. — Eesti Kirjandus 1912, lk. 474.

sele arenemisele ei avaldanud see individualistlik ettepanek mõju. Samavõrra tagajärjetuks jäi J. Aaviku 1916. aastal tehtud katse tuua kirjakeelde *i*-genitiivi vorme (näit. *tänavi*) [42].

Eelnevast nähtub, et sajandi algul, eriti selle esimesel kümnendil, oli kirjakeeles mitmuse omastava osas veel rida ebakindlaid esinemusi. Mõnede vastu nendest astus välja J. Aavik keelekorralduslikku laadi «Väikestes keelelistes märkustes» ajakirjanduse veergudel 1912. ja 1913. aastal. Nendes märkustes juhtis ta õigusega tähelepanu omastava käände vormide väärale tarvitusele. Märkuste võimalikku mõju aga kahandas J. Aavik ise oma teiste, kirjakeelele sobimatute ettepanekutega.

**Mitmuse osastav.**

Mitmuse osastav oli käändeid, mille kõnekeelne esinemus oli väga kirju ja mis seetõttu kirjakeeleski oli olnud visa süsteemikindlalt fikseeruma. Rohkem kui üheski teises käändes esines mitmuse osastavas lõppude ulatuslikke üldistumisi ühest sõnarühmast teise, samasse tüüpi kuuluvate sõnade tarvitamist läbisegi mitmete eri lõppudega jne. Nii oli vaatlusalusel perioodilgi mitmuse osastava esinemus paljude sõnatüüpide osas veel kõikuv ja alles fikseerumisolukorras.

Analüüsime mitmuse osastava esinemist käesoleva sajandi alguse kirjakeeles üksikute tolleaegsete lõppude järjekorras: [*i*]*d*, -[*s*]*i*, *-sid*, *-i*, *-u*, *-e*, *-a*.

Lõpp -[*i*]*d* esines kirjakeeles 1) mõnedel pika vokaaliga lõppevail sõnadel, 2) kahesilbilise kolmandavältelise omastavaga (*aasta-* ja *tütar*-tüüpi) sõnadel, 3) enamasilbilistel (*raamat*-tüüpi) sõnadel, 4) teatud *ne-* ja *s*-sõnadel. Kõikuvused [*i*]*d*-lõpu tarvituses, mis pärinesid eelmisest sajandist, kestsid läbi kogu vaatlusaluse perioodi. Need seisid peaasjalikult lõpu -[*i*]*d* liitumise viisis, mis tol ajal olenes sõna tüvevokaalist.

Pika vokaaliga lõppevaist sõnadest soovitasid keelejuhised [*i*]*d*-lõppu tarvitada peamiselt sõnade *maid*, *häid*, *päid*, *luid*, *muid*, *puid* puhul [43], kuna vormide *kuid*, *teid* jt. asemel esitati sagedamini *sid*-lõpuline osastav, et hoiduda kokkusattumusest sidesõnaga «kuid» ja asesõna vormiga «teid». Samasugune oli tarvitus kirjakeele praktikas, kus ka vormid, nagu *töid* (TK 1915, 16, 254, 2), *maid* (M II 1916, 19) olid vähemuses *sid*-lõpuliste ees [44]. Laiemalt soovitas lühemaid vorme kasutada J. Aavik: *töid*, *öid*, *vöid*, *suid*, *kuid*, *teid*, *jäid*, *soid* (aga *süüsid*, *püüsid*) [45].

*aasta-*, *tütar-* ja *raamat*-tüüpi sõnades oli küsimuseks -[*i*]*d* liitumise viis. Üldiselt peeti õigeks *e*-tüvelistes sõnades liitumist

---

[42] Vrd. Katsed ja näited II, lk. 8.
[43] Vrd. K. A. Hermann, EkG (1905), lk. 53.
[44] Vt. lk. 101.
[45] Vrd. J. Aavik, Väiksed keelelised märkused. — Postimees 1913, nr. 67, lk. 2.

vokaalile (*käände-i-d*) [46], ainult J. Jõgever pooldas mõnd aega *-e-* väljajätmist (*seemn-i-d*). Kirjakeeles olid esinemused kogu vaatlusel oleva perioodi jooksul peaaegu eranditult *e*-lised: *liikmeid* (T 1902, 232, 1, 2), *mõtteid* (E I 1905, 5), *hooneid* (Ra 1907, 11), *ülevaateid* (Pä 1910, 1, 1, 4), *selgeid* (P 1912, 1, 1, 1), *väljaandeid* (K 1913, 77, 3, 1), *peeneid* (TH 1914, 36, 2, 4), *riideid* (P 1916, 299, 1, 1), *erneid* (UPä 1917, 260, 2, 2) jne. Täiesti erandlikud olid vormid nagu *ülesandid* (Pä 1910, 2, 1, 3) või *tähelademid* (VS 1914, 140). Sama tüüpi *a-* ja *u*-tüvelistest sõnadest andsid kõik grammatikad vokaalse liitumise [48]. Ka tegelikus kirjakeeles oli see üldesinemuseks: *arusaadavaid* (E I 1905, 11), *nädalaid* (Pä 1906, 274, 1, 1), *ambaid* (Ksm 1909, 15), *pikemaid* (P 1912, 14, 5, 1), *peenraid* (Pä 1913, 123, 5, 1), *surnuid* (Pjk 1906, 27), *õhtuid* (MM 1908, 98), *raamatuid* (P 1913, 216, 1, 3), *üksikuid* (P 1915, 5, 6, 3) jne. Kirjakeele ühtlustunud normi ei tunnustanud ainult V. Grünthal-Ridala ja mõned teised, kes lõpu *-[i]d* liitmisega konsonanttüvele taotlesid keeleajalooliselt häälikuseaduslikke vorme: *esivanemid*, *lõhnavid* (Süü 1913, 13, 85), *tutvid* 'tuttavaid' (Kr 1914, 16), *lühemid* (ÜL 1914, 28), *jäävid* (VS 1915, 175). J. Aavik seevastu pidas nende vormide kirjakeeles elustamist ilmaaegseks ja põhjendamatuks [49].

Traditsionaalseks esinemuseks kirjakeeles oli samatüübiliste *i*-tüveliste sõnade mitmuse osastava vormi kokkulangemine mitmuse nimetavaga. See oli ammuseks reegliks kõigis keeleõpetustes [50] ja kirjakeele praktikas täiesti valitsev: *mingid* [sõnu] (T 1902, 83, 1, 4), [suuri] *kartulid* (P 1903, 29, 1, 2), *neegrid* [püüti] (E I 1905, 35), [pööras] *paberid* (Sj 1906, 114), [nõuab] *ohvrid* (Saa 1908, 7, 4, 3), *kaunid* [momentisi] (NE 1910/11, 99), [nägi] *soldatid* (Am 1913, 15), [võõraid] *agitatorid* (E(T) 1917, 5, 1, 4) jne. Keel aga otsis endale täpsema suhtlemise võimaldamiseks kahe ühetaolise vormi eristamise vahendeid. Nii esines nendes sõnatüüpides ka teiste mitmuse osastava lõppude, nagu *sid-* ja *[s]i*-lõpu sissetoomist. Kuid selle kõrval hakkas sajandi esimesest kümnendist kirjakeeles toimuma nihkumine *i*-tüveliste sõnade osastavas endas, nii et sama tüüpi *e*-tüveliste analoogial liideti *[i]d*-lõpp vahelelükitud *e*-vokaalile: *kartuleid* (P 1903, 29, 1, 3),

---

[46] Vrd. K. A. Hermann, EkG (1905), lk. 59—60; M. Kampmann, Kh (1905), lk. 41; H. Einer, Ekõk (1908), lk. 45; E. Peterson, Algh. (1910), lk. 89; H. Põld EK (1915), lk. 61—62.

[47] Vrd. J. Jõgever, Ekõ (1904), lk. 82 jj.; vrd. ka: keeleline ülevaade, Eesti Kirjandus 1906, lk. 158—159; J. Jõgever, Kjpt. (1913), lk. 22.

[48] Vrd. J. Jõgever, Ekõ (1904), lk. 77 jj.; K. A. Hermann, EkG (1905), lk. 61 jj.; E. Peterson, Algh. (1906), lk. 37; H. Einer, Ekõk (1908), lk. 45; H. Põld, Ek (1915), lk. 46.

[49] Vrd. J. Aavik, Väiksed keelelised märkused. — Postimees 1913, nr. 113, lk. 5.

[50] Vrd. J. Jõgever, Ekõ (1904), lk. 80, 93 jj.; K. A. Hermann, EkG (1905), lk. 56, 65; M. Kampmann, Kh (1905), lk. 41; E. Peterson, Algh. (1906), lk. 37; H. Einer, Ekõk (1908), lk. 43 jj.; H. Põld, Ek (1915), lk. 27. Vrd. ka III keelekonverentsi otsus 1910. a. (vt. eespool, lk. 39).

*ohvreid* (Rp 1907, 5), *tapreid* (Üp 1910, 95), *jüngreid* (K 1917, 11, 3, 4). Ükski tolleaegseist grammatikaist seda vormi ei andnud, ainult J. Aavik vihjas 1913. aastal sellele kui ühele võimalusele, mille abil on katsutud raskustest üle saada.[51] 1917. aastani jäid niisugused vormid veel erandeiks.

Lõpu -[*i*]*d* liitumise viisist sõltus kõikuvus ka *ne*-sõnade mitmuse osastavas. Kahesilbiliste kolmandavälteliste *ne*-sõnade mitmuse osastava andsid Hermanni, Eineri jt. keeleõpetused vokaalse liitumisega: *kuldse-id*[52]. Ka kirjakeeles esines üldiselt see tarvitusviis: *vaikseid* (Üp 1910, 17), *paralleelseid* (Voog I 1913, 110), *silla-eelseid* (Pä 1915, 2, 1, 2), *orjaaegseid* (K 1917, 2, 1, 4) jne. Kolmesilbilistel esma- ja teisevältelistel *ne*-sõnadel toetas [*i*]*d*-lõpu konsonantset liitumist peale Jõgeveri[53] veel III keelekonverents 1910. aastal, mille otsuses eraldi märgiti, et tuleb tarvitada vormi *rebasid* ja mitte *rebaseid*[54]. Tegelikus kirjakeeles oli sajandi esimese kümnendi kestel mõlemaid esinemusi ligikaudu võrdselt, hiljem langes aga ülekaal just põhjaeestilisele diftongilisele vormile: *niisuguseid* (P 1906, 23, 1, 4) ~ *niisugusid* (Ra 1907, 21), *vigaseid* (Ter 1913, 1, 4), *joonealuseid* (NK 1913, 1, 1, 5), *koduseid* (Pä 1915, 1, 1, 2), *vastaseid* (Töö 1917, 87, 1, 3), *mitmesuguseid* ~ *mitmesugusid* (TT 1917, 1, 2, 4). J. Aavik märkis, et «praktilise otstarbekohasuse vaatepunktilt vaadatuna» on *eid*-lõpp parem kui *-id*, «seega et ta mõnede eri sõnade vahel aitab vahet teha»[55]. Ka H. Põllu 1915. aastal ilmunud grammatikas märgiti, et «praegune kirjakeel kaldub sinna poole, et e... neis vormides alale jääb»[56]. Lõpp -[*i*]*d* oli tolleaegses kirjakeeles levinud veel kolmesilbiliste kolmandavälteliste *ne*-sõnade rühmas, milles reeglipäraseks lõpuks oli *-i*. Nii tarvitati üldiselt [*i*]*d*-lõpulisena sõnu *endiseid* (T 1902, 26, 3, 2; Me 1906, 3; Ps 1907, 114; M II 1916, 11), *üldiseid* (T 1905, 231, 5, 2; P 1912, 260, 1, 1; TH 1914, 17, 1, 2), samuti *veikeseid* (Pä 1906, 22, 1, 5) — *väikeseid* (P 1913, 236, 6, 5), *praeguseid* (Me 1906, 92), *lõhkiseid* (VpE 1911, 5) jt. Sellised vormid tunnistas reeglipäraseks ainult Jõgeveri grammatika 1904. aastal[57].

Viimaks esines lõpp -[*i*]*d* veel *s*-sõnade mitmuse osastavas: esiteks kahesilbilisė kolmandavältelise omastavaga sõnadel, nagu *käiksid* (Ktl 1907, 1, 5, 2); teiseks kolmesilbilistel esma- ja teisevältelistel sõnadel, millel -[*i*]*d* liitus jällegi kas vokaal- või konso-

---

[51] Vrd. J. Aavik, Väiksed keelelised märkused XXXIII. — Postimees 1913, nr. 185, lk. 5; vrd. ka J. Aavik, Mis on keeleuuendus?, lk. 39.

[52] Vrd. K. A. Hermann, EkG (1905), lk. 69; H. Einer, Ekõk (1908), lk. 43.

[53] Vrd. J. Jõgever, Ekõ (1904), lk. 91. Aga ka Jõgever läks 1913. aastaks üle diftongilisele vormile: *rebaseid* (vrd. Kjpt, lk. 31).

[54] Vt. eespool, lk. 39.

[55] Vrd. J. Aavik, Väiksed keelelised märkused. — Postimees 1913, nr. 113, lk. 5.

[56] H. Põld. Ek (1915), lk. 27.

[57] Vrd. J. Jõgever, Ekõ (1904), lk. 91—92.

nanttüvele: *madruseid* (E I 1905, 34), *sõrmusid* (T 1903, 40, 1, 4), *olluseid* ~ *ollusid* (La 1906, 11, 8), *vareseid* (Ksm 1909, 23), *vastuseid* (K 1912, 1, 3, 1), *kohusid* (IIs 1914, 7), *nõgeseid* (Pä 1916, 69, 1, 5), *matusid* (K 1917, 1, 3, 1) jne. Grammatikad, välja arvatud Jõgeveri keeleõpetus, andsid nende sõnade osastavana *eid*-lõpulise vormi [58]. Nagu *ne*-sõnadel nii oli *s*-sõnadelgi lõpp -[*i*]*d* õige laialdaselt tarvitusel veel kolmandavältelistes kolmesilbilistes sõnades, samasuguse kõikumisega vokaalse ja konsonantse liitumise vahel: *põhjuseid* (T 1902, 39, 2, 5; Pä 1906, 21, 1, 3; NE II 1907, 17; TH 1914, 47, 1, 5; Taü 1917, 8) ~ *põhjusid* (T 1902, 29, 1, 1; T 1905, 11, 3, 3; Ps 1907, 16), *õiguseid* (E I 1905, 39; Ee III 1916, 3; K 1917, 6, 3, 3) ~ *õigusid* (T 1904, 285, 1, 1; K 1917, 2, 1, 4), *seaduseid* (Ai 1909, 7; Kap 1910, 5) ~ *seadusid* (K 1906, 1, 1, 3; Rõ 1910, 24; Tap 1917, 5, 134) jne.

Lõpuks tuleb ära märkida mõned üksiksõnad, mis tolle aja kirjakeeles samuti tihti esinesid [*i*]*d*-lõpuga mitmuse osastavas. Niisugused olid näiteks murdelised *pilveid* (P 1903, 32, 1, 4; Pä 1905, 4, 1, 4; Ra 1907, 10; 01 1909, 7; Üp 1910, 71; Me 1914, 165), *kiireid* 'kiiri', (La 1906, 9; Fa 1910, 102; P 1915, 3, 2, 3), *paljuid* (E II 1906, 20, MK 1908, 51, 1, 3; P 1917, 14, 3, 2), samuti mõned esmavältelised kahesilbilised *a*-tüvelised: *kõvaid* (Rõ 1910, 207), *visaid* (Pä 1915, 20, 1, 1); *vabaid* (Pä 1917, 103, 2, 3; Tap 1917, 2, 46) jt.

Mitmuse osastava lõpp -[*i*]*d* oli vaatlusalusel ajalõigul kirjakeeles niisiis õige laialdaselt tarvitusel — peale reeglikohaste sõnatüüpide ka nendes, milles õige oli *i*- või *sid*- lõpuline osastav. Esinemuse kirevust põhjustas selle lõpu liitumisviisi väljakujunematus.

Lõpu *-i* ~ -[*s*]*i* esinemist sajandi alguse kirjakeeles tuleb jälgida kahes liinis. Esiteks — sõnatüüpides, mille mitmuse osastavas lõpp *-i* oli seaduspärane, s. o. teatud *ne*- ja *s*-sõnades. Teiseks — suures hulgas sõnades, millele see lõpp oli üldistunud esimesest tüübist koos tüve *s*-iga *-si* näol. *i*-lõpp oli reeglikohane kõigepealt kahesilbilistes teise välte *ne*-sõnades, nagu *teisi* (T 1902, 29, 1, 1), milles tal aga tugevaks võistlejaks oli *a*-lõpp. Kolmesilbilistest kolmanda välte *ne*- ja *s*-sõnadest, nagu nägime, omandas osa sõnu lõpu -[*i*]*d*. Sellegipoolest oli nimetatud tüübi osastavas kirjakeele valitsevaks lõpuks *-i*: *lahtisi* (UA 1905, 123, 3, 2), *hiiglasi* (Li 1913, 167), *äärmisi* (Töö 1917, 87, 1, 2); *põhjusi* (P 1903, 27, 1, 1; NE 1910/11, 159), *seadusi* (T 1902, 26, 2, 3; Kk 1909, 4; Kap 1910, 12), *nähtusi* (E I 1905, 16; Pä 1908, 103, 1, 1; P 1912, 20, 1, 1; Pä 1916, 69, 1, 5), *väärtusi* (K 1917, 81, 1, 4) jne. Samasugune oli esinemus ka nelja- ja enamasilbilistel *ne*- ja *s*-sõnadel: *teoreetilisi* (Kie 1912, 3), *lauatükikesi* (Me 1914, 85), *rahuläbi-*

[58] Vrd. K. A. Hermann, EkG (1905), lk. 68; H. Einer, Ekõk (1908), lk. 43; J. Jõgever, Kjpt (1913), lk. 13; H. Põld, Ek (1915), lk. 65; vrd. ka: J. Jõgever, Ekõ (1904), lk. 89.

*rääkimisi* (E(P) 1917, 26, 2, 2); *omadusi* (Mes 1906, 20), *kirjeldusi* (E IV 1911, 37), *kavatsusi* (P 1913, 216, 1, 3), *muudatusi* (Tap 1917, 2, 1) jne. Ainult erandlikult oli *i*-lõpp kandunud [*i*]*d*-lõpulise osastavaga *ne*- ja *s*-sõnadesse, nagu näiteks: *otsusi* (P 1915, 3, 2, 3; UPä 1917, 260, 1, 5), *kohusi* (MM 1908, 99), *mingisugusi* (E(P) 1917, 5, 2, 3). Kaasaegsed grammatikad toetasid *i*-lõpu esinemist eespool nimetatud sõnarühmades [59]. Selle fikseeris ka III keelekonverents 1910. aastal [60].

Kirjakeele arenemise käsitletaval perioodil ei piirdunud aga [*s*]*i*-lõpu tarvituspiirkond kaugeltki mitte ainult normaalesinemustega. *-si* kujul abstraheerituna oli see lõpp ulatuslikult levinud. Ta oli muutunud paljudes sõnatüüpides rakendatavaks paralleelseks lõpuks *-sid* kõrval, *si*-lõpp esines väga laialt *jalg*-tüüpi sõnades, näiteks: *jookisi, erkusi, kuulisi* (E I 1905, 31; 22; 23), *rahvaklassisi* (Rp 1907, 7), *sammusi* (Ksm 1909, 12), *juhtnöörisi* (Pä 1913, 75, 1, 1), *külmasi* (Pä 1915, 2, 5, 1), *koolisi* (P 1917, 14, 1, 3) jne. Mõnevõrra leidis *-si* tarvitamist ka *jõgi*- ja *maastik*-tüübis: *vägesi* (E I 1905, 39), *tegusi* (Pä 1908, 213, 1, 5), *lugusi* (P 1908, 104, 1, 3); *kirjanikkusi* (U 1905, 1, 3), *kasvandikkusi* (Pä 1906, 35, 1, 2), *võimalikkusi* (Kap 1910, 15), *asunikkusi* (TH 1914, 17, 1, 1). Sagedane oli see lõpp *raamat*-tüüpi *i*-tüvelistes sõnades, kus seda tarvitati abinõuna osastava eristamiseks mitmuse nimetavast: *nekrutisi* (Rp 1907, 51), *miljonisi* (Pä 1908, 87, 1, 2), *paberisi* (Rõ 1910, 61), *soldatisi* (K 1917, 2, 2, 2). Sama funktsiooniga esines *-si aasta*-tüüpi *i*-tüvelistes sõnades, nagu *neegrisi* (Ai 1909, 8), *reeglisi* (Üp 1910, 23), *ohvrisi* (E(P) 1917, 30, 2, 1). Lõpuks ei puudunud *-si sid*-lõpu kõrval ka *pesa*- ja *puu*-tüübis: *veeojasi, kasusi* (E I 1905, 5; 20), *vangimajasi* (Ll 1907, 2, 2, 1), *helisi* (Pä 1908, 103, 1, 1), *osasi* (US 1917, 145, 2, 2); *teesi* (Mes 1906, 3), *töösi* (Pä 1906, 213, 1, 4), *parteisi* (Pä 1906, 202, 1, 2), *abinõusi* (US 1917, 145, 2, 1).

Lõpp *-si* esines sajandi alguse kirjakeeles väga ulatuslikult. Reeglipäraste vormide piirkonnast välja tunginud, asendas ta *sid*-lõppu ja komplitseerituma moodustamisviisiga vokaallõpulist mitmuse osastavat, oli aga ka nimetava ja osastava vormilist eristamist võimaldava lõpuna tarvitusel teatud *i*-tüvelistes sõnades. Teoreetilist tuge ei andnud *si*-lõpule ükski kaasaegne keelejuhend [61]. Vastupidi: sellele lõpule vaadati kui vigasele ja õigustamatule väärmoodustisele, mis tuleb tagasi suruda tema algsetesse piiridesse. Sellelt seisukohalt reguleeris küsimust ka III keele-

---

[59] Vrd. J. Jõgever, Ekõ (1904), lk. 90, 92; K. A. Hermann, EkG (1905), lk. 68; H. Einer. Ekõk (1908), lk. 44; J. Jõgever, Kjpt (1913), lk. 31, 32, 36; H. Põld, Ek (1915), lk. 47.

[60] Vt. eespool, lk. 39; vrd. ka: Eesti kirjakeele reeglid lk. 7—8.

[61] On võimaldunud registreerida ainult üks sõnavõtt ajakirjanduses, milles märgiti, et mitmuse osastava lõpuks tuleb *sid*-lõpu asemele võtta *-si*, sest *sid*-lõpuline osastav langevat mõnedes sõnades kokku verbi ainsuse 2. pöördega (vrd. *sammusid*). Vrd. *Nn*, Õige keel. — Uus Aeg 1905, nr. 81, lk. 1.

konverents [62]. Sajandi teisel kümnendil hakkaski *si*-lõpu juures ilmnema tendents mitte enam levida, vaid vähehaaval kahaneda.

Lõpp *-sid* oli käesoleva sajandi algul grammatikareeglite järgi seaduspärane esiteks sõnades, mis lõppesid pika vokaali või diftongiga. Kirjakeeles oli selles tüübis *sid*-lõpp [*i*]*d*-lõpust rohkem tarvitatav, näiteks: *töösid* (T 1902, 232, 1, 1; U 1905, 1, 1, 3; NE 1910/11, 15; P 1912, 13, 1, 3; K 1913, 88, 3, 1), *teesid* (Kk 1909, 10, Pä 1910, 91, 1, 4), *soosid* (Ko 1914, 44; M II 1916, 19; Taü 1917, 9), *ideesid* (E IV 1911, 51), *abinõusid* (Pä 1911, 11, 2, 4), *batareisid* (ME 1917, 1, 1, 1). Teiseks esines lõpp *-sid* kahesilbiliste esma- ja teisevälteliste sõnade osastavas: *tegusid* (Pä 1910, 3, 1, 2), *kõnesid* (P 1912, 10, 3, 2), *nimesid* (O 1914, 69, 1, 3), *ridasid* (TH 1914, 28, 1, 2), *majasid* (Tap 1917, 8, 235); *tublisid* (P 1912, 11, 1, 2), *summasid* (K 1912, 6, 3, 3), jne. Kolmandaks rühmaks olid *jalg*-tüüpi sõnad. *a*- ja *e*-tüvelistel sõnadel olid *sid*-lõpu kõrval grammatikate järgi seaduspärane mõnel määral ka vokaallõpp [63]. Kirjakeeles oli lõpp *-sid* tavaline sõnadel, nagu *palkasid* (T 1902, 26, 3, 1), *hindasid* (Mes 1906, 21), *lillesid* (Ra 1907, 8), *kuubesid* (Ljl 1910, 9), *külgesid* (P 1912, 13, 1, 2), *hulkasid* (TH 1914, 38, 1, 2), *järvesid* (Pä 1915, 2, 1, 3) jt. Sama tüüpi *i*-tüvelistel sõnadel lubasid grammatikareeglid *-sid* kõrval *a*-lõppu, *u*-tüvelistel aga ainult *sid*-lõppu [64]. Ka III keelekonverentsi otsuses rõhutati, et õige on vorm *juttusid*, ja mitte *juttusi* või *jutte* [65]. Tegelikus kirjakeeles oligi *sid*-lõpp selles sõnarühmas väga laialdaselt tarvitatav, näiteks *i*-tüvelistes sõnades: *traatisid* (St 1904, 28), *koolisid* (Mes 1906, 52), *vormisid* (Kap 1910, 4), *detailisid* (P 1912, 14, 5, 2), *soovisid* (K 1917, 2, 1, 4); *u*-tüvelistes sõnades: *käskusid* (Sj 1906, 123), *silmapilkusid* (K 1912, 1, 2, 2), *toitusid* (Ter 1913, 4, 57), *jõudusid* (Pä 1915, 2, 1, 3), *sammusid* (Töö 1917, 87, 1, 2) jpt. Lõpp *-sid* esines veel vähesel määral *ik*-sufiksiga sõnades, nagu *kirjalikkusid* (T 1902, 314, 1, 5), *volinikkusid* (T 1904, 264, 1, 1), *elanikkusid* (K 1906, 1, 1, 6), milles muidu üldtarvitatav oli *a*-lõpp [66]. Ainus sõnarühm, milles *sid*-lõpu esinemine ei olnud seaduspärane, oli korduvalt mainitud *aasta-raamat*-tüüpi *i*-tüveliste rühm: *korterisid* (T 1902, 55, 3, 4), *sigarisid* (T 1904, 262, 3, 1), *ohvrisid* (K 1906, 1, 1, 3), *preestrisid* (Rõ 1910, 607), *albumisid* (P 1912, 11, 5, 4) jne.

Lõpp *-sid* oli vaatlusaluse perioodi kirjakeeles, vähesed erandjuhtumid välja arvatud, reeglipäraselt ja samal ajal liitumisviisi lihtsuse tõttu ulatuslikult tarvitatav. Seetõttu olid vokaallõpulised mitmuse osastava esinemused arvuliselt tagaplaanile surutud.

---

[62] Vrd. Eesti kirjakeele reeglid, lk. 7—8; vrd. ka H. Põld Ekõ (1915), lk. 48.

[63] Vrd. H. Einer Ekõk (1908), lk. 37—39; J. Jõgever, Kjpt (1913).

[64] Vrd. J. Jõgever, Ekõk (1904), lk. 65 jj.; H. Einer, Ekõk (1908), lk. 38, 39; J. Jõgever, Kjpt (1913).

[65] Vt. eespool, lk. 39.

[66] Vt. lk. 104.

Vokaaliga lõppeva mitmuse osastava [67] esinemuste seaduspärasuse kindlaksmääramine, tunnuste ja pidepunktide otsimine reegli fikseerimiseks oli kirjakeeles kestnud juba läbi mitme sajandi. Meie vaatlusele kuuluval perioodilgi ei olnud selles küsimuses veel ühtset seisukohta. Nii märgiti 1915. aastal ilmunud H. Põllu grammatikas, et «selle kohta, missuguste tüve lõpuhäälikute asemele missugune asehäälik astub, ei ole kindlat seadust olemas, seda peab keele tarvitus õpetama» [68]. Kirjakeele tarvitus ise oli tol ajal järgmine. Suhteliselt kõige sagedamini esines lühike osastav, mille lõppvokaaliks oli *-i*. See oli tarvitusel esiteks *a*-tüvelistel sõnadel, nagu *härgi* (E I 1905, 21), *kuivi* (Pe 1910, 3), *teri* (Li 1913, 164), *metsi* (Am 1913, 68), *kohti* (P 1914, 147, 1, 3), *ränki* (Pä 1915, 2, 1, 1), *talupoegi* (Tap 1917, 2, 61), *külmi, märgi* (Saat 1917, 53, 105) jpt.; teiseks *e*-tüvelistel sõnadel, nagu *lehti* (T 1905, 15, 2, 2), *külgi* (NE II 1907, 154), *keeli* (Kap 1910, 29), *tagajärgi* (Ter 1913, 4, 51), *sõrmi* (VS 1915, 226), *käsi* (Mp 1916, 17), *lapsi* (Tap 1917, 8, 228) jpt. Toodud sõnad tegelikust keeletarvitusest olid vastavuses tolleaegseis grammatikais antud näidetega [69].

Osastava teise lõppvokaali, *-u* esinemist tegelikus kirjakeeles iseloomustavad järgnevad näited *a*-tüvelistest sõnadest: *ilmu* (P 1903, 26, 1, 1), *kõvu* (St 1904, 10), *virku* (U 1905, 3, 1, 2), *asju* (Mes 1906, 21), *vanu* (Ra 1907, 30), *õrnu* (NE II 1909, 250), *purjelaevu* (Mk 1911, 4), *kihvu* (Li 1913, 167), *nõelu* (Ter 1913, 3, 43), *laisku* (TH 1914, 10, 3, 1), *sõjariistu* (Pä 1915, 1, 1, 1), *nahku, patju, vakku, sõelu* (Saat 1917, 23), peale nende veel *kehvu* (P 1910, 297, 3; 2), *kellu* (Kev II 1913, 181). Needki esinemused, kaasa arvatud vorm *kellu*, olid grammatikate järgi õiged.[70] Üheski tolleaegses keeleõpetuses aga ei püütud anda üldistavat reeglit selle kohta, millistel *a*-tüvelistel sõnadel oli seaduspäraseks lõppvokaaliks *-i*, millistel *-u*. Ka Hermanni grammatika 1905. aasta väljaandest olid esimeses trükis sisaldunud reeglid välja jäetud. Eespool toodud näidete põhjal aga selgub, et mõnede eranditega esines kirjakeeles osastavas lõppvokaal *-i* neil *a*-tüvelistel sõnadel, mille esimeses silbis oli *e, o, u* või *ä*, ja lõppvokaal *-u* nendel sõnadel, mille esimeses silbis oli *a, i, õ* või *ei* [71].

Kolmandaks mitmuse osastava lõppvokaaliks oli *-e*. See esines kõigepealt *a*-tüvelistel sõnadel *j*-i järel: *orje* (E I 1905, 33), *tühje* (Ra 1907, 85; E IV 1911, 50; M II 1916, 19) [72], aga peale selle

---

[67] Siinkohal on selle termini alt välja arvatud *ne-* ja *s*-sõnade osastav lõpuvokaaliga *-i*, mida käsitleti eespool.

[68] H. Põld, Ek (1915), lk. 47.

[69] Vrd. H. Einer, Ekõk (1908), lk. 37 jj., J. Jõgever, Kjpt (1913); H. Põld, Ek (1915), lk. 47.

[70] Vrd. H. Einer, Ekõk (1908), lk. 37 jj.; J. Jõgever, Kjpt (1913).

[71] Vrd. ka J. Aavik, Lühemad paljuse osastavad kahesilbilistest tüvedest. — Keeleline Kuukiri 1914, nr. 1/2, lk. 10—12.

[72] H. Einer andis aga samas asendis *u*-vokaali: *lotju*. Vrd. Ekõk (1908), lk. 41.

veel sõnadel, nagu *kohte* (TTas 1906, 3, 7, 2), *õune* (MK 1908, 1, 1, 1), *muste* (Pe 1910, 20), *kurbe* (Kev II 1913, 182), *külme* (P 1914, 146, 1, 5), *perekonde* (Mp 1916, 23), *kuive* (P 1917, 14, 4, 2), *otre* (US 1917, 145, 2, 3) ~ *odre* (UPä 1917, 260, 2, 2), *uulitsanurke* (US 1917, 145, 2, 3) jt. Neid vorme toetasid Jõgeveri käänamistabelid ja Põllu grammatika. Viimases püüti seda rühma reeglistada järgmiselt: «Asehäälikuks on e ka tüvedes, mille esimeses silbis on o, u, ö, ü, aga lõpu täishäälikuks — a . . . : *okse, konne, luude, nurke*»[73]. Vorme *poegi, konni, koibi* jt. peeti samas erandeiks. *a*-tüvelistest sõnadest esines lõppvokaal *-e* lõpuks veel esmavältelistel sõnadel, mille esimeses silbis oli *u*: *mune* (Ml 1912, 5; Tap 1917, 8, 234)[74]. *u*-tüvelistel sõnadel oli grammatikais osastava lõpuks seaduspärastatud *-sid*, selle kõrval ka *-a*. Kirjakeeles aga hakkas *u*-tüveliste sõnade mitmuse osastavasse ikka rohkem ilmuma peaasjalikult lõuna-eesti, samuti saarte murdeile omast lõppvokaali *-e*: *linde* (Ksm 1909, 23), *muinasjutte* (Am 1913, 7; Ee I 1915, 10), *lippe* (P 1914, 153, 1, 4), *võrke* (Ko 1914, 44), *patte* (VT 1916, 100, 2, 4), *laule* (Taü 1917, 3). H. Einer andis *-e* paralleelselt *sid*-lõpuga oma grammatika 1905. aasta trükis sõnade *muhk, puhk, rõhk, tahk, vihk, usk, käsk* puhul[75]. Ilmselt J. Jõgeveri arvustuse mõjul, milles niisuguseid vorme nimetati «kilplaste keeleks»[76], kustutas H. Einer *e*-lise lõppvokaali grammatika 1908. aasta väljaandest, taastas selle aga uuesti järgmises, viiendas trükis 1913. aastal[77]. *e*-vokaaliga mitmuse osastavat propageeris ka J. Aavik[78]. «Eesti keele õigekirjutuse-sõnaraamat» soovitas *u*-tüvelistest sõnadest tarvitada *sid*-lõpulist osastavat, tehes mööndus *e*-vokaali (või *-a*) kasuks ainult mõnede, kõnekeeles *e*-ga levinud sõnade puhul[79]. Lõpuks hakkas vaatlusalusel perioodil ka *i*-tüveliste sõnade rühmas lisanduma üksikuid *e*-lisi osastavaid[80], nagu: *närve* (Hõ II 1914, 5), *kive* (Kr 1914, 15), *traditsjoone* (ÜL 1915, 142), *viise* (Ptl 1916, 48, 382, 1), *suurtükke* (TT 1917, 1, 2, 3), *matte, karpe, pütte, kruuse, panne, toope* (Saat 1917, 23; 106), *piire* (Pä 1917, 251, 1, 3). Rohkem esines neid osastavaid keeleuuendajate ja nende mõju all olevais väljaandeis, kus neid tarvitati peaasjalikult kõla-

---

[73] H. Põld, Ek (1915), lk. 47. Olgu nimetatud, et see reegel esines juba E. Ahrensi, hiljem K. A. Hermanni grammatikas (1884. a.).

[74] Vrd. ka: K. A. Hermann, EkG (1905), lk. 40; H. Põld, Ek (1915) lk. 53; J. Aavik, Lühemad paljuse osastavad kahesilbilistest tüvedest. — Keeleline Kuukiri 1914, nr. 1/2, lk. 11.

[75] Vrd. H. Einer. Ekõk (1905), lk. 40.

[76] Vrd. H. Einer i Eesti keele õpetus. [Arvustus.] — Eesti Kirjandus 1906, lk. 22.

[77] Vrd. H. Einer, Ekõk (1908, 1913), lk. 39.

[78] Vrd. Hirmu ja õuduse jutud VII, 1917, lk. 7.

[79] Vrd. Eesti keele õigekirjutuse-sõnaraamat, lk. VIII—IX.

[80] K. A. Hermanni grammatikas 1905. a. oli *i*-tüvelistest antud *e*-lise osastavaga ainult sõna *noote*. Vrd. EkG (1905), lk. 45.

vuse pärast[81]. *e*-line osastav *i*-tüvelistest sõnadest sai kirjakeeles täie eluõiguse ja ühtlasi tõuke edasiseks levimiseks fikseerimisega «Eesti keele õigekirjutuse-sõnaraamatus». Isegi palatalisatsiooniga sõnades, kus oli tugevasti juurdunud *a*-lõppvokaal, lubas sõnaraamat paralleelselt *e*-vokaali tarvitamist. Sellega juhiti *i*-tüvelised sõnad ühtsele arenemisteele.

Neljandaks tol ajal mitmuse osastavas esinenud lõppvokaaliks oli *-a*. See oli tarvitusel *i*-, *u*- ja mõnedes *e*-tüvelistes sõnades. *i*-tüvelistest esinesid *a*-lise osastavaga peamiselt palatalisatsiooniga sõnad, aga ka mitmed teised: *poissa* (P 1903, 47, 1, 1; Pe 1910, 6; Kev I 1912, 7; K 1917, 1, 1, 4), *tunda* (T 1904, 16, 1, 2; Ps 1908, 91; K 1913, 90, 2, 3), *kiva* (E I 1905, 22; Ps 1908, 110; Ttm 1910, 20; K 1912, 6, 4, 3; Ter 1913, 3, 43; Me 1914, 85; TT 1917, 1, 2, 1), *dokumenta* (Pä 1910, 15, 1, 2), *klaasa* (Pä 1913, 105, 1, 4), *granata* (P 1915, 54, 5, 4), *hoopa* (Tap 1917, 1, 2), *pomma* (P 1917, 14, 1, 1) jne. Niisugused vormid olid tunnustatud kõigi tolleaegsete grammatikate poolt[82]. Vähem esines *a*-list osastavat *u*-tüvelistel sõnadel, kui välja arvata *ik*-sufiksiga sõnad, millel *a*-lõppvokaal oli täiesti valitsev: *linda* (P 1903, 30, 1, 2), *tuletikka* (Pä 1906, 274, 1, 5), *silka* (VpE 1911, 59), *laasta* (Pä 1914, 93, 5, 3), *auka* (P 1915, 283, 1, 1) jne.; *elanikka* (U 1903, 1, 3, 1), *vedelikka* (St 1904, 10), *tegelikka* (Pä 1910, 29, 1, 1), *kirjanikka* (K 1912, 1, 3, 2), *seltskondlikka* (UP 1917, 5, 1, 5) jne. Esimese sõnarühma kohta püüti juhis anda H. Põllu grammatikas, kus *a*-lise osastavaga esitati sõnad, «mille tüve lõpuks on u, kus juures esimeses silbis ei ole u:d»[83]. *ik*-liitega sõnadest soovitasid kõik keeleõpetused tarvitada *a*-list osastavat. Viimaks esines lõppvokaal *-a* veel mõnede *e*-tüveliste sõnade osastavas: *lehta* (T 1902, 28, 3, 2; P 1913, 227, 1, 4), *süsa* (U 1903, 1, 6, 1; Pä 1910, 91, 5, 2), *käsa* (U 1905, 3, 1, 2; P 1910, 9, 5, 9; K 1912, 1, 1, 3; Ter 1913, 2, 21; US 1917, 145, 2, 3), *teisa* (E I 1905, 35; Pe 1910, 23; K 1913, 42, 1, 3; Pä 1915, 20, 1, 4), *lilla* (Am 1913, 67), *uusa* (US 1917, 145, 2, 2). Sõnadest «käsi» ja «süsi» esitasid *a*-lise osastava mitmed grammatikad[84], III keelekonverents aga püüdis sõnade «käsi», «süsi» ja «teine» osastavas kehtestada *i*-vokaali[85]. Siiski säilis eriti sõnas «käsi» mitmuse osastavat ainsuse nimetavast eristav *a*-line vorm veel pikemat aega.

Vokaaliga lõppev mitmuse osastav, mis sajandi algul, nagu varemgi, esines *i*-, *u*-, *e*- või *a*-häälikuga, oli tolle aja kirjakeeles teiselõpuliste osastavatega võrreldes vähem tarvitusel. Selle ase-

---

[81] Vrd. J. Aavik, Keele kaunima kõlavuse poole. — Eesti Kirjandus 1912, lk. 468—470.

[82] Vrd. J. Jõgever, Ekõ (1904), lk. 65 jj.; K. A. Hermann, EkG (1905), lk. 45; H. Einer, Ekõk (1908), lk. 38, 39; J. Jõgever, Kjpt (1913), lk. 5 jj.; H. Põld Ek (1915), lk. 47.

[83] Vrd. H. Põld, Ek (1915), lk. 47.

[84] Vrd. K. A. Hermann, EkG (1905), lk. 42; H. Einer, Ekõ (1908).

[85] Vt. eespool, lk. 39.

mel esines ulatuslikult *sid-* või ka *si*-lõpuline partitiiv. Vokaaliga lõppev osastav oli kõige tugevamini kindlustunud *a*-tüvelistel sõnadel — *i*-lisena peaasjalikult nendel sõnadel, mille esimeses silbis oli vokaal *e, o, u, ä, u*-lisena nendel, mille esimeses silbis oli *a, i, õ, ei*[86], *e*-lisena *j*-i järel ja esmavältelistel sõnadel, mille esimeses silbis oli *u*. Kõikuvusi esines siin *i*- ja *u*-vokaaliga, samuti *i*- ja *e*-vokaaliga osastava esinemuste vahel (*kehvu, kellu, kurbi ~ kurbe, kohti ~ kohte*. *e*-tüvelistel sõnadel oli kindlalt fikseerunud *i*-vokaaliga osastav, välja arvatud üksikud sõnad, mis võisid esineda ka *a*-ga (*lehti ~ lehta, käsi ~ käsa*). *u*-tüvelistel sõnadel oli *a*-line osastav *sid*-lõpulise kõrval vähemuses, väga tarvitatav oli see aga *ik*-sufiksiga sõnadel. Suhteliselt uue joonena hakati kirjakeeles teadlikult viljelema *e*-vokaaliga osastavat *u*- ja *i*-tüvelistest sõnadest (*võrke, viise*). Püüded viia vokaaliga lõppeva mitmuse osastava tarvitus läbi teatud käänamistüüpide kõigis sõnades — ka siis, kui sellistel vormidel polnud alust rahvakeeles või need tumestasid arusaamist[87] — ei andnud kirjakeele üldises arenemisliinis tagajärgi.

Eespool analüüsiti mitmuse osastava tarvitust üksikute lõppude järjekorras. Esitatut kokku võttes märgitagu ära mitmuse osastava tolleaegsed võimalikud esinemiskujud üksikute sõnatüüpide järjestuses.

Vaatlusaluse perioodi kirjakeeles olid *puu-koi*-sõnatüübi osastavas tarvitatavateks lõppudeks -[*i*]*d* (*töid*), *-sid* (*töösid*) ja vähemal määral ebareeglipärane lõpp *-si* (*töösi*). Sõnatüübis *pesa-nimi* oli peamiseks lõpuks *-sid* (*pesasid*), vähe esines vokaaliga lõppevat või *si*-lõpuga osastavat (*kiva, mune, kõvu, teri, osasi*). *sid*-lõpp oli üldtarvitatav *kõne-tubli*-sõnatüübis (*kõnesid*). *aasta-raamat*-sõnatüübi *a*-, *e*- ja *u*-tüvelistel sõnadel oli osastava lõpuks vokaalile liituv -[*i*]*d* (*nädalaid, selgeid, raamatuid*). Sama tüüpi *i*-tüvelistel sõnadel liitus -[*i*]*d* konsonandile (*ohvrid, paberid*) ja sajandi esimesest kümnendist alates erandlikult ka vahelekiilutud *e*-vokaalile (*ohvreid*). Peale selle esines *i*-tüvelistel sõnadel veel *sid-* ja *si*-lõpulist osastavat (*ohvrisid, ohvrisi, paberisi*). Kõikuv oli ka *ne-* ja *s*-sõnade mitmuse osastava esinemus. *vaene*-sõnatüübis oli osastava lõpus vokaaltüvele liitunud -[*i*]*d* (*vaeseid*), *käis*-sõnatüübis aga liitus -[*i*]*d* tavaliselt konsonanttüvele (*käiksid*). Sõnatüübis *rebane-ollus* oli parralleelselt tarvitusel nii vokaalile kui konsonandile liitunud [*i*]*d*-lõpp (*rebaseid ~ rebasid, olluseid ~ ollusid*), harva ka *i*-lõpp (*otsusi*). Sõnatüübis *endine-raskus* esines osastav nii *i*- kui ka [*i*]*d*-lõpuga, millest viimane omakorda liitus kahel viisil (*endisi ~ endiseid, raskusi ~ raskuseid ~ raskusid*). jalg-tüüpi *a*-tüveliste sõnade osastav oli tarvitu-

[86] Registreeritud materjalist polnud võimalik esile tuua osastavaid sõnadest, mille esimeses silbis oleks esinenud *ö, ü*, ja *äi*.

[87] Vrd. näiteks J. Aaviku poolt esitatud vorme: *isi, lisi, kode, ome, kisu, ribu* jt.

sel peamiselt *sid*-lõpuga (*jalgasid*), vähem lõppvokaaliga *-u*, *-i* või *-e* (*jalgu*, *metsi*, *tühje*, *kohte*), kuid õige laialdaselt ka ebareeglipärase *si*-lõpuga (*võlgasi*). *jalg-uus*-tüüpi *e*-tüvelistel sõnadel oli osastava lõpus *-sid* (*lillesid*), *-si* (*lillesi*), *-i* (*lehti*) või *-a* (*süsa*). *u*-tüveliste *jalg*-tüüpi sõnade osastav võis esineda lõpuga *-sid* (*lindusid*), *-si* (*sammusi*), vokaaliga *-a* (*linda*) või vähesel määral ka *e*-vokaaliga (*linde*). *maastik*-tüüpi *u*-tüveliste sõnade osastav oli valdavas enamuses *a*-lõppvokaaliga (*elanikka*), vähem *sid*-lõpuga (*elanikkusid*). Mitmuse osastav *i*-tüvelistest *jalg*-tüüpi sõnadest esines lõpuga *-sid* (*koolisid*), *-si* (*koolisi*), lõppvokaaliga *-a* (*poissa*) või harvemini ka *e*-ga (*viise*). *mõte-tütar*-tüüpi kuuluvail sõnadel oli lõpuks vokaaltüvele liituv *-[i]d* (*hooneid*, *rattaid*).

Nii esines mitmuse osastav käesoleva sajandi ligi kahel esimesel kümnendil kirjakeeles seitsme lõpuga, mille tarvituspiirid olid kõikuvad. Sama sõna ühe ja sellesama käände tarvitamine kuni neljal eri kujul ei olnud kirjakeelele rikkuseks, vaid tõendiks tema grammatilise ehituse teatavate komponentide ebakindlusest.

**i-mitmus.**

*i*-mitmus oli kirjakeeles vanade traditsioonidega. Näiteks esines möödunud sajandil *i*-mitmust õige rohkesti O. W. Masingi kirjutistes. Sajandi lõpu poole, eriti pärast K. A. Hermanni grammatika ilmumist 1884. a., levis ulatuslikult suhteliselt hõlpsama moodustusviisiga *de*-mitmus. Nii ei olnud ka sajandivahetusel *i*-mitmus kuigi produktiivne. XX sajandi algul jätkus *de*-lise mitmuse tunduv ülekaal. *i*-mitmust tarvitati järjekindlamalt teatud sõnadest, nagu *mail* (Mes 1906, 179), *puile* (Ol 1909, 55), *silmil* (Ra 1907, 9), *asjus* (Rp 1907, 62), *sõjariistus* (Pä 1908, 121, 1, 4), *paelust* (Kap 1910, 6), *päevil* (Ra 1907, 8), *jälgile* (Sj 1906, 115), *keelist* (EKS a-r, 1909, 149), *tiivul* (Ttm 1910, 7), ka *teatavail* (Mes 1906, 11), *kuivist* (Pe 1910, 17) jt. Peajooni *i*-mitmuse moodustamisest esitas 1903. aastal H. Põld[88], seda käsitlesid oma grammatikais J. Jõgever ja H. Einer[89]. 1912. aastast hakkas *i*-mitmust propageerima J. Aavik, tehes seda algul võrdlemisi asjalikult ja mõõdutundega. Ta koguni hoiatas, et «liig palju lühikesi paljusevormisid samas lauses ja samal leheküljel teeks liig karjuvat, veidrat mõju... Kuivas asjalikus proosas... oleme nende lühemate vormide poolest ettevaatlikumad...»[90]. Hiljem propaganda *i*-mitmuse kasuks ägenes ja mõnigi kord ulatus liialdusteni.

Tänu sellele, et lühikesele mitmusele oli hakatud teadlikult tähelepanu juhtima, suurenes selle esinemuste hulk üldrahvalikus kirjakeeles. Sajandi teisel kümnendil olid kirjakeeles tarvitusel mitmuse vormid, nagu *uhkeis* (VpE 1911, 5), *asjus* (P 1912, 2, 1, 4),

---

[88] Vrd. H. Põld, Mõnest eksisammust meie uuemas kirjakeeles. — Postimees 1903, nr. 28, lk. 1.

[89] Vrd. H. Einer, Ekõk (1913), lk. 35.

[90] J. Aavik, Ilusa keele kõlaline inetus. — Eesti Kirjandus 1912, lk. 266.

*suuril, sirgeil tiivul* (Ml 1912, 2), *harjul* (Lk 1913, 61), *pikkist juuksist, karjamaile* (Kev II 1913, 174; 176), *ennemaist aegust, häis* (Am 1913, 12; 13), *soojail* (Li 1913, 68), *tähtsamail* (P 1913, 214, 1, 2), *pööranguil, huulil, sarvis* (It 1913, 6; 63; 113), *pikil pühil* (Ko 1914, 1, 1, 1), *mustail reaktsioonipäivil* (TH 1914, 24, 3, 2), *valjuil huulil* (Ils 1914, 6), *suveõhtuil* (Pä 1914, 93, 5, 3), *nooremaist* (P 1915, 53, 2, 2), *vanemaist* (P 1916, 21, 1, 4), *mahedail, jälgile* (Mp 1916, 17; 52), *metsik-toorist sõnust* (VT 1916, 100, 2, 3), *kurjel päivil* (P 1917, 246, 3, 1), *töötajaist, viimseis* (E(T) 1917, 1, 1, 1; 14, 3, 1) jne.[91] Näiteist ilmneb, et tol ajal moodustati *i*-mitmust esiteks [*i*]*d*-lõpulisest pluurali partitiivist *-d* ärajätmisega: *karjamaile, sirgeil, vanemaist, õhtuil*, teiseks vokaaliga lõppevast partitiivist käändelõppude lihtsa lisamisega: *pühil, sõnust*, või sõnatüve astme nõrgendamisega: *tiivul, huulil, sarvis, pikil, kurjel, suuril*, kolmandaks osastava vormi säilitamisega tugevas astmes: *pikkist, aegust, jälgile*, neljandaks *-i-* vahelekiilumisega ainsuse vastavale vormile: *soojail, valjuil, mustail*, viiendaks *ne*-sõnade osastava reeglipärase [*e*]*id*-lõpu teisendamisega *i*-ks: *sarnasis* (VS 1915, 132), *mitmesugusil* (ÜL 1915, 6). Kõigile neile vormidele leidus põhjendusi tolleaegseis *i*-mitmust reguleerivais juhistes.

Üldiselt tuleb ütelda, et *i*-mitmuse kirjakeeles tarvitamise reeglid polnud sajandi esimestel kümnenditel veel täiesti fikseerunud, osalt olenevalt sellest, et polnud täiesti kindlustunud ka mitmuse osastava tarvitamise viis. *i*-mitmuse tarvitamise reeglid püüdis anda J. Aavik 1912. aastal. Nende alusel esitas ta sellised vormid, nagu *ööpikuilt, mõisnikuist, vaesis, tulevasile, hambaile, hirmsail*, ebakindlatena *liikmeil* või *liikmil, tulevail* või *tulevil, sadamais* või *sadamis* jne. Võimatuks pidas ta lühikest mitmust *i*-tüvelistest sõnadest, nagu *pudelites, kindralitest*[92]. Üsna ligidale *i*-mitmuse detailsemale äramääramisele jõuti 1915. aastal H. Põllu grammatikas. Selles anti vormid, nagu *palveile, hobuseile* ~ *hobusile, redeleile, sõnule, sõbrule*, ka *härjile* jt.[93]

Mingit alust polnud J. Aaviku väidetel, nagu oleks *i*-mitmuse võit tähendanud kogu «keeleuuenduse võitu». *i*-mitmus ei olnud «uuendus», nagu seda oli näiteks partitiiv «õnnetond» või mõni muu taoline, ta oli kirjakeele ammuste traditsioonide jätkamine. Mõõduka tarvituse puhul rahuldas *i*-mitmus keele kui suhtlemisvahendi nõuet väljenduse lühidüse, nõtkuse ja ka kõlavuse suhtes.

**Omadussõnade võrdlemine.**

Eesti kirjakeele kogu arenemise jooksul kuni 1915. aastani oli omadussõna võrdlemine olnud lihtne ja selge: keskvõrre saadi alg-

---

[91] Siinkohal ei ole näiteid toodud keeleuuendajate teostest, milles *i*-mitmuse tarvitamisega liialdati.

[92] Vrd. J. Aavik, Ilusa keele kõlaline inetus. — Eesti Kirjandus 1912, lk. 267—273.

[93] Vrd. H. Põld, Ek (1915), lk. 67—68.

võrde omastavast, ülivõrre keskvõrdele määrsõna «kõige» ette lisamisega. Ilmekas, rõhutatud ülivõrre rahuldas keele kui suhtlemisvahendi väljenduslikke nõudeid.

1915. aastal, kui J. Aavik eesti keele uuendamisel ikka enam hakkas esile tõstma võõrsilt võetud sugemeid, tegi ta ettepaneku soome keelest üle võtta *-i-* abil moodustatud superlatiiv [94]. J. Aavik esitas *i*-superlatiivi ühes reas selliste ettepanekutega nagu järgsilpide *-o-* ja *tond*-partitiiv, mis kõik pidid suurendama uuendusliku keele «peenust» ning «elegantsi». Uue ülivõrde tarvitajate arv oli 1915. ja 1917. aasta vahel väga väike. J. Aaviku ja tema mõnede pooldajate kirjutised või tõlked olid ainsad, kus siis leidus vorme, nagu *võikaimate*, *raskeimaid* (Hõ III 1915, 37; 5), *ilusaim* (ÜI, 1916, 73), *mõjukaim*, *elementaarsimiski* (KK 1916, 110), *lähim*, *armastusväärilisim* (Hõ VII 1917, 19). J. Aavik ise läks *i*-superlatiivi tarvitamises mõttetuisse äärmustesse. Igal kaalutlejal inimesel pidi tekkima küsimus, mille poolest oli näiteks vorm *lai'im* (Hõ IX 1917, 45) parem kui selge ja lihtne väljendus «kõige laiem».

Kui üldkirjakeeles aastaid hiljem siiski hakati omaks võtma *i*-ülivõrde vorme, siis mitte neil põhjustel, mida ette tõi J. Aavik, ja ka mitte sellises ulatuses. Üldkirjakeeles tehti seda lähtudes otstarbekuse nõudest, mida antud juhtumil rahuldasid vormi lühidus, painduvus, stiililise varieerimise võimalus. Kui aga vajalik oli superlatiivsuse eriline rõhutamine, jäi selleks kõigiti kohasemaks vormiks liitsuperlatiiv.

### b) Pöördsõna vormistik.

Nagu käändsõna nii ka pöördsõna vormistikust analüüsitakse järgnevas eelkõige neid kategooriaid, mis vaatlusaluse perioodi kirjakeeles olid veel fikseerumisstaadiumis.

**Pöördsõna käändelised vormid.**

Suurima rühma pöördsõnu, milles end tunda andis käändeliste vormide väljakujunematus, moodustasid kontraheerunud verbid. Eelmisest sajandist jätkus nende verbide tarvitamine murdeliselt tugevaastmelistena *da*-infinitiivis: *tõttada* (Saa 1903, 14, 1, 2), *algada* (T 1905, 230, 3, 5; Pä 1906, 35, 1, 3; TH 1914, 53, 3, 2), *kaebada* (Pä 1908, 127, 1, 3; Ksm 1909, 13; ME 1917, 2, 3), *des*-infinitiivis: *algades* (V (H) 1906, 1, 1, 1; P 1910, 269, 6, 3; Me 1914, 84), *ärkades* (Ko 1914, 183) jne. Väga rohkearvulised olid tugevaastmelised *nud*-partitsiibi vormid, nagu: *viskanud* (Pä 1905, 1, 1, 2), *vaatanud* (K 1906, 4, 1, 4), *rändanud* (MM 1908, 98), *õmblenud* (Ljl 1910, 13), *tuiskanud* (Kev II 1913, 3), *ülesnäitanud* (TH 1914, 1, 1, 5) jt. Nõrgaastmelised vormid, nagu *ärganud* (E I 1905, 8), *oodanudgi* (Sj 1906, 28), *alanud* (P 1916, 1, 1, 3) esi-

[94] Vrd. Katsed ja näited I, lk. 28.

nesid suhteliselt harva. Tugevas astmes võis esineda ka *tud*-partitsiip: *algatud* (Ra 1907, 66), *kaebatud* (P 1914, 145, 1, 2). Kontraheerunud verbide tugevaastmelised infinitiivid ja partitsiibid säilisid kogu vaatlusaluse aja jooksul.

Omaaegsed keeleõpetused andsid selles küsimuses vastukäivaid juhiseid. Sajandi esimesel kümnendil ilmunud K. A. Hermanni, A. Jungi ja H. Eineri grammatikas, samuti J. Jõgeveri pööramistabeleis esitati reeglina nõrgaastmelised vormid. H. Eineril oli tugevas astmes ainult *nud*-partitsiip (*viskanud*) [95]. II keelekonverentsil 1909. aastal tunnistati õigeks küll mõlemad sõnakujud, soovitati aga tarvituses eelistada astmevaheldusliikke vorme (niisiis nõrgaastmelisi infinitiive ja partitsiipe), nagu *rännata, rännanud, märgata, märganud.* Samas loetleti siiski rida sõnu, milles nõrgaastmelist vormi peeti kitsalt murdeliseks ja sellega ebasoovitavaks. Nende seas olid ka sõnad «algama» ja «hiilgama», mille õigete partitsiipidena märgiti vormid *alganud* ja *hiilganud* [96]. Veel enam kui keelekonverents toetas kahesugust esinemust H. Põllu grammatika, milles anti samaväärseina vormid *kaevata ~ kaebada, oiata ~ oigada, alganud ~ alanud* jt. See grammatika kajastas kirjakeele kõikuvust ja ebajärjekindlust ja võis mõjuda isegi seda suurendavalt, kui eriti *nud*-partitsiibist anti soovitavamana kord tugeva-, kord nõrgaastmeline vorm (*oiganud, kaevanud* jt.) [97]. Küsimusse püüdis selgust tuua J. Aavik kirjutisega «Kahesilbiliste verbide kolm pääliiki» [98], milles ta andis vormid *põlanud, hiilanud, alanud, kaevata* jne. Kirjakeelse tarvituse ühtlustas nõrgaastmeliste vormide kasuks *da-* ning *des*-infinitiivis ja *nud*-partitsiibis «Eesti keele õigekirjutuse-sõnaraamat» [99].

Kirjakeele üldise arenemise seisukohalt poleks põhjust peatuda otseselt *da-* ja *des*-infinitiivi või *nud-* ja *tud*-partitsiibi lõppudel, mille esinemustes polnud sajandi alguse üldkirjakeeles mingit ebakindlust. Seda sunnivad aga tegema «keeleuuendajate» katsed muuta kirjakeele väljakujunenud traditsiooni. 1912. aastal astus J. Aavik välja infinitiivi *da-(ta-)*lõpu vastu, mis tema argumendi kohaselt pidi olema «hirmus inetu» [100]. Järgnevail aastail ilmuski mõne keeleuuenduse pooldaja kirjutistesse imperatiiviga sarnaseid murdelisi infinitiivi vorme, nagu: [tahaks] *andu* (Kr 1914, 15), [pole] *imesta* (VS 1915, 131), [saab] *suurenda, peenenda, nõtkenda* (VS 1915, 176), [mis] *vasta* (ÜL 1915, 73). Juba 1907. aastast püüti muuta *ta-(da-)* liiteliste verbide *des*-infinitiivi tarvitust, mis viimase paarikümne aasta jooksul oli kirjakeeles täiesti

---

[95] Vrd. K. A. Hermann, EkG (1905), lk. 27; A. Jung, Eõ (1907), lk. 46; H. Einer, Ekõk (1908), lk. 71 jj.

[96] Vt. eespool, lk. 39. Vrd. ka: Eesti kirjakeele reeglid, lk. 9—10.

[97] Vrd. H. Põld, Ek (1915), lk. 111—112.

[98] Keeleline Kuukiri 1915, nr. 3/4, lk. 53—60.

[99] Vrd. Eesti keele õigekirjutuse-sõnaraamat, lk. X.

[100] Vrd. J. Aavik, Keele kaunima kõlavuse poole. — Eesti Kirjandus 1912, lk. 479.

kindlustunud [101]. Nimelt hakkas siis V. Ridala neid vorme tarvitama *ta*-liiteta: *pahistes* (NE II 1907, 114), *vilistes* (VGl 1908, 30), *kirjutes, madaldes* (Süü 1913, XXXV). 1913. aastal laiendas ta sellise tarvitusviisi ka *tud*-partitsiibile: *kirjutud, valmistud* (Süü 1913, XXXV). Sama tüüpi sõnade *tud*-partitsiibiga eksperimenteeris 1915. aastast ka J. Aavik, kes V. Ridala ettepanekuga mitte nõustudes soovitas *-tatud* asemele võtta lõpp *-tetud* (*kirjutetud*) [102]. Järgmisel aastal oli aga J. Aaviku järjekordseks ettepanekuks juba *tet*-lõpp (*kirjutet*) [103]. Keeleuuendajaist ei jäänud puudutamata ka *nud*- partitsiibi lõpp. Seda propageeris J. Aavik 1916. aastast alates *-nd* kujul, mis sellisena pidi olema üks vahendeist eesti keele päästmiseks «kõlalisest inetusest» [104]. Keeleuuendajatega koos kõikusid ühe vormi juurest teise juurde mõned nende ettepanekute kriitikata omaksvõtjad «Üliõpilaste Lehe» ja «Vaba Sõna» veergudel. Üldrahvalikus kirjakeeles ei vajatud neid põhjuseta muudatusi ja jätkati seniste vormide tarvitamist.

Verbi käändeliste vormide tolleaegse olukorra iseloomustamiseks märgitagu veel mõnede üksiksõnade ja vähemate sõnarühmade esinemusi. Verbi «kõnelema» ja teiste *-ele*-verbide infinitiivid ja partitsiibid olid tarvitusel kujul *kõneleda* (T 1904, 274, 1, 3; P 1905, 235, 2, 1; NE 1910/11, 53; P 1915, 5, 1, 3), *kõnelenud* (T 1902, 26, 3, 2; ME 1917, 5, 1, 2). Verbi «joosta» infinitiivides püsis *-k-*: *jooksta* (P 1903, 31, 1, 5; E I 1905, 22), *jookstes* (T 1905, 226, 1, 3). Teatud *a*-tüvelistel verbidel oli *v*-partitsiibis kõikuvus lõpueelse vokaali osas: *seisev* (P 1903, 31, 1,5) ~ *seisav* (Mes 1906, 167; Rõ 1910, 66). Verbid «andma» ja «tundma» esinesid *nud*-partitsiibi vormis tüve *d*-ga ja ilma: *andnud* (E I 1905, 14; Saa 1908, 7, 3, 3; P 1912, 12, 1, 1; Pä 1915, 1, 1, 5) ~ *annud* (St 1904, 18; Pä 1906, 21, 1, 4; P 1916, 300, 3, 3). Mõned neist vormidest võeti kahel kujul ka õigekirjutus-sõnaraamatusse: *kõneleda* ~ *kõnelda, kõnelenud* ~ *kõnelnud, andnud* ~ *annud,* aga: *joosta, joostes, seisev.*

Läbilõikes ei olnud verbi käändelistes vormides sajandi alguskümnendeil suuremaid kõikuvusi, välja arvatud kontraheerunud verbide osas, mille tarvitusviis kujunes kindlaks alles «Eesti keele õigekirjutuse-sõnaraamatu» normeerival toimel.

**Kindla kõneviisi olevik.**

Kindla kõneviisi oleviku vormid olid kirjakeeles üldiselt fikseerunud, ainult üksiksõnades oli astmevaheldusest tingitud kõikuvust. Nii olid, vastupidi grammatikareeglitele [105], sõnad «tekkima» ja «sattuma» tarvitusel astmevahelduseta vormidega; *tekkib*

---

[101] Vaatlusaluse perioodi algusaastail kadusid kirjakeelest ka sajandivahetusel esinenud ebakindlused, nagu vormid *mäletates, avaldates* jt.

[102] Vrd. Mis on keeleuuendus?, lk. 23; Katsed ja näited I, lk. 15.

[103] Vrd. Katsed ja näited II, lk. 17.

[104] Vrd. sealsamas, lk. 11.

[105] Vrd. H. Einer, Ekõk (1908), lk. 68; J. Jõgever, Kjpt (1913), lk. 45, 49.

(P 1905, 222, 1, 5; Taü 1917, 3), *sattun* (Pä 1913, 1, 1, 3). Mõnede sõnade olevikus esines reeglivastast nõrka astet, näiteks *kedran* (K 1913, 36, 1, 1), *lennab* (NE V 1915, 24) jt. Oleviku mitmuse kolmanda pöörde väljakujunenud tarvitusviisist kaldus iseäratsedes kõrvale V. Ridala, kes seda vormi tarvitas murdelisel kujul: *jõudvad* (VGl 1908, 31), *lendvad, täitvad, tõstvad* (Kr 1914, 17).

**Kindla kõneviisi lihtminevik ja tingiva kõneviisi olevik.**

Kindla kõneviisi lihtmineviku ja tingiva kõneviisi oleviku mitmuse kolmandas pöördes oli sajandivahetusel täiesti üldistunud [*s*]*ivad*-lõpp. Selle lõpu ainuvalitsus jätkus kuni 1910. aastani, viimane kaasa arvatud. Nii tarvitati siis peaaegu eranditult vorme, nagu lihtminevikus *pidivad* (P 1903, 30, 1, 2), *olivad* (RL 1904, 1, 3, 1), *tulivad* (UA 1905, 7, 3, 3) *kasvatasivad* (K 1906, 1, 1, 3), *jäivad* (Ra 1907, 5; Ka 1908, 4), *toitsivad* (Ai 1909, 3), *näisivad* (Saa 1910, 38, 1, 1), *helkisivad* (T-i 1910, 3), *lõivad* (Ljl 1910, 9) jne., tingiva kõneviisi olevikus: *kaoksivad* (U 1903, 2, 2, 1), *tuleksivad* (St 1904, 5), *liiguksivad* (La 1906, 3), *valgustaksivad* (M 1909, 4, 27, 1), *seaksivad* (Kap 1910, 6) jne. 1911. aastal ilmus [*s*]*ivad*-lõpu kõrvale [*s*]*id*-lõpulisi vorme, nagu *olid, aitasid* (VpE 1911, 1), aga: *teadsivad* (VpE 1911, 1), *võtaksivad* (Pä 1911, 297, 1, 1). 1912. aastast hakkas *id*-lõpu tarvitamine järsult laienema ja [*s*]*ivad*-lõpu tarvituspiirkond järk-järgult kahanema. Kirjakeelde ilmus rohkesti lühemaid vorme, nagu: *hõiskasid* (P 1912, 261, 1, 1), *võisid* (Kie 1912, 7), *hoidsid* (Kev I 1912, 6), *olid* (Pä 1913, 70, 1, 2), *arvasid* (TH 1914, 28, 1, 1), *ähvardasid* (P 1915, 5, 1, 4), *teadsid* (Mp 1916, 13), *kukkusid* (K 1917, 24, 3, 3), *said* (ME 1917, 13, 2, 3) jne., samuti *võiksid* (K 1912, 1, 3, 1), *peaksid* (Ter 1913, 7, 97), *astuksid* (TH 1914, 28, 1, 4), *oleksid* (Töö 1917, 91, 1, 2) jne. Aastail 1912—1913 esines kirjakeeles lühema lõpu kõrval [*s*]*ivad*-lõppu veel umbes võrdselt, aastail 1914—1916 jäi viimane vähemusse. 1917. aastaks sai [*s*]*id*-lõpp täieliku ülekaalu ja pikemad vormid muutusid erandeiks. Nii toimus kirjakeele kindla kõneviisi lihtminevikus ja tingiva kõneviisi olevikus üleminek [*s*]*ivad*- lõpult lühemale [*s*]*id*- lõpule viie-kuue aasta jooksul.

Muutuse otseseks ajendiks oli kolmandal keelekonverentsil 1910. aastal vastuvõetud otsus. Kiire ülemineku eeldusteks olid: [*s*]*ivad*-lõpu puudumine rahva enamiku kõnekeeletarvituses, vana traditsiooni sugemed kirjakeeles, kõnekeele kalduvus lõppe teisteski tingiva kõneviisi pööretes ära jätta [106]. Ülekaalu kandmist ühelt lõpult teisele kiirendas omalt poolt J. V. Veski ettepanek ajakirjanduses 1911. ja 1912. aasta vahetusel. Selles kutsus ta kirjanikke ja ajakirjanikke üles 1912. aastast peale oma keeletarvitust vähemalt ortograafia osas ühtlustama, aluseks võttes ERS-i ja EKS-i keele-

[106] Vrd. eespool, lk. 40. Olgu nimetatud, et E. Peterson oma «Algharjutuste» 1910. aasta. trükis andis [*s*]*id*-lõpulise vormi sulgudes, märkusena aga kirjutas: «Mineviku lõpu «sivad» asemele tarvitab rahvas «sid», «id»..., mis õigem on ja mida täie õigusega tarvitama peab ja veaks ei tule lugeda» (lk. 35).

koosolekutel vastuvõetud otsuseid [107]. Sellele üleskutsele järgnesid mitmed kirjastused ja ajalehed. [*s*]*id*-lõpu võidulepääsu toetas veel keelekonverentside otsuste kättesaadavaks tegemine «Eesti kirjakeele reeglite» näol.

Kindla kõneviisi lihtmineviku tolleaegsest tarvitusest tuleb veel märkida, et sajandivahetusel esinenud vormid, nagu *kasvis*, *lõppis* jt., säilisid kirjakeeles kogu vaatlusaluse perioodi jooksul. Need esinesid sagedamini sõnadel *kasvis* (E I 1905, 31), *õitsis* (V(H) 1906, 1, 1, 1), *lõppis* (P 1916, 33, 1, 4) jt., eriti aga sõnadel *pääsis* (E IV 1911, 88; P 1915, 1, 2, 4; P 1916, 1, 1, 3), *pööris* (VpE 1911, 6; Kev II 1913, 7; Am 1913, 12; P 1916, 1, 1, 2) ~ *pöörsid* (P 1916, 1, 1, 3), aga ka: *pöörasid* (Töö 1917, 2, 1, 2). «Eesti keele õigekirjutuse-sõnaraamatki» ei likvideerinud kõikuvust, vaid andis paralleelesinemustena vormid *õitses* (õitsema) ja *õitsis* (õitsma), *lõppes* ja *lõppis*, *pöör*[*as*] ja *pööris*, ainsatena vormid *pääsis* ja *kasvas*.

Keeleuuendajate ringkonnas soovitati ja tarvitati 1912. aastast alates üldkirjakeelele võõrast ja ebavajalikku *i*-minevikku sõnadest, nagu *lähenime*, *põgenid* (Kr 1914, 65; 69), *kummardin* (VS 1915, 307), *sirutivad* (Hõ V 1915, 50). See, nagu paljud teisedki tarbetud ettepanekud, ei mõjustanud üldrahvalikku kirjakeelt taganema otstarbekaks osutunud vormidest.

**Tulevik.**

Eesti keele ehitusele võõra liittuleviku vorm, mida esines sajandivahetuse kirjakeeles, püsis edasi ka uue sajandi alguskümnenditel. «Saama» abil moodustatud tulevikku pidas seaduspäraseks Hermanni grammatika alusel koostatud A. Jungi keeleõpetus [108] ja M. Kampmanni «Kooli lugemiseraamatu» I osa grammatiline lisa [109]. H. Einer oma grammatika 1902. ja 1913. aastal ilmunud algkooli-väljaandes märkis, et eesti keeles on tulevik olevikuga ühesugune ja et võõral eeskujul loodud «saama»-tuleviku eest tuleb võimalikult hoiduda [110]. Seesugust tulevikku lubamatuks pidavaid hääli kostis eriti ajakirjanduse veergudelt [111]. Üldise hukkamõistu mõjul vähenes mõnevõrra selle võõrapärase konstruktsiooni tarvitamine, kuid veel 1917. aastalgi esines ajakirjanduses tulevikuvorme nagu *saab ... olema* (UPä 1917, 260, 2, 2), *saab ... kaitsema* (E(P) 1917, 26, 1, 2) jt. Väljenduslikult viimistletumas kirjakeeles «saama»-tulevikku ei tarvitatud.

**Kaudne kõneviis.**

Kaudse kõneviisi olevikus jätkus kirjakeeles varasem tradit-

[107] Vrd. J. V. Veski, Väike ettepanek kirjameestele. — Päevaleht 1911, nr. 297, lk. 1.

[108] Vrd. A. Jung, Eõ (1907), lk. 34—35.

[109] Vrd. M. Kampmann, Kooli lugemiseraamat. 1. jagu. 3. trükk. Tallinn, 1908, lk. 362 samuti Kh (1905), lk. 54 ja 59.

[110] Vrd. H. Einer, Ekõa (1902), lk. 44, (1913), lk. 45.

[111] Vrd. Nn /= M. Neumann/, Eesti ajasõna tuleviku vormist. — Uus Aeg 1905, nr. 103, lk. 2; J. Tilk, Tähendused keele kohta. — Eesti Kirjandus 1908, lk. 183.

sioon. Kõige tarvitatavamaks väljendusvormiks 1917. aastani oli *da*-infinitiiv, millel oli lai kandepind põhja-eesti murdeis: [tegevus] *soikuda* (T 1905, 6, 1, 3), [mehed] *käia* [...koos] (Ra 1907, 56), [sellest] *tulla* [hirm] (Ksm 1909, 12), [neid] *huvitada* [kõik] (P 1913, 299, 1, 2), *olla* [haavatuid täis] (P 1915, 117, 1, 2), [nii] *tõendada* [Protopov] (TT 1917, 5, 2, 1) jne. Selle kõrval olid suures vähemuses *vat*-tunnusega vormid, nagu: *ehitatavat* (U 1903, 1, 7, 3), *tahtvat* (Pä 1910, 15, 1, 3), *tulevat* (K 1917, 85, 1, 1). Kaudse kõneviisi minevikku anti edasi *nud*-partitsiibi vormiga: *tulnud* [tooma] (P 1903, 32, 1, 5), [teel] *saatnud* [teda shandarmid] (Pä 1910, 1, 2, 1), *tahtnud* [...minna] (Kev I 1912, 9), *olnud* [kodus] (P 1912, 10, 3, 2) jne.

J. V. Veski, kes vaatlusalusel ajajärgul teostas kaudse kõneviisi vormide kohta küsitluse, konstateeris, et *vat*-vormi tarvitati peamiselt refereerimisel, teise mõtete edasiandmisel otsesest allikast, kuna *da*-infinitiivi vormil oli kuulduse või kuulujutu varjund [112].

Tolleaegsete grammatikate reeglid selle küsimuse kohta olid järgmised. J. Jõgeveri, M. Kampmanni ja H. Eineri keeleõpetused andsid kaudse kõneviisi [113] olevikus *vat*-tunnusega vormi, minevikus *nud*-partitsiibi [114]. K. A. Hermann, A. Jung ja E. Peterson pidasid lubatavaks ka *da*-infinitiiviga väljendatud olevikku. *ma*-infinitiivi selles funktsioonis mõistis E. Peterson täiesti hukka [115]. Samasugust seisukohta kinnitas 1910. aastal III keelekonverents, kes kaudses kõneviisis fikseeris nii *da*-infinitiivi kui *vat*-vormi [116]. Et *da*-infinitiiv selles positsioonis oli tugevate traditsioonidega, jäi see vorm järgnevail aastail täiesti valitsevaks.

**Umbisikuline tegumood.**

Sajandivahetusel esines veel — kuigi erandlikult — *ta*-(*da*-) liiteliste verbide impersonaalis tegumoe tunnuse *-ta-* ärajätmist (näit. *kirjutakse* pro *kirjutatakse*). Kirjakeele edasises arenemises oleksid peagi kadunud ka need erandjuhtumid, kui mitte V. Ridala poleks hakanud taas ellu äratama neid põhjusega minevikku jäetud vorme [117]. Siiski ei suutnud need värskelt taastatud erandvormid muuta kirjakeele üldpilti, milles täiesti valitsevaks jäid esinemused, nagu *nimetatakse* (E I 1905, 9), *süüdistatakse* (Pä 1908, 103, 1, 1), *õpetatakse* (TH 1914, 9, 1, 2) jt. Mõjutuks jäi ka J. Aaviku katse muuta nende verbide liite osas *a*-vokaal murdepäraselt *e*-ks (*kirjutetakse, kirjuteti* jne.) [118].

Umbisikulise tegumoe olevik oli sajandi algul veel fikseeru-

[112] Akad. J. V. Veskilt isiklikult saadud andmed.

[113] Jõgever ja Hermann nimetasid seda «ebakoheseks kõneks», Jung, Kampmann ja Einer «kahtlevaks kõneviisiks».

[114] Vrd. J. Jõgever, Ekõ (1904), lk. 135; H. Einer, Ekõk (1908), lk. 55.

[115] Vrd. K. A. Hermann, EkG (1905), lk. 83; A. Jung, Eõ (1907), lk. 36; E. Peterson, Algh. (J910), lk. 62, 101.

[116] Vrd. Eesti kirjakeele reeglid, lk. 14—15.

[117] Vrd. ka eespool, lk. 110.

[118] Vrd. Katsed ja näited I, lk. 15.

misstaadiumis nendel verbidel, mille *da*-tegevusnime tunnuseks oli *-a-* (nagu *tuua*, *panna* jt.). Impersonaali oleviku moodustamine toimus neil sõnadel mitte niivõrd *da*-infinitiivist (nagu vormis *minnakse* (E I 1905, 11)) kuivõrd peamiselt *tud*-partitsiibist. Viimane, tugevaastmeline vorm oli kirjakeeles õige laialt tarvitusel, nagu näiteks: *pandakse* (T 1902, 26, 3, 3; P 1905, 231, 1, 2; La 1906, 17; Ra 1907, 11; Pä 1908, 135, 1, 4; P 1912, 11, 5, 4; Pä 1915,4 9, 1, 5), *tehtakse* (E I 1905, 5; Sj 1906, 112; TH 1914, 10, 1, 2; UPä 1917, 14, 1, 2), *käidakse* (T 1904, 288, 1, 5), *müüdakse* (UA 1905, 9, 1, 5; K 1906 1, 2, 2; Kie 1913, 107), *joodakse* (Saa 1908, 7, 1, 2), *toodakse* (UP 1917, 5, 1, 3) jne. Tugevaastmelised vormid kõrvuti teisel kohal asuvate nõrgaastmelistega olid esitatud E. Einer keeleõpetuses [119]. J. Jõgeveri pööramistabeleis anti paralleelvormid sõnadest «panema», «tegema», «käima», «müüma» jt., kuna sõnadest nagu «jooma», «tooma» jt. esitati ainult vormid *juuakse*, *tuuakse* [120]. Kahesugust esinemust toetas ka keelekonverentside otsus, milles märgiti, et «niihästi ühed kui teised vormid on õigekeelsed ja nende tarvitamine õigustatud» [121]. Veel 1917. aastal ei peetud võimalikuks ainumaksvaks tunnistada ühte vormi. Nii jäeti «Eesti keele õigekirjutuse-sõnaraamatusse» täiesti võrdsetena mõlemad esinemused [122].

Tolle aja kirjakeele iseloomulikkudest impersonaali esinemustest nimetatagu veel *e*-vahevokaaliga vorme sõnatüübist *murdmalaulma*, mis grammatikareeglite kohaselt ei olnud seaduspärased [123]. Niisugused olid näiteks vormid *kannetavate* (UA 1905, 123, 3, 2), *hüüetav* (Kev 1913 141), *hüüeti* (P 1903, 32, 1, 1), *lauleti* (U 1905, 81, 2, 1), *võieti* (Me 1914, 85) jt. Sõnadest «maksma» ja «peksma» oli *e*-line vorm lubatud: *maksetakse* (K 1912, 1, 3, 2; P 1917, 255, 4, 1), *makseti* (E I 1905, 29), *pekseti* (M 1909, 9, 66, 1; US 1917, 145, 2, 3) [124].

Eelnevast nähtub, et impersonaali tarvituses ei olnud sajandi esimeste kümnendite kirjakeeles ulatuslikumat ebakindlust. Mõnede keele hilisemas arenemises teisenenud vormide esinemist õigustasid omaaegsed grammatikareeglid.

## 2. SÜNTAKS

Eesti keele lauseehituse põhialused olid säilinud väga pika aja jooksul, muutusi üksikreegliteski oli toimunud vähem kui keele morfoloogilist ehitust korraldavais reegleis. Kirjakeele lauseehitus võib mõnevõrra erineda kõnekeele lauseehitusest oma keeru-

[119] Vrd. H. Einer, Ekõk (1908), lk. 74—77.
[120] Vrd. J. Jõgever, Kjpt (1913), lk. 38 jj.
[121] Eesti kirjakeele reeglid, lk. 11.
[122] Välja arvatud sõna «panema», millel eelistati vormi *pannakse*, teine aga anti nurksulgudes: [*pandakse*].
[123] Vrd. J. Jõgever, Kjpt (1913), lk. 39.
[124] Vrd. sealsamas, lk. 39; samuti Eesti keele õigekirjutuse-sõnaraamat.

kama struktuuriga — suurema hulga kõrvallausetega, perioodidega jne. Eesti kirjakeele lausestruktuur läks vaatlusalusel ajal kõnekeele lauseehitusest lahku ka veel negatiivsete joontega. Kirjakeele süntaksi mõnedes komponentides säilis veel saksa lauseehituse mõju. See tuli ilmsiks eelkõige saksa keele pärases sõnajärjestuses, vääras objekti kasutamises ja ülemäärases kaassõnade tarvitamises. Kuni vaatlusaluse perioodi alguseni olid süntaksiküsimused olnud üsna vähe puudutatud alaks ja kirjakeele lauseehituse puudused kahe silma vahele jäänud piirkonnaks.

**«Saama»-konstruktsioonid.**

Käesoleva sajandi algul, kui keelealane tegevus üldse elavnes, pöördus tähelepanu senisest mõnevõrra rohkem ka kirjakeele lauseehitusele. Esimesi küsimusi, mille kohta võeti ajakirjanduses sõna, olid verbiga «saama» moodustatud saksapärased konstruktsioonid, nagu näiteks: *vesi sai aga veel puuvillapakkidest tagasi hoitud* (RL 1904, 1, 3, 2) (pro: puuvillapakid aga hoidsid veel vee tagasi). Niisuguste germanismide tarvitamist hurjutati sajandi algusaastail [125] ja ka hiljem [126], nii et vaatlusaluse perioodi jooksul need konstruktsioonid lõpuks märgatavalt vähenesid.

**Öeldis kõrvallauses.**

Teiseks kirjakeele lauseehituse iseloomulikuks jooneks, mis köitis keeletarvitajate tähelepanu, oli verbi pöördelise vormi asend kõrvallauses. Veel sajandivahetusel oli laialt levinud tarvitusviis, mille kohaselt verbi pöördeline vorm asetati kõrvallause lõppu. 1909. aastal võttis selle võõramõjulise nähtuse vastu sõna J. Kurrik. Ta näitas, et loogiliselt pole õige lause, nagu «Inimene, kes ka oma viimase leiva *kaotanud on*», kus rõhk langeb viimasele sõnale «on», va'd et õige on sõnajärjestus «on kaotanud» [127]. Tegelikult oligi verbi viimast laadi paigutus viimistletumas kirjakeeles muutumas üldreegliks. Kirjanduskeele paremate meistrite — A. H. Tammsaare, E. Vilde, O. Lutsu, J. Mändmetsa jt. — keeletarvituses asetses verbi «olema» vorm partitsiibi ees, nagu näiteks järgmistes lausetes: *Õues istusivad nad sellesama kasepaku pääle kõrvuti maha, kus esiteks vanamees oli istunud* (A. H. T. — P 1903, 31, 1, 2); *kui ta pealetikkunud haledusest vähe võitu on saanud* (E. V. — J 1912, 10); *kui ta umbes paar rida oli kirjutanud, kumardas...* (O. L. — Kev I 1912, 3), *jäi... seisma, ilma et ennast kohe oleks koguda suutnud* (J. M. — Me 1914, 83) jne. Sajandi teise kümnendi lõpuks jäi verbi pöördelise vormi vastupidine paigutus liitaegade puhul ka

[125] Vrd. P a n., Keele väänamine. — Eesti Postimehe Õhtused kõned 1904, nr. 56, lk. 330.

[126] Vrd. M. J a k o b s o n, Saab-kõnekäänud. — Postimees 1913, nr. 12, lk. 3; M. J., Ka keele kaitseks. — Peterburi Teataja 1913, nr. 100. lk. 1.

[127] Vrd. JK [= J. K u r r i k], On. Protest keelsuse nimel. — Postimees 1909, nr. 66, lk. 8.

ajakirjanduses täiesti erandlikuks. Sealgi tarvitati siis üldiselt sõnajärjestust, nagu *kaks vaenlase kallaletungimist, mida ta tugeva suurtükitulega oli ette valmistanud* (P 1915, 140, 1, 2); *Selle järel kui nad juuli-kuul Liibavi ning Shavli piirkonnast edasi olid tõtanud, Aa jõest üle olid tunginud ja Bauske ning Miitavi kätte olid saanud...* (P 1916, 1, 1, 5); *Mis «Siuru» keelesse puutub, siis peab tunnistama, et siin terve grammatika, keele ilu ja seadused uperpalli on visatud...* (E (T) 1917, 1, 3, 1) jne. Sellisesse asendisse — tavaliselt kõrvallause lõpust arvates teisele kohale, partitsiibi ette — jäi verbi «olema» pöördeline vorm käsitletava ajalõigu lõpuni, hoolimata mõningaist püüdeist teda veelgi ettepoole paigutada.

1912. aastal tõstis sõnajärje küsimuse tungivamalt üles J. Aavik. Kirjutises «Kõige suurem germanismus eesti keeles» tõi ta rea juhiseid verbi asukoha määramiseks lauses, kokku võttes need kahes reeglis: «1. prädikadi nomen või verb asetada mitte lause viimsesse lõppu, vaid võimalikult ette poole; ja 2. ... sõna ja lauseosa, mis teisest ripub, võimalikult lasta järgneda sellele sõnale, millest ta oleneb» [128]. J. Aaviku poolt esiletoodud juhtumeil oli öeldise asendi reguleerimine hädavajalik. Kirjakeel vajas lauseehituse korraldamist, selle vabastamist saksapärase sõnajärje šabloonist eelkõige sel põhjusel, et võimalduks mõtete parem avaldamine, et võidaks selgus ja loogilisus. Ometi ei suutnud J. Aavik ka selles küsimuses vältida liialdusi. Senise pruugi ja J. Aaviku äärmuste vahel püüdis kirjakeelele praktilist kompromissi leida J. V. Veski, kes kirjutas: «... tohib rikkumata Eesti rahvakeele lähema tähelepanemise teel vististe eksimata otsusele jõuda, et eestikeelses liikmerikkas kõrval-lauses ütlus suuremalt jaolt n. n. Saksa ja n. n. Soome ütluse-asukoha vahepeal seisab ...» [129]. Öeldise niisugune vahepealne asend juurduski kirjakeeles üha enam. Sellest seisukohast on iseloomulikud parandused, mis F. Tuglas tegi «Hingemaa» 2. trükis 1913. aastal võrreldes 1906. aasta väljaandega: *Ja just siis pidi ta sarnane olema, kui noor koolmeister raudtee-jaamast esimene kord kooliõpetaja valimisele oli minemas!, et talvel oleks võimalik edasi õppida; nii et lugeja ta ära pidi hirmutama, kui taevas valgemaks hakkas lööma* (Lk 1913, 97; 98; 120) (esimeses trükis: *...valimise pääle minemas oli, et talvel võimalik edasi õppida oleks; nõnda, et lugeja teda ära hirmutama pidi, kui taevas valgemaks lööma hakkas* — Hm 1906, 3; 4; 23). Siiski ei kadunud eriti ajakirjanduse keelest niipea halva sõnajärjega laused, nagu: *Mis Prantsusemaa, Inglisemaa ja teised riigid, keda seni Venemaaga lepingud on ühendanud, selle õnnemängumängi-*

---

[128] J. Aavik, Kõige suurem germanismus Eesti keeles. — Eesti Kirjandus 1912, lk. 368.

[129] J. V. Veski, Eesti kirjakeele edasiarendamise-teedest. — Voog I, lk. 116—117.

*jate tee pääle, kes ise ütlevad, et Venemaa puruks läheb, kui nende mäng ei õnnesta, v a s t a v a d, sellest ei ole esiotsa veel midagi teada* (P 1917, 259, 1, 1); *Liiduriikide valitsused on märgukirja, mis Ühendriikide valitsuse nimel neile 6. detsembril 1916. aastal ära anti, kätte saanud ja seda niisuguse tähelepanuga tundma õppinud, nagu neilt teadvus silmapilgu tähtsusest, niisama ka südamlik sõprus, mis neid Amerika rahvaga ühendavad, n õ u a b* (TT 1917, 1, 1, 3) jne. Visamalt veel kui sellised laused jäid kirjakeeles esialgu püsima kõrvallaused, milles viimasel kohal esines verbiga «olema» väljendatud lihtöeldis. Need olid laused, nagu *on eriõpeasutused avatud, mille ülesandeks asjatundjate ettevalmistamine o n* (P 1912, 12, 1, 2); *Fata-morgana näib seda lähemale nihkuvat ja seda suurem olevat, mida suurem õhukihtide soojuse ja tiheduse vahe o n* (Li 1913, 16); *kuna vastasel korral nendest vähe tulu loota o n* (M I 1915, 28) jne. Kirjakeele selgusele oli kasuks lauseehituse eespool käsitletud jooni mõningal määral reformida.

***des*-konstruktsioonid.**

Märgatavamaid süntaktilisi muutusi vaatlusalusel perioodil oli genitiiviga ühendatud *des*-konstruktsiooni tarvitamise laiendamine kirjakeeles. Keeles olid olemas mõned analoogilised vanad konstruktsioonid (nagu «silma nähes», «tema arvates» jt.), mis oma lühiduse ja tihedusega olid kasutamiseks otstarbekohased. Käesoleva sajandi teise kümnendi algul hakkasid nooreestlased *des*-konstruktsioone tarvitama soome keele mõjutusel. Need konstruktsioonid moodustati aga sageli pikad, lohisevad, nii et kadus nende funktsioon mõtet kontsentreeritult edasi anda. Vaevalt said väljenduse selgust soodustada laused, nagu *k l a s s i v õ i t l u s e l õ h e n d a d e s s e l t s k o n d a m i t m e s s e r ü h m a, peavad luuletajad ühe või teise rühma pasunaks hakkama* (NE IV 1912, 148), *L u g e m i s p a l a d e r i k a s t a d e s l u g i j a e e s t i k e e l s e t s õ n a s t i k k u, n e n d e l a i e n d a d e s t e m a l a u s e õ p i l i s t e k ä ä n d u d e t a g a v a r a j a e d e n d a d e s t e m a E e s t i k i r j a k e e l e a r e n e m i s l o o t u n d m i s t õ p e t a g u j o o n e a l u s e d m ä r k u s e d E e s t i p r a e g u s t, h a r i l i k k u k i r j a k e e l t* (G. Suitsu «Eesti Lugemisraamat» 1916, lk. XVII) jt. Samuti nagu mitmed teised iseenesest otstarbekad keelendid muutusid ka *des*-lauselühendid nooreestlaste rakenduses tihti keelelise omapäratsemise vahendiks.

***vat*-konstruktsioonid.**

Lauselühendeis tundmust või kahtlust väljendava verbi järel tarvitati sajandi esimese kümnendi jooksul peamiselt *ma*-infinitiivi: *näivad... u n i s t a m a* (P 1903, 33, 1, 1), *ei näinud... m ä r k a m a* (Sj 1906, 113), *näisivad j ä ä m a* (Ra 1907, 7), *lootis... v õ i m a* (Ps 1908, 33), *tunneb... o l e m a* (Pä 1910, 1, 1, 1). Hiljem, sajandi teisel kümnendil, kandus selles asendis ülekaal *vat*-tunnusega vormile: *näib... o l e v a t* (Mk 1911, 4), *nähti... t õ m b a v a t* (Kev I 1912, 7), *tunneksid... v i i b i v a t*

(Li 1915, 5), *tundis ... langevat* (Me 1914, 82) jne. Tuleb arvata, et peamiseks teguriks, mis kiirendas selles positsioonis asetseva vormi muutumist, oli kolmanda keelekonverentsi vastav otsus 1910. aastast [130].

**Objekt.**

Väikesi suunamuutusi toimus vaatlusalusel ajajärgul ka objekti tarvitamises. Objekti põhireeglid olid sel ajal õigesti fikseeritud H. Einer grammatika täielikumais kooliväljaannetes [131]. K. A. Hermanni grammatika 1905. aastal ilmunud 2. trüki kokkusurutud lauseõpetuse osas aga anti täpsustamata ja sellega desorienteerivaid juhiseid. Nii märgiti seal, et «tehtaviku järel käib sihitis enamasti osastavas» [132], arvesse võtmata sihitisega väljendatu terviklikkust või tegevuse lõpetatust. Eestimaa Rahvahariduse Seltsi kirjandusosakonna ja Eesti Kirjanduse Seltsi keeletoimkonna ühiseil koosolekuil jõuti süntaksiküsimusteni alles viimasena peetud nõupidamisel 1911. aastal. Sealgi piirduti ainult objekti tarvitamises valitseva olukorra kritiseerimise ja nõudmisega, et peetaks kinni väheseistki kehtivaist reegleist [133].

Kirjakeele praktikas esines objekti vigast tarvitamist nagu varemgi peamiselt ajakirjanduses. Samuti nagu varem seisid vead osasihitise ülemäärases kasutamises. Läbi kogu perioodi võis kirjakeeles kohata osasihitist omastavalise täissihitise asemel: *healega, mis iga vastupanemist ja vasturääkimist kõige kindlamal viisil ära keelas* (Pä 1906, 54, 1, 2), *Et vaba vesinikku kinni püüda, teeme järgmist katset* (Ka 1908, 22), *Meie seltsi pääkoosolek otsustas ... L. N. Tolstoi nimelist museumihoonet põhjendada* (P 1910, 295, 3, 2), *Kui naene oma meest ... surnult leidis* (RP 1913, 13, 99, 3), on *Austria—Ungari Serbiale sõda kuulutanud* (P 1914, 154, 1, 1), *Kogu-Venemaa nõukogude kongress otsustas surmanuhtlust ära kaotada* (P 1917, 244, 3, 5). Samuti esines osasihitist nimetavalise täissihitise asemel: *Surmatutele tehti otsuseks mälestussammast üles panna* (T 1905, 231, 3, 2), *Iga lapsevanem ostku seda* /= teatud raamat — E. A./ *oma lapsele* (Ter 1913, 10, 157), *on linnavolikogu otsuseks teinud kõiki maatükka rendi pääle anda* (P 1916, 116, 1, 3), *läks ... korda vaenlast kõrgustikult ära tõrjuda* (ME 1917, 14, 1, 1) jne. Võrreldes eelnenud ajajärguga oli siiski märgatav objekti väärtarvituse pidev kahanemine. Viimistletum kirjakeel oli objektivigadest vaba.

1912. aastal kuulutas J. Aavik, et tema üheks ülesandeks on eesti kirjakeelest «mõned partitivismi vähjad» välja opereerida [134]. Niivõrd kui veel oli säilinud liigset partitiivset osaobjekti, oli see operatsioon täiesti õigustatud. J. Aavik aga ei piirdunud sel-

---

[130] Vrd. Eesti kirjakeele reeglid, lk. 15.
[131] Vrd. H. Einer, Ekõk (1908, 1913), lk. 103.
[132] K. A. Hermann, EkG (1905), lk. 119.
[133] Vt. eespool, lk. 41.
[134] Vrd. J. Aavik, Tuleviku Eesti-keel. — Noor-Eesti IV, lk. 172—173.

lega. Tema ja teised keeleuuendajad hakkasid osasihitist täissihitisega asendama ka seal, kus eesti keele seisukohalt ainuõige oli väljenduda osastavaga. Sellega suurendasid nad objektivigade arvu varem väga harva esinenud vääresinemustega, nagu: *nägin... oma luitunud näo, sügavad silmaalused, tursunud suu* (Süü 1913, 44), *Teatavad võõrsõnad peame ikkagi oma keeles ja stiilis sallima* (J. Aavik — Pä 1915, 110, 2, 3) jt. J. Aavik püüdis tarbetult partitiivi genitiiviga asendada ka mõnedes teistes konstruktsioonides, nagu näiteks seoses *ma*-infinitiivi ilmaütlevaga: *vahe pidamata, ilma teose labastamata* (Ms 1913, 56; 5) jt. Viimasele ebaõigele ja põhjendamatule tarvitusviisile astus vastu J. V. Veski [135].

**Rektsioon.**

Rektsiooni küsimustes ei olnud käesoleva sajandi algul nimetamisväärseid kõikuvusi. Sajandi teisel kümnendil aga tekkis ebakindlust kirjakeele selles osas, milles kajastus keeleuuendus. Keeleuuendajad pidasid endale lubatavaks ignoreerida eesti keele arenemiskäigus väljakujunenud sõnadevahelist vormilist sõltuvust ja asendada üldtarvitatavad vormid meelevaldselt teistega. Niisuguse tegevuse eredamaks näiteks oli G. d'Annunzio «Süütu» tõlge V. Ridalalt 1913. a. Selles esines suurel hulgal vääri sõltuvusi, nagu *Mõtlesin sagedasti... seda väikest hinge* (lk. 7), *ei saanud ma põgeneda küsimusi* (lk. 9), *jutustan sulle omad päevad* (lk. 113), *Mind ei tunginud läbi veel mingi... kahtlus* (lk. 123) jt. Üldrahvalikku kirjakeelt niisugune moonutatud väljenduste viljelemine ei suutnud mõjustada.

**Ühildumine.**

Ühildumise alalt olid vaatlusaluse perioodi kirjakeelele iseloomulikud järgmised nähtused. Kui aluseks oli sõna «rahvas», esines öeldis mõnikord kõnekeelse tarvituse kohaselt mitmuses, näiteks: *Vanad rahvas läksivad kahekesi ees* (A. H. T. — P 1903, 33, 1, 1), *Ja kui siis teised majarahvas kõik magavad* (VpE 1911, 23). Nagu näeme, oli sel puhul mitmuses ka omadussõnaline täiend (*vanad rahvas, teised majarahvas*). Grammatikad nõudsid omadussõnalise täiendi ühildamist põhisõnaga käändes ja arvus [136]. Kirjakeeles ei olnud see reegel jõudnud veel täielikult juurduda. Olgugi et üldesinemus oli reeglipärane, võis mõnikord siiski kõnekeele mõjul esineda kõrvalekaldumusi. Sagedasem neist oli omadussõna tarvitamine ainsuse genitiivis, sellal kui põhisõna oli teistes käänetes või ka mitmuses, näiteks: *tühja kätega* (T 1902, 26, 3, 2), *teiste rahvastele* (Pä 1906, 202, 1, 2), *õrna närvidega* (Ps 1908, 50), *vana naisi, vana mehi* (M 1909, 9, 66, 1), *«lahja» aastaid* (P 1910, 297, 3, 3), *laia lehte-*

[135] Vrd. J. V. Veski Eesti kirjakeele edasiarendamise-teedest. — Voog I, lk. 118—119.

[136] Vrd. K. A. Hermann, EkG (1905), lk. 71; E. Peterson Algh. (1910), lk. 94; H. Einer, Ekõk (1913), lk. 35.

*dega* (Ml 1912, 1), *musta riideid* (IIs 1914, 13) jne. Harvemad olid juhtumid, kui ühildamata jäeti täiend ainult arvus: *suurel silmil* (Ps 1908, 23), *mingit muresid* (Ml 1912, 3). Grammatikareegli järgi tuli *nud-* ja *tud*-partitsiipe täiendina tarvitada käänamata [137], kirjakeele praktikas aga esines mõnikord partitsiipide ühildamist mitmuse osastavas, nagu näiteks: *joobnuid inimesi* (T 1902, 26, 2, 5), *tardunuid vaateid* (U 1903, 1, 2, 1), *joonistatuid täpikesi* (La 1906, 23), *raiutuid lehekülgi* (NE 1910/11, 7), *kinnivõetuid seltsimehi* (TH 1914, 3, 1, 2). Kirjakeele üldpruugist rajava ja oleva käände tarvitamises kaldusid kõrvale nooreestlased, ühildades omadussõna ka neis käändeis: *põravatena hüüdudena* (NE II 1907, 111), *täiendavana kujuna* (NE 1910/11, 69), *viimaseni võimaluseni* (NE 1910/11, 97). Üldkirjakeelele vastuvõetav ei olnud ka sõna «oma» käänamine rõhutamata asendis, nagu: *omades improvisatsionideski* (NE 1910/11, 3), *omale emale, omis tubades* (Süü 1913, 23; 67).

Ühildumise alalt oli veel iseloomulik, et mitme täiendiga põhisõna esines enamasti mitmuses, nagu näiteks lauses ... *sõnasoetamine kunstide, füüsika, tehnika, kaubanduse ja tööstuse a l a d e l* (O 1914, 69, 1, 4).

**Abisõnad.**

Sajandivahetusel, nagu varemgi, esines eesti kirjakeeles saksa keele mõjul liigseid abisõnu. See joon jäi kirjakeelele omaseks veel kogu vaatlusaluse aja jooksul, kuigi mitte enam endise jõuga. Tarvitati näiteks väljendeid, nagu *ära olenema* (*Elektrivoolu energia* (*tööjõud*) *o l e n e b kahest kasvatisest ä r a* — P 1912, 214, 2, 1), *ära pidama* (*p e e t i kuberneri juures koosolek ä r a* — T 1905, 15, 2, 3) jt. Abisõnadest kõige rohkem tarvitati ebavajalikke kaassõnu, nagu *kongressi p e a l t* (T 1902, 26, 3, 3), *meetingi p e a l* (T 1905, 231, 3, 5), *põhjeneb selle p ä ä l* (La 1906, 6), *tähelepanemist juhtida mõne ... töö p ä ä l e* (NE 1910/11, 65), *kuriteo p e a l t kätte saadud* (Kev II 1913, 7), *vastupaneku p e a l e vaatamata* (Pä 1915, 20, 1, 1), *telegrammi ...*, *mis ülikooli rektori nime p e a l e saadetud* (Pä 1915, 20, 1, 2), *raskete tingimiste a l l* (T 1903, 74, 1, 3) *oma senise tähtsuse s i s s e jääb* (T 1902, 26, 3, 3), *hooletuse s i s s e jätnud* (Pä 1906, 35, 1, 4) jne. Kaas- ja määrsõnade üleküllus riivas teadlikumate keeletarvitajate keeletunnet. 1908. aastast alates juhiti sellele võõrapärasusele korduvalt tähelepanu [138]. Kirjakeeles hakkaski nimetatud sõnade tarvitamine pikkamööda rohkem maad andma väljendumisele eesti keele struktuurile omaste ja suhtlemiseks otstarbekohasemate käändevormidega.

***no*-genitiiv.**

Lõpuks kuulub süntaksi alale ka J. Aaviku kõige kaugemale

[137] Vrd. H. E i n e r, Ekõk (1908, 1913), lk. 108.

[138] Vrd. J. T i l k, Tähendused keele kohta. — Eesti Kirjandus 1908, lk. 183; J. Aavik, Mõned keele reeglid, lk. 19; H. P õ l d, Ek (1915), lk. 121.

minev eksperiment — silbi *no* abil moodustatud genitiivi konstrueerimine 1917. aastal. Praktikas julges isegi J. Aavik seda rakendada ainult «Siuru» I albumis, mille kohta proletaarne kriitika kirjutas, et see on «keeleliselt... täielik halpuste ja vassingute pesa» [139]. Sellise hinnangu andmist põhjustas teiste asjaolude kõrval kahtlemata ka albumis kasutatud *no*-genitiiv (selle järgi pidi näiteks sõnarida *rõhovast enamikost no meie publikum* tähendama 'meie publiku rõhuvast enamikust', *keel no rahvas* = 'rahva keel' jne. — «Siuru» I, lk. 137, 142) [140].

Eelnenud ülevaates eesti kirjakeele grammatilisest struktuurist aastail 1900—1917 jälgiti tervet rida nähtusi, mis selle aja kestel olid liikumises ja muutumises, nähtusi, mis sel ajal kui uued tulid esile või kui vanad taandusid. Kirjakeele arenemine toimus edasiliikumises keele paranemise ja täienemise suunas. Progress seisis nende grammatiliste vormide taganemises, mis keeles ei olnud kasutatavad eri funktsioonide täitmiseks, vaid olid üleliigseiks paralleelvormideks. Progress ilmnes kirjakeele käänamis- ja pööramissüsteemi mõnede osade kindlustumises, kuigi eriti käändsõna vormistikus jäi ka kõikuvusi veel rohkesti püsima. Edasiminekust andsid tunnistust ka need nihkumised grammatilises vormistikus, mis olid tingitud eritähenduslike vormide eristamise tarbest.

Kirjakeele lauseehitus hakkas vaatlusalusel perioodil intensiivsemalt vabanema saksa keele lauseehituse veel säilinud mõjudest. Verbi asend kõrvallauses muutus liikuvamaks, vähenesid võõrapärased konstruktsioonid ja objekti väärvormid, elavnes *des*-lauselühendite tarvitamine.

Kirjakeele grammatilises struktuuris jäi aga veel püsima ka märgatavat ebakindlust. Ühe osa kirjakeele praktikas esinevate kõikuvuste põhjuseks oli teatud grammatikareeglite väljakujunematus. Teine osa — ja mitte väike osa — kõikuvusi tekkis põhjusel, et ei peetud kinni juba fikseerunud grammatikareeglitest või püüti neid reegleid vägivaldselt murda.

---

[139] E. K., Siuru I. Album, Tallinnas 1917. — Edasi (Tartu) 1917, nr. 1, lk. 2—3.

[140] Et *no*-genitiivi esiletõstmine 1917. aastal polnud J. Aavikul juhuslik ja mööduv tuju, näitab see, et ta ise pidas *no*-genitiivi isegi veel 1950-ndail aastail uuendusliku keele koostiselemendiks. Vrd. A. Saareste, Üksiku ja üldsuse osa keeleelus. — Separaat raamatust: Pühendusteos Johannes Aavikule 70. sünnipäevaks. Lund, 1951, lk. 51, 52.

V peatükk

# KIRJAKEELE SÕNAVARA ARENEMINE

Eelseisvas käsitluses seatakse ülesandeks jälgida eesti kirjakeele sõnavara täienemist uute sõnadega käesoleva sajandi algusest kuni 1917. aasta lõpuni. Arvestades sõnavara peaaegu piiramatut tegevussfääri on arusaadav, et käesolevas töös, mis taotleb anda peajooni eesti kirjakeele arenemisest ühes ajalõigus, ei ole võimalik käsitleda ühiskonna kõigil, väga rohkearvulistel tegevusaladel lisandunud sõnu. Seetõttu kontsentreeritakse peatähelepanu nendele aladele, millel sõnavara täienemise protsess oli kõige intensiivsem või antud ajajärgule kõige iseloomulikum.

Vaatlusaluseks perioodiks on imperialismi ja kodanlik-demokraatlike revolutsioonide ajajärk, aga ka Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni ettevalmistamise ja teostamise ajajärk, s. o. aeg, millal toimus ümberpaigutus ühiskondlike jõudude vahekorras, millal kasvas, tugevnes, võitles ja võitis töölisklass. Nende, kogu ajajärku iseloomustavate ühiskondlik-poliitiliste nähtuste kajastumist kirjakeele sõnavaras jälgitaksegi esmajärjekorras.

Iseloomustavaks jooneks rahvusliku kirjakeele sõnavara arenemises sajandi esimestel kümnenditel oli rea teadusalade terminoloogia väljajõudmine sajandivahetusel valitsenud ebakindlusest ja süsteemitusest, nende alade põhiterminite fikseerumine. Teisena analüüsitakse seda külge kirjakeele sõnavara arenemise protsessis, mis samuti ilmekalt eristab vaatlusalust perioodi eelmisest ajajärgust.

Kolmandas osas jälgitakse kirjakeele sõnavara rikastumise allikaid: analüüsitakse sellelt seisukohalt nii ühiskondlik-poliitilist sõnavara kui ka teaduslikku oskussõnavara ja samal ajavahemikul kirjakeelde tulnud mittespetsiifilisi, kindlatest aladest sõltumatuid üldkirjakeele sõnu.

## 1. ÜHISKONDLIK-POLIITILISE SÕNAVARA KASVAMINE

Ühiskondlik-poliitiline sõnavara on keeles, eriti aga kirjakeeles, teiste alade sõnavaraga võrreldes teatud määral erilises seisundis. Antagonistlike klassidega ühiskonnas, kus ekspluateeri-

tavail klassidel puuduvad legaalsed ja materiaalsed võimalused välja anda oma kirjandust ja ajakirjandust, kus kõik trükitav käib läbi valitseva klassi tsensuurifiltrist, ei pääse avalikku trükisõnasse teatud osa rõhutud klasside majandusliku või poliitilise võitlusega seotud sõnu, klassivastuolusid kajastavad väljendeid jne., mis illegaalses kirjanduses — mõnikord ka kõnekeeles — on käibel. Teisel puhul, kui need sõnad kodanlikus legaalses kirjanduses siiski esinevad, võib neil olla moonutatud tähendus.

Niisugune oli olukord ka eesti kirjakeeles XX sajandi algul. XX sajandi algul toimus kogu Venemaal, kaasa arvatud Eesti ala, tööstuskriisi tingimustes töölisliikumise laienemine ja süvenemine. Sotsialismi ühendamine töölisliikumisega algas Eestis sajandi esimestel aastatel, millal Tallinnas töötas M. Kalinin. Tema suure organisatsioonilise ja pideva selgitustöö tulemusena tekkis Tallinnas marksistlikke ringe. Tööliste ringides loeti ja tõlgiti leninlikku «Iskrat», koostati ja trükiti lendlehti, mis avaldasid suurt revolutsioonilist mõju töölismassidele. Kalinini juhtimisel loodud ringide algatusel moodustati 1904. aastal Venemaa Sotsiaaldemokraatliku Töölispartei Tallinna Komitee. Tööliste sotsiaaldemokraatlikke ringe oli ka Narvas. Tartus tegutses üliõpilaste sotsiaaldemokraatlik organisatsioon. Võõrkeelse marksistliku kirjandusega tutvumisel puututi otseselt kokku ühiskondlik-poliitilise terminoloogiaga, ning rahvusvaheliste terminite kõrvale hakkas tekkima ka vastavaid eestikeelseid sõnu ja väljendeid.

1905. aasta revolutsiooni eelõhtu plahvatuslähedases õhkkonnas püüdis kodanlik ajakirjandus vältida töölisklassi klassivõitlusega seotud sõnu, nagu «streik», «revolutsioon» jt. Nende asemel tarvitati sõnu *töötõrkumine* [1], *mäss*, *vastuhakkamine*, *segadus*, *rahutus*.

1905. aasta 9. jaanuari sündmused Peterburis vallandasid revolutsiooni kogu maal. Revolutsioonisündmused sundisid end nimetama õige nimega, revolutsioonilises liikumises sündinud uued mõisted lõid enda väljenduseks uusi sõnu ja sõnaühendeid, andsid olemasolevatele sõnadele uut sisu.

1905. aasta algul toimus Eestis esimesi üldstreike. Üldstreik kui tööliste võitluse eriline vorm sai endale siis nimetuse *üleüldine streik* (UA 1905, 7, 3, 4) või *üleüldine tõrkumine* (UA 1905, 7, 3, 3). Kevadel ja suvel korraldati esimesed poliitilised streigid, millega seoses tekkis nimetus *üleüldine politikaline streik* (U 1905, 83, 3, 2). Tööliste streigivõitlus tõi 1905.—1907. a. revolutsiooni ajal kirjakeelde veel sõnad *streigikomitee* (T 1905, 231, 3, 4), *streigi-õigus* (T 1905, 153, 1, 1), (Tap 1906, 4, 4, 1), *streigikassa* (Sõ 1907, 114, 1, 1), *streigimurdja* (T 1905, 153, 1, 3), *streigiseadus* (E 1905, 4, 1, 4).

---

[1] Akad. J. V. Veski isiklike mälestuste kohaselt protesteerisid töölised juba 1902. aastal sõna *töötõrkumine* vastu. Kolmeliikmeline tööliste delegatsioon tuli Tallinnas «Teataja» toimetusse ja nõudis, et ajaleht tarvitaks sõna *töötõrkumine* asemel sõna *streik*.

Koos kogu Venemaa töölisklassi ja talurahva võitluse laienemisega 1905. aasta kevadel ja suvel laienes revolutsiooniline liikumine ka Eestis. Bolševikud süvendasid agitatsiooni tööliste ja maal talurahva seas. Linnades toimus miitinguid, kus bolševikud selgitasid vajadust üle minna relvastatud ülestõusule tsaarivalitsuse vastu. Samal ajal tugevdasid valitsusvõimud survepoliitikat. Senisest veel karmimaks muutunud tsensuuri tõttu kajastus aga avalikus trükisõnas kõigist tegelikkuse sündmustest ainult moonutatud murdeosa. Olukorda tõi murrangu 1905. aasta oktoober. Ülevenemaaline oktoobri üldstreik sundis tsaari esinema 17. oktoobri manifestiga, milles pettemanöövrina lubati mõnesuguseid vabadusi. Ajakirjandus ruttas olukorda kasutama lahtirabelemiseks kammitsevast eeltsensuurist. Oktoobrist detsembrini võimalduski ajakirjandusel toimuvaid sündmusi üksikasjalisemalt valgustada. Detsembrikuus ilmus Peterburis eesti keeles VSDTP ajaleht «Edasi», mis hindas revolutsioonisündmusi bolševistlikult seisukohalt. Detsembri lõpus andis J. Lilienbach välja esimese töölisalbumi «Edasi» I. Nendest asjaoludest tingitult esines just 1905. aasta viimastest kuudest alates kirjakeeles rida uusi ühiskondlik-poliitilisi sõnu, mille tarvitamine järgnevail aastail juurdus ja laienes.

Kirjakeeles hakkas esinema selliseid üldisi ühiskondlik-poliitilisi mõisteid väljendavaid sõnu, nagu *klassivahe* (Sõ 1906, 110, 1, 3), *klassi-vastuolu* (Mes 1906, 3), *klassivõitlus* (E I 1905, 15), *klassi iseteadvus* 'klassiteadvus' (Rr 1907, 46), *klassiteadline* [proletariaat] (Sõ 1906, 13, 1, 1). Olgu märgitud, et mõni aasta varem anti mõistet «klassiteadvus» edasi väljendiga *seisuslik iseteadvus* (T 1903, 195, 3, 1). Sajandivahetusel tarvitatud «töörahva klassi» asemele ilmus nüüd kirjakeelde liitsõna *töölisteklass* (E I 1905, 9). Omaette mõistet väljendas sõna *tööliste-liikumine* (T 1905, 9, 1, 1). Samal ajal toodi sõna «kodanik» kõrvale eri mõistet märkiv *kodanlane* (E I 1905, 10), samuti sõnade «kodaniku-klass» või «[*väike*] kodanikud» asemele *kodanlus* (U 1905, 92, 1, 1), *väikekodanlus* (Tg 1907, 40), millest tuletati omadussõna [*väike*]*-kodanline* (K 1906, 4, 1, 6). Uueks sõnaks kirjakeeles oli *edulane* (H 1906, 2, 1, 1) tähenduses 'eesrindlike vaadetega isik', samuti omadussõna *eduline* (... proletariat — on meie aja kõige *edulisem* rahvakiht — T 1905, 229, 2, 5). 1905. aastal fikseerus kirjakeeles sõna *usuvabadus* (U 1905, 127, 1, 3), mida varem nimetati *usuliseks vabastuseks* (P 1904, 113, 1, 1). Revolutsiooniaeg tõi keelde ka sõna [rahvusline] *enesemääramine* (P 1907, 18, 1, 2).

Kui sajandivahetusel pääses ajakirjanduse veergudele ainult üksikuid sõnumeid välismaa töölisparteide tegevusest, siis 1905. aastast alates muutus sõna *töölistepartei* (T 1905, 229, 2, 4) ligidaseks ja paljutarvitatavaks. Sellega seoses tulid kirjakeelde ka sõnad [partei] *keskkomitee* (U 1905, 53, 3, 1), *parteilane* (U 1905, 93, 2, 2), samuti tõlkelaenudena sõnade «bolševik» ja «menševik» vasted *enamlane* ja *vähemlane* ([partei] jaguneb aga nüüd kaheks

*«enamlasteks»* ja *«vähemlasteks»* — U 1905, 93, 2, 2). Sõnad «seltsimees» ja «seltsiline» esinesid pahempoolses ajakirjanduses varasemast erineva sisuga, märkides nüüd idee- ja võitluskaaslast töölisliikumises: *seltsimehed* [töölised] (E 1905, 1, 1, 1) *seltsiline* (U 1905, 86, 2, 2). Kodanlikus ajakirjanduses tarvitati neid sõnu endiselt peamiselt tähenduses 'kaaslane'.

Revolutsioonilise võitluse käigus tegid Venemaa Sotsiaaldemokraatliku Töölispartei liikmed linnas ja maal ulatuslikku propaganda- ning agitatsioonitööd. Kirjakeeles elavnes sellega seoses sõnade *agiteerima*, *agitatsioon*, *agitaator* tarvitamine: *agiteeriv* [üleskutse] (U 1905, 88, 1, 2), *agitatsionikomitee* (Sõ 1906, 40, 2, 4), *agitator* (kõnepidaja)[2] (T 1905, 238, 1, 4). Trükis hakkas esinema sõna *lendleht* (U 1905, 53, 3, 1). Kuigi sõna «miiting» ei olnud kirjakeelele täiesti tundmatu[3], suhtuti temasse 1905. aastal kui päris uuesse sõnasse, mis nõudis sisu ligemat avamist: «Sõna *miting* tuleb Ingliskeelest, tähendab kokkutulekut, ja tarvitatakse iseäranis suuremate rahva kokkutulekute nimetuseks. Enne oli see sõna meie juures tundmata ja tarvitamata, sest et rahva kokkutulekud keelatud olivad, iseäranis politikaliste küsimuste arutamiseks» (UA 1905, 126, 3, 2). Ajakirjanduses märgiti selle sõna puhul ühtlasi, et «mitingutest kirjutada ei olnud meil välimiste põhjuste pärast mitte võimalik» (UA 1905, 126, 3, 2). 1905. aasta lõpuks oli sõna *miiting* (ka kujul *miting* või *meeting*) kirjakeeles saanud üldtarvitatavaks.

1905. aastal oli revolutsiooni üks nõudmistest, et vabastataks poliitilised vangid. Ajakirjanduses nimetati viimaseid siis *politikavangideks* (T 1905, 231, 3, 4), sagedamini aga *politikasüüdlasteks* (T 1905, 229, 3, 2).

1905. aasta oktoobris poliitilise streigi päevil, kui töölishulgad lõid oma revolutsioonilised võimuorganid — tööliste saadikute nõukogud, sai vana sõna «nõukogu» endale uue, revolutsioonilise sisu ühendis *Tööliste Saadikute Nõukogu* (E 1905, 2, 2, 3). Mitmes kohas moodustas revolutsiooniline rahvas uue korrapidamisorgani — rahvamiilitsa, millele tollal anti nimetus *miilitsavägi* või *rahvakaitsevägi* (T 1905, 232, 3, 2). Soomes loodud punakaardist sai alguse nimetus *punane kaardivägi* (E 1905, 1, 3, 1).

Samal ajal aga koondas jõude ja asus vastupealetungile kontrrevolutsioon. Kirjakeele sõnavaras peegeldus see selliste sõnade ikka sagenevas tarvitamises, nagu *kontr-revolutsion*, *vastuliikumine* (UA 1905, 126, 1, 5), *kontr-revolutsionerid, s. o. vana korra eest sõdijad* (U 1905, 81, 1, 1), *vasturevolutsion* (T 1905, 239, 2, 3), *tagasilöök ~ reaktsion* (UA 1905, 135, 1, 3), *tagasikiskumine* (P 1905, 127, 1, 1), *restauratsion* (Sõ 1906, 133, 1, 3). 1905. aastal

---

[2] Mõni aasta varem andis «Ajalehelugeja sõnaraamat» (Tallinn, 1903) sõnale «agitator» kodanluse seisukohalt iseloomuliku seletuse: *agitator* — kihutaja, rahurikkuja.

[3] Vrd. A. Grenzstein, Eesti Sõnaraamat. Tartu, 1884, veerg 89.

ilmus kirjakeelde nimetus *must sotnja* ehk *must sada* (U 1905, 28, 1, 2), samuti *mustasajalik* (U 1905, 91, 1, 3), *mustasajaline* (T 1905, 232, 3, 1). Selle nimetuse andis rahvas tsaarivalitsuse poolt moodustatud bandiitlikele kontrrevolutsioonilistele organisatsioonidele. Kontrrevolutsioonilise tegevusega seoses tulid keelde ka sõnad *pogrom* (Ll 1907, 15, 5, 2), *karistuse salk* (K 1906, 1, 1, 1), *provokatsion, provokator* (K 1906, 4, 1, 1). Kodanlus lõi oma relvastatud salgad, nimetusega *omakaitse* (T 1905, 233, 3, 3).

17. oktoobri manifestiga loodud olukorda kasutas nii vene kui eesti kodanlus muuseas erinevate nimedega, kuid ühe revolutsioonivastase eesmärgiga poliitiliste rühmituste loomiseks. Eesti kodanlus moodustas oma esimese poliitilise partei, milleks oli nn. *Eesti rahvameelne eduerakond* (P 1905, 245, 1, 3). E. Vilde aga nimetas seda 1906. aastal «Kaagis» tabavalt *rahameelseks kaduerakonnaks* (Kaak 1906, 1, 4, 1). «Eduerakond» tarvitas oma häälekandjas «Postimees» rohkesti maskeerivaid sõnu, nagu *edumõte* (P 1905, 260, 1, 1), *edumeelsus* (P 1905, 218, 2, 1), *rahvameelne* (P 1905, 260, 1, 1) jt., samas aga nimetas «revolutsiooni» pidevalt ja sihilikult «mässuks», «revolutsionääre» — «mässajateks», «revolutsioonilist» — «mässuliseks»: [Revolutsion —] *mäss* (P 1905, 270, 1, 2); [Nõndanimetatud «revolutsionärid» ehk] *«mässulised»* (P 1905, 276, 1, 2): ... *mässajatel* [enam lootust ei ole riiki kuristikku tõmmata] (P 1905, 231, 3, 5).

Vastavate kodanlike parteide loomisega tulid keelde ühiskondlik-poliitilised terminid *oktobrist* (K 1907, 14, 1, 2) ja *kadett* (E II 1906, 14), samuti sõna *block* tähendusega 'mitme parteirühma liit' (Sõ 1906, 97, 1, 1). Võõrsõnadele *opportunistline* (Tg 1907, 43) ja *oportunist* lõi proletaarne ajakirjandus eestikeelsed vasted *paendline* (Tg 1907, 43) ja *paindlane* (Ll 1907, 15, 5, 1). Samal ajal hakati poliitiliste terminitena tarvitama sõnu *revisionist* (Sõ 1906, 34, 2, 5), *revisionismus* (P 1905, 235, 1, 5), *platform* (Sõ 1906, 97, 1, 1).

Kirjakeele sõnavara täienemine uute või uue sisuga ühiskondlik-poliitilise elu alale kuuluvate sõnadega toimus aastail 1905—1907 väga intensiivselt.

Järgnevail aastail kasvas ühiskondlik-poliitiline sõnavara peamiselt kirjanduse kaudu, milles käsitleti teaduslik-teoreetilisi poliitilise ökonoomia ja ajaloolise materialismi küsimusi. Sellealase kirjanduse väljaandmine oli alanud 1906. aastal ja kestis 1910. aastani [4].

Kirjakeelde tuli 1910. aasta paiku sõna *lockout* (M 1910, 4, 25, 2) [5], mida 1905. aastal märgiti sõnaga *vastustreik* (UA 1905, 136, 1, 2). Tööliste streigiliikumisega seotud sõnavarasse tuli juurde sõna *protesti-streik* (E IV 1911, 47). Umbes 1909.—1910. aasta

---

[4] Vastavat teaduslikku terminoloogiat jälgitakse käesolevas töös lk. 131 jj.

[5] 1912. aastast alates tarvitati seda sõna kodunenult häälduspärases ortograafias: *lokaut* (K 1912, 2, 2, 2; ME 1913, 111, 3, 2; TH 1914, 35, 1, 1).

paiku taandus sõna *seltskond* 'ühiskonna' tähenduses, kuna tarvitatavamaks muutus sõna *ühiskond* (*ühiskondline* kord — Ai 1909, 10, *ühiskondliku* pöörde — Kap 1910, 6; *ühiskonnaklass* — E IV 1911, 52). Sõna *ühiseluline*, mis sajandivahetusel ka mõnikord esines tähenduses 'ühiskondlik', fikseerus tähendusega 'sotsiaalne' juba enne 1905. aastat: *ühiseluline* [ühtlus] 'sotsiaalne võrdsus' (P 1904, 113, 1, 1), *ühiseluline* ehk sotsial-küsimus (P 1905, 103, 1, 2).

1912. aastal algas revolutsioonilise liikumise uus tõus. Leena sündmused kutsusid esile protestistreikide laine. Tugevnesid eesti bolševike organisatsioonid. Bolševistliku «Pravda» eeskujul ja toetusel hakkasid eesti bolševikud Narvas välja andma tööliste ajalehte «Kiir», mille esimene number ilmus 15. juunil 1912. a. Erinevate nimede all sai leht ilmuda 1914. aasta maikuuni. See ajavahemik oli järjekordseks hoogsamaks kasvuperioodiks eesti kirjakeele ühiskondlik-poliitilisele sõnavarale.

Sel perioodil kindlustusid ja levisid juba 1905. — 1907. a. revolutsiooni ajal kirjakeelde tulnud sõnad. Liitsõnadena fikseerusid sõnad *klassiteadvus* (K 1912, 21, 1, 3), *klassiteadvusline* (K 1912, 15, 1, 3), *töölisteliikumine* (K 1912, 4, 1, 3). Mõistet«[klassi]teadlik» väljendati siis ka sõnaga *teadvusline* (Oma *teadvusliste* seltsimeeste kokkukutsel... — TH 1914, 45, 1, 4).

Kirjakeelde lisandusid kindlaid mõisteid väljendavate sõnadena *tööliste-kirjandus* (K 1913, 8, 1, 2), *töölisteajakirjandus* (K 1913, 75, 1, 3), *töörahvahäälekandja* (K 1912, 36, 1, 1). Mõisteid «parteiorganisatsioon» ja «parteikaaslane» märgiti sõnaühenditega *parteiline organisatsion* (K 1913, 27, 2, 2) ja *partei kaaslane* (K 1912, 2, 2, 3). Uuteks sõnaühenditeks olid kirjakeeles ka [rahvusvahelik] *naisterahvaste päev* (K 1913, 20, 1, 1), [rahvusvaheline] *naisproletariaat* (TH 1914, 12, 1, 2). Poliitilistel põhjustel asumisele saadetut nimetati *politiliseks sunniasunikuks* (K 1913, 7, 1, 1).

Proletariaadi- ja revolutsioonivastane võitlus oli töölisliikumise uue tõusu perioodiks võtnud komplitseerituma, varjatuma ilme. Proletaarne ajakirjandus paljastas halastamatult neid maskeeritud võitlusvõtteid. Sellega seoses tulid kirjakeelde sõnad *chantage* ~ *shantage* (TH 1914, 9, 2, 4), *renegaat* (TH 1914, 3, 3, 4), *töölistesõber* (TH 1914, 29, 1, 3). Viimase sõna kohta kirjutas V. Kingissepp: «Vene seltsimeeste pool on töölistesõbral (рабочелюбец) juba ammu oma kindel tähendus... Töölistesõber on kodanlane, kes töölisteliikumist järjekindla klassivõitluse teelt ära kodanlise töölistepolitika rabasse juhtida püüab» (TH 1914, 29, 1, 3—4). «Kiir» pidas lepitamatut võitlust ka likvidaatorlusega, mis reaktsiooniaastail oli tekkinud revolutsioonist taganevate menševike seas. Kirjakeelde tulid sõnad *likvidator* (K 1912, 8, 2, 1) ja *likvidatorlus* (TH 1914, 18, 3, 2).

1914. aasta juulis alanud sõda katkestas ajutiseks revolutsioonilise liikumise tõusu. Juba maikuus suleti töölisajaleht «Kiir». Järgnevail aastail jäid ainsaiks proletaarse trükisõna avaldusteks

J. Lilienbachi väljaanded. 1915. ja 1916. aastal ilmus J. Lilienbachi toimetusel kolm väikesemahulist naisküsimusele pühendatud artiklite kogumikku «Eeva». Nendes esines Eesti oludes suhteliselt uusi mõisteid väljendavaid sõnu, nagu *naisterahvaliikumine* (Ee I 1915, 32) ~ *naisliikumine* (Ee III 1916, 3), *naisõiguslane* (Ee I 1915, 21) jt.

Sõja-aastail suurenev viletsus töörahva olukorras, maa majanduslik laostumine, tohutud inimkaotused sõjas — kõik see süvendas ja teravdas rahvahulkade revolutsioonilist liikumist sõja ja tsarismi vastu. 1917. aasta veebruaris teostus Venemaal teine kodanlik-demokraatlik revolutsioon. Märtsi algul kukutati vana võim Eestis. 18. märtsil hakkasid Tallinna bolševikud välja andma ajalehte «Kiir». See kujunes üle-eestimaaliseks bolševistlikuks ajaleheks, mis oma veergudel — vastandina kodanlikele lehtedele — tõepäraselt kajastas toimuvaid sündmusi. «Kiir» trükkis ära Lenini Aprilliteesid, paljud Lenini artiklid, bolševike partei aprillikonverentsi otsused, võttis tarvitusele peale seni suurenenud ühiskondlik-poliitilise sõnavara rea uusi sõnu, mis tulid kirjakeelde jooksvas sündmuste käigus. Kontrrevolutsiooni pealetungi ajal juulis leht suleti, kuid juba mõne päeva möödudes, 15. juulil hakkas ilmuma uus bolševistlik ajaleht «Tööline». Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni ettevalmistamise ja läbiviimise ajajärgul oli bolševistlikul ajalehel suur tähtsus: ta oli muuseas kohaks, kus selgemini kui kuski mujal tuli esile keele sõnavara täienemise protsess uute ühiskondlik-poliitiliste mõistete väljendamiseks. Näiteks «Kiire» mõjul tekkis keeles ajalehe nimetusest eri termin «*Kiire*»-*mees* (K 1917, 52, 1, 1) ehk «*kiirlane*» (Töö 1917, 99, 3, 1), mille tähendus võrdus bolševikuga ehk enamlasega (Enamlastest — «*Kiire meestest*» ... — Töö 1917, 90, 3, 1) või *leninlasega* («Kiire» *leninlaste* ... K 1917, 59, 2, 1).

Bolševike partei juhtimisel kukutas Venemaa töötav rahvas Oktoobrirevolutsiooniga kodanluse võimu ja pani kehtima nõukogude võimu.

Sel murrangulisel 1917. aastal täienes eesti kirjakeele sõnavara rea sõnadega, nimetustega ja uuesisuliste sõnaühenditega.

Ajaloolist pööret 1917. aasta veebruaris hakati peatselt nimetama *veebruari revolutsiooniks* (K 1917, 2, 1, 1). Kohe esimestel revolutsioonipäevadel moodustati nõukogud. Märtsikuus loodi kodanlik Ajutine Valitsus, millega riigis tekkis kaks paralleelset võimu. Vene kodanluse kõrval püüdis ka Eesti kodanlus kõigi vahenditega säilitada ning kindlustada kodanlikku korda. Üheks sammuks selles suunas oli kodanliku võimuorgani, maanõukogu ehk niinimetatud maapäeva loomine. Keelde tõid need ühiskondlik-poliitilise elu sündmused uusi sõnu ja sõnaühendeid, nagu *Tööliste ja soldatite saadikute nõukogu* (K 1917, 1, 2, 3), *Valla Töörahva Nõukogu* (E(T) 1917, 14, 1, 3), *täidesaatev komitee, Maatameeste komitee*, *Maatameeste Keskbüroo* (E(T) 1917, 10, 1, 3), *Ajutine Valitsus*, *Asutav Kogu* (K 1917, 1, 1, 1), *kaksikvõim* (K 1917, 52,

1, 1), *maanõukogu* (P 1917, 246, 3, 1), *maapäev* (P 1917, 263, 1, 1), *roodukomitee*, *polgukomitee* (ES 1917, 1, 21).

1917. aasta oktoobris teostus maailma-ajaloolise tähtsusega sündmus: võitis esimene proletaarne revolutsioon. Venemaal, sealhulgas ka Eesti alal kehtestati nõukogude võim. Keelde tulid selle sündmusega seoses sõnad ja sõnaühendid, nagu *proletarline revolutsion* (E(T) 1917, 1, 21), *oktobri revolutsion* (E(T) 1917, 27, 2, 4), *nõukogude võim* (E(T) 1917, 7, 1, 2), *proletariadi diktatur* (E(T) 1917, 22, 1, 4), *nõukogude valitsus* (E(T) 1917, 1, 1, 2), *rahvakomissar* (E(T) 1917, 2, 1, 2), *rahvakomissaride nõukogu* (E(T) 1917, 1, 1, 2) *revolutsioniline sõjakomitee* (P 1917, 247, 1, 2).

Nõukogude võimu esimeseks sammuks oli vastu võtta rahudekreet, alustada võitlust rahu eest. Esmakordselt esinesid siis eesti kirjakeeles sõnad ja väljendid, nagu *rahupolitik* (Töö 1917, 88, 1, 2), *rahuvõitlus* (E(T) 1917, 4, 2, 2), *võitlus rahu eest* (E(T) 1917, 8, 1, 2).

Rahvavõim lõi mitmesuguseid võimu teostamise institutsioone, millega seoses tulid kirjakeelde sõnad *Sõja-Revolutsioniline Tribunal* (E(T) 1917, 2, 3, 4), *vabrikute-* ja *tehastekomiteed* (Tap 1917, 7, 195), *tööliste kontroll* 'tööliskontroll' (E(T) 1917, 2, 1, 4), *mõisavõtjate komandod* (E(T) 1917, 20, 2, 3). Keeles aktiviseerus sõna *natsionaliseerima* (Maa *natsionaliseerimine* — E(T) 1917, 12, 3, 1; Pankade ja sindikatide *natsionaliseerimise* (rahva omaks tunnistamine — «T») seaduse läbi... — Töö 1917, 98, 1, 1).

Proletaarne ajakirjandus tõi oma veergudele sõnu, mis väljendasid kodanlikule ühiskonnale võõraid mõisteid, nagu *tööliste palee* (K 1917, 1, 2, 5), *Vabaduseloss* (Annetage *Vabaduselossi* heaks... — K 1917, 19, 3, 5), *rahvakoda* (Oleviste kiriku *rahvakojaks* võtmise kohta... — E(T) 1917, 29, 2, 2). Samas leiti ka tabavaid sõnu vaenlasleeri märgistamiseks. Niisuguseid sõnu olid *hädasotsialist* (E(T) 1917, 4, 1, 1), *rahvavaenlane* (E(T) 1917, 4, 1, 2), *pirukamees* (Endised *pirukamehed* ei ole veel lootust kaotanud — K 1917, 72, 2, 3). Pilkav sisu oli töölislehtedes sõnal *isamaapäästja* (*Isamaapäästjatel* pole ainuski abinõu võimata, et aga ennast vee peal hoida — Töö 1917, 87, 4, 3), mis tegelikult tähendas vana korra restaureerijat.

Lõpuks olgu nimetatud, et kodanlik ajakirjandus tarvitas samal ajal üldrahvalike sõnade kõrval selliseid oma spetsiifilisi sõnu ja väljendeid, nagu *püssitiku-valitsus* (P 1917, 260, 1, 1), *märatsemise politika* (P 1917, 258, 1, 1), mõeldes nende all nõukogude valitsust ja tema poolt teostatavat poliitikat ja väljendades sellega oma vihkamist ja laimu nõukogude korra vastu.

Ühiskondlik-poliitiline sõnavara, millega eesti kirjakeel täienes sajandi algusest kuni 1917. aasta lõpuni, oli lahutamatult seotud ajalooliste sündmuste käiguga samal ajavahemikul, oli sellest tingitud. Kirjakeelde tuli või läks kirjakeele aktiivsesse sõnavarasse rida klassivõitlusega seotud sõnu, hulk töölisklassi majanduslikku

ja poliitilist võitlust ning parteilist organiseeritust väljendavaid sõnu, revolutsioonipäevil ellukutsutud võimu- ja kaitseorganite nimetusi, naisliikumisega seotud sõnu, samuti revolutsioonivastaseid parteisid ning rühmitusi märkivaid nimetusi ja sõnu, mis olid esile kutsutud kontrrevolutsiooni tegevusega.

Vaatlusaluse perioodi iseloomustavaks jooneks oli proletariaadi võitlusküpseks kujunemine, tema võitlus enda vabastamise eest ja tema võit. See tähendas proletariaadi määravat osa ühiskondlikus ja poliitilises elus. Määrav oli see osa seetõttu ka keele ühiskondlik-poliitilise sõnavara arenemisele: see osa sõnavarast täienes eelkõige nende sõnadega, mis olid vajalikud proletariaadi võitluses esilekerkinud uute mõistete ja nähtuste väljendamiseks.

## 2. TEADUSLIKU TERMINOLOOGIA ARENEMINE

Tsaari-Venemaa vähemusrahvustel puudus võimalus kasutada oma emakeelt hariduse saamisel, ühiskondlikes ja riiklikes asutustes. Rahvakoolides ja kihelkonnakoolides oli eestikeelne õpetus viimaste aastakümnete jooksul piirdunud üldse ainult kolme nädalatunniga, keskkoolis aga hoopis puudunud. Eridistsipliinide, nagu matemaatika, maateaduse jt. õpetus ei toimunud ühelgi kooliastmel eesti keeles. Eestikeelsed õpperaamatud neil aladel olid tarbetud. 1905.—1907. a. revolutsiooni mõjul olukord mõnevõrra muutus. Võimaldus emakeelsete koolide asutamine. Sellega seoses tekkis nõudmine emakeelsete õpperaamatute järele ka eridistsipliinides. Rohkem kui varem hakati välja andma ka mitmesugust populaarteaduslikku kirjandust. Varem olemasolnud raamatud olid vananenud nii sisult kui terminoloogialt. Uute õpikute ja populaarteaduslike teoste soetamiseks oli hädavajalik võtta revideerimisele ja ühtlustamisele oskussõnad, milles valitses suur ebakindlus.

Oskussõnade süstematiseerimiseks teadusalade kaupa tehti algul üksikuid koordineerimata katseid. Niisuguseid oli P.-A. Pitka -Ansomardi koostatud geomeetria oskussõnade eesti-venekeelne nimestik, mille ta avaldas ajakirjanduses 1907. aasta märtsis [6].

Organiseeritud terminoloogia-alase töö algatajaks oli Eestimaa Rahvahariduse Seltsi kirjandusosakond. 1907. aasta sügisel avaldatud üleskutses juhtis J. V. Veski tähelepanu eelkõige teadusekeele korraldamatusele ja paralleelsete sõnade rohkusele. Ta näitas ära ka selle olukorra kujunemise põhjused: «... tarbekorral loob keegi mõnesuguse mõiste äratähendamiseks sõna; teinekord juhtub mõnel teisel tarvis olema sedasama mõistet Eesti keele kuuesse seada, ta ei tea aga, et selle mõiste kohta kirjakeeles — mõnikord isegi rahvakeeles — sõna juba olemas on, või talle ei näita senine eestikeelne kunstsõna sünnis tarvitada olema, ja ta

[6] Ansomardi (= P.-A. Pitka), Geometria nimetused. — Postimees 1907, nr. 51, 53.

loob jällegi uue sõna. Sel kombel on mõne mõiste äratähendamiseks Eesti keeles mõnikord isegi kümmekond isesugust sõna sünnitatud»[7]. Täiesti õigustatult kirjutas J. V. Veski, et «seesugune täitsa ühemõtteliste kunstsõnade ohtrus keelele rohkem takistavaks koormaks kui tarvilikuks ehitusmaterjaliks on»[8]. Eesmärgiks seadis J. V. Veski iga mõiste väljendamise ü h e sõnaga. Ta visandas ka tee eesmärgile jõudmiseks: tuleb registreerida kõik kirjanduses esinenud oskussõnad, soovitavalt ka rahva kõnekeele unustussevajuvad terminid, need varustada võõrkeelse vastega ja alistada kollektiivsele läbitöötusele. Terminoloogias olemasolevad täielikud lüngad tuleb täita eesti keelematerjali alusel loodud tuletistega, uute sõnadega, kõnekeelsete sõnade või laenudega. Väärasti moodustatud, sisule mittevastavad terminid tuleb korrigeerida. Sünonüümide tähenduspiirid tuleb kindlaks määrata[9]. Üleskutses tõsteti esile keelelise väljenduse suurt tähtsust teaduse arenemisele: korraldustööd edasi lükata on võimatu, «sest et me seega eneste juures teaduste edenemise kammitsas peaksime»[10].

Ajavahemikul 1900—1917 tehti mitmel teadusalal algust oskussõnastike koostamisega või nende jaoks materjali kogumisega. Teistel aladel, millel ei toimunud sõnavara koordineeritud süstemaatilist arendamist, kindlustusid ja ühtlustusid terminid ilmuva kirjanduse kaudu.

Allpool jälgitakse terminoloogia arenemist kõigepealt poliitilise ökonoomia ja filosoofia alal ning seejärel nendel teadusaladel, millel vaatlusalusel perioodil ilmusid esimesed oskussõnastikud: matemaatika, maateadus, keemia, arstiteaduse ja botaanika alal.

### a) Poliitiline ökonoomia ja filosoofia

1905. aasta revolutsioon muutis aktuaalseks ühiskonna majanduselu ja klassivõitluse probleemid ja sellealased teoreetilised küsimused. Ajutiselt mõnevõrra lahedamad kirjastusolud võimaldasid rahuldada seda mõistetavat huvi. Aastad 1905—1910 olid ühiskondlik-poliitilise kirjanduse ilmumise kõrgajaks. Ilmusid esimesed K. Marxi teoste tõlked eesti keeles: «Palgatöö ja kapital» 1906. aastal ja üks osa «Kapitalist» 1910. aastal J. Lilienbachi kirjastusel. Venemaa Sotsiaaldemokraatliku Töölispartei väljaandena ilmus 1905. aastal J. Guesde'i «Kollektivismus», «Edu» kirjastusel Peterburis 1907. aastal H. Pöögelmanni mahukas «Majandusteaduse õpetus» (459 lk.) ja A. Bebeli «Seltskonna

[7] Üleskutse Eesti keele sõnade korraldamise asjus. — Rahvaleht 1907, nr. 75, lk. 2.
[8] Sealsamas.
[9] Vrd. sealsamas, nr. 76, lk. 1.
[10] Sealsamas, lk. 2.

sotsialiseerimine», J. Lilienbachi kirjastusel 1909. aastal P. Lafargue'i «Ajalooline idealismus ja materialismus» jt. Vastavasisulisi artikleid avaldati ka ajakirjanduses ja albumites (näiteks albumis «Edasi» jt.).

Kontrrevolutsiooniline kodanlus ja revolutsioonist tagasikohkunud intelligents pöördusid samal ajal ideoloogilist tuge otsima marksismi «arvustajailt», empiriokriitikuilt — Juškevitšilt, Bogdanovilt ja teistelt, keda kõiki ühendas vaen dialektilise materialismi vastu [11]. Eriti agar oli sellelaadilist kirjandust eesti keelde toimetama «Noor-Eesti» ringkond.

Kõige sellega seoses tuli kirjakeelde uusi termineid poliitilise ökonoomia ja filosoofia alalt.

Vastava kirjanduse ilmumine kahanes pärast 1910. aastat, eriti aga Esimese maailmasõja päevil.

Alles Suur Sotsialistlik Oktoobrirevolutsioon avas laia perspektiivi marksistliku kirjanduse tõlkimiseks eesti keelde. 1917. aasta novembris ilmus eesti keeles esimest korda «Kommunistliku partei manifest».

Sajandivahetusel, kui hakkas ilmuma esimesi poliitilise ökonoomia küsimusi puudutavaid artikleid, oli vastavate mõistete väljaandmiseks kasutada üsna piiratud arv termineid. Nii seisti 1905. aastal ülesande ees leida küsimuste käsitluse käigus ühtlasi sobivad väljendusvahendid.

Missugused olid siis poliitilise ökonoomia terminid ja nende arenemise käik vaatlusalusel perioodil?

Nimetatagu kõigepealt, et «tootmist» märgiti üldiselt sõnaga *valmistamine* (Pjk 1906, 12) või ka *produtseerimine* (Kol 1905, 5). Sellest lähtudes tuletati teiste mõistete edasiandmiseks rida väljendeid nende sõnadega. Nii väljendati «tootmisviisi» sõnaga *valmistuse viis* (Rr 1907, 36) ~ *valmistamiseviis* (M 1909, 4, 31, 3) ~ *valmistuseviis* (Kap 1910, 5), «tootlikke jõude» sõnaühendiga *valmistavad jõud* (Pjk 1906, 31), «tootmissuhteid» sõnadega *produtseerimise vahekorrad* (Pjk 1906, 12) ~ *valmistuse vahekorrad* (Rr 1907, 37), «üleproduktsiooni» sõnaga *ülevalmistamine* (Mes 1906, 76). Veel mõni aasta varem võis viimases tähenduses kohata kirjeldavat väljendit, nagu: [Et valmis teliskiva] *õige palju on* (*Überproduktion*) (T 1902, 39, 3, 1). «Tootmisvahendid» kandsid nimetust *produtseerimise abinõuud* (Kol 1905, 5) ~ *valmistuse abinõud* (Rr 1907, 40). «Toodet» või «saadust» nimetati nagu varemgi: *töösaadus* (Ss 1907, 23), *vabrikat* (Pä 1910, 296, 1, 3), erandlikult ka *tehtaus* (Pä 1910, 296, 1, 3). Keeles oli suhteliselt uuena olemas ka sõna *toode*, kuid seda tarvitati sajandi esimestel kümnenditel ainult vaimse töö produktide, kultuuritoodete märkimiseks (näiteks: anderikkaid *toodeid* — Ät II 1910, 166; kirjanikkude *toodetes* — TH 1914, 2, 1, 1, 3; *tooteid* ... lugeda — P 1913, 215, 2, 5). Samast

[11] Vrd. V. I. Lenin, Teosed. 14. köide, Tallinn, 1952, lk. 10.

tüvest tuletati hiljem sõna *tootma* (algul kujul *tootama* — P 1912, 192, 3, 4). Ka sõna *toodang* (TPä 1914, 48, 1, 2) esines tollal alles harva.

Eespool nimetatud sõnad fikseerusid kindlate terminitena sajandi esimese kümnendi teisel poolel ja olid sellistena tarvitusel ka 1917. aastal: *valmistamiseviis, valmistavad jõud, valmistamise vahekorrad, ülevalmistamine, varadevalmistamiseabinõud* (Kpm 1917; 3; 20; 19; 21; 17).

1905. aastaga tuleb dateerida mõistete «baas» ja «pealisehitus» esmakordselt väljendamist eesti kirjakeeles, nimelt sõnadega *alus* ja *pealmine osa* (... siis oli see *alus* nüüd kadunud, ja sellega ühes langes ka *pealmine osa* kokku — E I 1905, 14). Samal aastal tuli kirjakeelde termin *lisaväärtus* (U 1905, 30, 1, 2), samuti võõrsõnad *ekspropriieerima, ekspropriieerija* (Kol 1905, 23). Terminit *ekspropriatsion* püüti väljendada ka eestikeelse sõnaga *lagestamine* [Tasu selle eest on ta pankrott, ta täieline *lagestamine* (*ekspropriatsion*, nagu seda teadusekeeles üteldakse) — Mes 1906, 36]. Mõisteid «nominaalpalk», «reaalpalk», «relatiivne. suhteline palk» anti edasi sõnadega *nimeline tööpalk* (Pjk 1906, 18), *tõsine tööpalk* (Pjk 1906, 18), *võrreldav tööpalk* (Pjk 1906, 18), mõisteid «töövõime», «töönorm», «tööala», «tööjõudlus» vastavalt sõnadega *töövõim* (UA 1905, 42, 1, 2), *töö valminemise rohkus* (*norma*) (P 1905, 43, 3, 2), *töökond* (P 1905, 260, 1, 2), *töö-jõudsus* ~ *tööjõudsus* (U 1905, 26, 1, 2). «Tööviljakuse» tähenduses tarvitati sõna *töösigivus* (tehnikalised leidused teevad *töösigivuse suuremaks* — Rr 1907, 45), hiljem aga juba sõna *tööviljakus* (P 1915, 1, 2, 3). 1905.—1906. aasta paiku tuli kirjakeelde ka termin *eraomandus* (Mes 1906, 14), samuti selle vastandmõiste tähistamiseks sõnaühend *kollektivline* e. *üleüldine omandus* (Kol 1905, 4). Tuntud sõna *ühistamine* (Kol 1905, 18) fikseerus siis vasteks võõrsõnale «kollektiviseerimine». Samal ajal moodustus kirjakeeles termin *tööndus* (*Tööndus* on uus sõna ja näitab seda, mis Saksa k. Betrieb, s. o. umbes seda, kui palju tööjõudu kusagil töökohas ühendatud on ... *Väike-* ja *suurtööndus* tähendab siis lühidalt seda, mis «väiksel ja suurel viisil valmistamine» pikemalt ütleb — Mes 1906, 17).

Nii sai eesti kirjakeeles käesoleva sajandi alguskümnendi kestel sõnalise väljenduse tunduv osa poliitilise ökonoomia põhimõistetest. Mitte igakord ei leidnud kirjakeel kohe kindlat tihedat terminivormi. Enamiku uute väljendite iseloomulikuks jooneks oli kahesõnalisus ja sellega koos pikkus ning mõnel määral kohmakus (näiteks: *valmistuse vahekorrad, produtseerimise abinõuud, üleüldine omandus, pealmine osa* jt.), nagu see sageli on omane teatud keeles alles kujunema hakkava teadusala terminoloogiale. Kuid üldrahvalike sõnade baasil moodustatud terminid olid arusaadavad ja andsid laiadele hulkadele võimaluse mõista käsitletavat ainet. Põhiliselt samal kujul olid need terminid tarvitusel vaatlusaluse perioodi lõpuni.

Poliitilise ökonoomia alaste oskussõnadega paralleelselt tuli kirjakeelde filosoofilisi termineid, kuid esimestest märgatavalt vähem. Filosoofia-alaseid oskussõnu esines peamiselt ühiskondlikke, poliitökonoomilisi ja teisi lähedasi küsimusi käsitlevais teoseis või artikleis. Õige vähe ilmus vaatlusaluseil aastail ainuüksi filosoofilistele probleemidele pühendatud kirjutisi.

1905.—1907. aasta revolutsiooni päevil pääsesid esmakordselt kirjakeelde sõnad *marxismus* (Mes 1906, 9) ja *marxist* (P 1905, 261, 1, 5)[12]. Samal ajal tulid kirjakeelde terminid *ajalooline materialismus* (Rr 1907, 36) ehk *materialistline ajaloo vaatlemine* 'materialistlik ajalookäsitlus' (P 1905, 288, 1, 1), *dialektikaline* (Rr 1907, 36), samuti *metafiisik* 'metafüüsika' (Kol 1905, 3). Ajaloolise materialismi küsimuste käsitlus tõi kaasa «ühiskondliku formatsiooni» mõiste, mille jaoks tarvitati väljendust *ühiskondlised loomekujud* (P 1905, 113, 1, 2) või *seltskondlised kujud* (Rr 1907, 35). Samas seoses tuli kirjakeelde termin *vahetpidamata revolutsion* (E 1905, 1, 2, 1), hiljem samatähenduseline *permanentline revolutsion* (NE 1910/11, 247).

Sajandi esimese ja teise kümnendi vahetusel lisandus puhtfilosoofilisi termineid, nagu *tuntus* 'tunnetus' [*tuntuse* (познание) vormid — NE 1910/11, 249], *teoretilis-tuntuseline* (Ne 1910/11, 238), *gnoseologia* (NE 1910/11, 243), *kausaliteet*, *korrelatiivismus* (NE 1910/11, 241), *transcendentaliline* (Ss 1907, 53) ~ *transcendentline* (NE 1910/11, 259) *immanentline* (NE 1910/11, 259) jt. Termini «triaad» vastena esines sõna *kolmend* (see sünthese on uuele *kolmendile* aluseks — Ai 1909, 5).

Seoses revisionismi levimisega kodanliku intelligentsi seas ilmus kirjakeelde rida idealistliku filosoofia termineid, filosoofiliste voolude nimetusi, nagu *solipsismus*, *relativistline positivismus*, *sensualismus*, *empirismus*, *empiriomonismus*, *empirio-sümbolismus*, *machismus*, *neokantismus*, *neohume'ismus*, *neoberkeley'ismus*, *blanc'ismus* (NE 1910/11, 238; 239; 240; 246; 248; 250).

Järgnevail aastail vaibus märgatavalt uute filosoofiliste terminite juurdetulek.

### b) Matemaatika

1908. aasta algul tõstatati oskussõnade küsimus Eesti Kirjanduse Seltsi keeletoimkonnas. Süstemaatilist tööd alustati matemaatika terminoloogiaga. Moodustati keeletoimkonna matemaatika-alakomisjon koosseisus J. Tammemägi, J. Kurrik, O. Kallas ja H. Valk. Eeltööna kirjutas J. Tammemägi kirjandusest välja senitarvitatud matemaatilised terminid ja esitas need komisjonile koos Ansomardi ja A. Grenzsteini ettepanekutega. 1908. aasta

[12] Hääldusspäraselt hakati neid sõnu kirjutama pärast 1910. aastat: *marksismuse* (E IV 1911, 39), *marksistide* (P 1910, 8, 1, 3) *marksistlise* (K 1913, 8, 1, 1).

mai- ja juunikuu jooksul töötati seitsmel koosolekul aritmeetika oskussõnade kallal. Kogutud materjalist valiti välja sobivad terminid, lüngad täideti murrete või soome keele sugemeil moodustatud sõnadega või hoopis uute tuletistega. Kogu töö peapõhimõtteks oli: üks sõna väljendagu ainult üht mõistet [13]. Aritmeetika oskussõnad — 171 põhiterminit ja nende ühendid saksa, vene ja eesti keeles — avaldati 1908. aasta «Eesti Kirjanduse» 8. numbris arvustamiseks.

Sama aasta septembris asus matemaatikakomisjon geomeetria sõnade väljatöötamisele. Toimunud 14 koosolekust võtsid peale komisjoni endiste liikmete osa veel J. Jurkatam ja üliõpilane J. Kool. Tööd endistel põhimõtetel jätkates jõuti sellega valmis aasta lõpuks. «Eesti Kirjanduse» 1909. aasta esimeses numbris anti avalikkusele seisukoha avaldamiseks matemaatika oskussõnade teine osa — 356 geomeetria põhiterminit ja tähtsamat algebra sõna, peale nende ühendid [14].

Avalikkuse poole pöördumise meetod oli otstarbekohane ja produktiivne. Arvustusi ja ettepanekuid saatis kaksteist isikut, neist mõned korduvalt. Saadetisi tuli Tartust, Lihulast, Viru-Jaagupist, Pihkvast, Peterburist, Kovnost, isegi Donimaalt ja mujalt. Nende arvustuste najal vaatas keeletoimkond kogu sõnastiku sõnahaaval läbi ja tegi rea parandusi ning täiendusi. Ka sõnastikule esitatavaid nõudeid ja põhimõttelist külge aitasid saabunud arvustused selgitada. Põhimõtted, mille alusel omandas viimistletud kuju eesti esimene oskussõnastik, olid järgmised: 1) Oskussõnad ei tarvitse olla sõnasõnalised tõlked võõrkeelest, vaid nende kindlaksmääramisel tuleb võimalikult silmas pidada mõiste sisu. 2) Kui tarvituselolev sõna ei näi olevat küllalt kohane või termin hoopis puudub, siis tuleb luua uus eestikeelne sõna või mõnele keeles olemasolevale sõnale anda matemaatiline tähendus. 3) Kui mõni rahvusvaheline sõna on eesti keeles juba tarvitatavaks saanud ja kindla tähenduse omandanud, siis säilitatakse see, kuid soovitav on eestikeelne sõna juurde lisada. 4) «Kui asja sisu seda ei keela, tuleb sõnade kindlaksmääramisel võimalikult Vene keele ligidale hoida, sest et meie noorsoo kaugelt suurem hulk selles keeles oma edasiharimist jätkab» [15].

Esitatust selgub, et töö, mis tehti terminoloogia arendamisel, oli rajatud üldiselt õigetele alustele. Ainult põhimõte, et rahvusvahelisele sõnale lisatakse eestikeelne vaste, võis järjekindlal täitmisel kujuneda puristlikuks.

«Matemaatika sõnastik» ilmus 1909. aasta lõpul «Eesti Kirjanduses» ja 500-eksemplarilises äratrükis. See sisaldas 487 põhiterminit, peale selle liittermineid, ühendeid jne. nagu varemgi kolmel veerul — saksa, vene ja eesti keeles. Varasema redaktsiooniga

---

[13] Vrd. Matematika-sõnad. — Eesti Kirjandus 1908, lk. 308.
[14] Matematika sõnad II. — Eesti Kirjandus 1909, lk. 38 jj.
[15] Matematika sõnastik. Tartu, 1909, lk. 4.

võrreldes oli sõnastikus tehtud rida õnnestunud, mõiste sisule enam vastavaid asendusi: *ulatus* pro *laotus* 'Ausdehnung, протяжение', *tulepunkt* pro *põletispunkt* 'Brennpunkt, фокус', *kaudne* pro *ebakohene* 'indirekt, косвенный', *väärtus* pro *suurus* 'Wert, значение' jt. Nende kõrval oli tarbetuid muutusi, nagu *hõõlas* (om. *hõõla*) pro *veerg* 'Kolonne, колонна', *servis* pro *tahus* 'Prisma, призма' jt. Sõnastikus oli häid tuletisi, nagu *tehe* 'Operation, действие' (varem: *tegevus*), *joonis* 'Figur, фигура' jt. Samas oli aga hulk selliseid eesti vasteid, mis ei õigustanud end üldkehtivaks saanud rahvusvahelise termini kõrval, näiteks: *vahenguline* (varem: *vahenduseline*) 'aritmeetiline', *jaondiline* (varem: *jagamuseline*) 'geomeetriline', *ööris* (varem: *öörik*) 'ovaal', *viitkülg* (varem: *viilukülg* [*pennkülg*]) 'hüpotenuus' jt.

Sõnastiku kasutamist raskendas venekeelse registri puudumine. Häiresignaalid õpetajate ringkonnast jõudsid EKS-i keeletoimkonnani. Viimane koostas registri suure hilinemisega — alles 1912. aastal avaldati «Matemaatika sõnastiku venekeelne osa».

Matemaatika oskussõnastiku koostamisel püstitatud põhimõtted ja töös omandatud kogemused leidsid arvestamist ja edasiarendamist järgnevate sõnastike koostamisel.

Meie eesmärgiks on selgitada, kas sõnastiku ilmumise järel võeti tegelikus kirjakeeles arvesse sõnastikus fikseeritud termineid, s. o. kas sõnastik aitas kaasa kirjakeele vastava ala korraldumisele ja täpsustumisele. Analüüsi raskendab asjaolu, et vaatlusalusel perioodil ilmus pärast 1909. aastat ainult üks matemaatika õpperaamat, mille sisu tingis terminite hulgalisema kasutamise. See oli Rostovi kommertskoolis õpetajaks oleva eestlase O. Perli «Aritmetika õperaamat keskkoolidele» 1912. aastast. Selles esines peale aritmeetiliste terminite ka üksikuid geomeetria oskussõnu. Teised samal ajavahemikul ilmunud õpikud olid algkoolidele määratud ülesannetekogud, mille piirid ei ulatunud palju kaugemale neljast põhitehtest. Üksikuid matemaatilisi termineid leidus mitmesuguseis teoseis teistelt aladelt.

Aritmeetika nelja põhitehet nimetati nii enne kui pärast sõnastiku ilmumist traditsionaalselt *kokkuarvamine, mahaarvamine, kasvatamine, jagamine* (Rük 1908, 43; 52; Rü 1909, 6; 10; 16; 18; Aük 1909, 3; 6; 8; 9; Aõ 1912, 1; 15; 23; 35; Aük 1913, 3; 6; 8; 9; Rük 1917, 43; 52). Need terminid esitati ka sõnastikus nii 1913. kui 1917. aastal. Traditsioonipärased olid ka terminid põhitehete komponentide kohta: *vähendatav, mahaarvatav* (Rük 1908, 43; Aõ 1912, 16), *kokkuarvatavad, summa* (Aõ 1912, 16), *kasvatatav, kasvataja* (Rük 1908, 52; Aõ 1912, 23), *jagatav, jagaja* (Rük 1908, 52; Aõ 1912, 35). Sõnastiku mõjul hakati «vahet» nimetama *vahenguks* ehk *jäänuseks* (Aõ 1912, 16) (varem: *ülejäädav* ehk *vahe* — Rük 1908, 43), «korrutist» *kasvatiseks* (Aõ 1912, 23) (varem: *kasvatus* — Rük 1908, 52), «jagatist» *jaondiks* (Aõ 1912, 35) (varem: *jaotus* — Rük 1908, 52). Sõnastiku kaudu võeti matemaatilise terminina tarvitusele kirjakeeles suhteliselt uus

sõna *tegur* (... nimetatakse kasvatatavat ja kasvatajat ühe sõnaga *teguriteks* — Aõ 1912, 23). Sõnastikust läks kirjakeelde uus tuletis *tehe* (Aõ 1912, 11; Aük 1913, 3). Varem tähistati seda mõistet sõnaga *arendamine* (*arendamised* arvudega — Aük 1909, 3).

Sõnastikupäraselt tarvitati ka termineid *algarv, algtegur, astmele tõstmine, astme näitaja,* [astme] *alus, tuletama, tõestamine, valem, võrrend, võrrendilised suurused, ühtluse märk* 'võrdusmärk', [tegurite] *ümberasendamine* (Aõ 1912, 99; 48; 225; 123; 60; 215; 229; 31) jt.

Geomeetria-alastest oskussõnadest tarvitati sõnastikuga kooskõlas termineid *õgevjoon* (Aõ 1912, 78) ~ *õgujoon* (T-i 1910, 27) tähenduses 'sirgjoon', *õgevjoone jupp* (Aõ 1912, 179) tähenduses 'sirglõik'. Sõnastikupärased olid ka terminid *tõmpnurk, teravnurk* (Aõ 1912, 79), *längruut* (Mk 1911, 14), *hulknurk* (Aõ 1912, 79), *pinnasuurus* (Aõ 1912, 81) 'pindala' (Mk 1911, 10). 1917. aastal läks sõnastik üle terminitele *sirgjoon, joonlõik, nürinurk, kaldruut* ja *mitmenurgeline* 'hulknurk'. «Kuubi» märkimiseks andis 1909. aasta sõnastik terminid *kuubik, kuubus* ja *kuudis*. Kirjakeele praktikas lisandusid neile veel *kantik, täring* (Aõ 1912, 80) ja *vürfel* (Mk 1911, 9). Kuus nimetust ühe mõiste tähistamiseks polnud kuidagi vastav teadusekeele täpsuse nõudele. Sõnastiku 1917. aasta väljaanne taandas need nimetused terminile *kuubik*. Samas anti «ruumalà» märkimiseks termin *ruumisuurus*, mille asemel varem oli tarvitusel sõna *kantsisu* (Aõ 1912, 82).

Matemaatika oskussõnastik oli omal ajal vajalik ja oodatud. Olgugi et matemaatilise kirjanduse hulk tollal oli väike, peegeldas see siiski sõnastiku täielikku arvestamist. Mitmete varem ilmunud õpikute uustrükkides tehti pärast sõnastiku ilmumist parandusi senises terminoloogias, kooskõlastades seda sõnastikuga. Kirjakeeles fikseerusid kindlamalt senised terminid ja tuli juurde uusi oskussõnu.

«Matemaatika sõnastik» ise võeti aastate pärast veelkordsele ümbertöötamisele. 1917. aastal Veebruarirevolutsiooniga loodud uutes tingimustes, kui eesti keele õpetus hakkas koolides esmakordselt omandama temale õigustatult kuuluvat kohta ja sügisel algavale õppeaastale mindi vastu lootusega asuda emakeeles õpetama ka eridistsipliine, tuli seniste oskussõnade hindamise ja uute juurdesoetamise küsimus akuutselt päevakorrale.

Et töö matemaatika terminoloogia alal rajada laiemale kandepinnale, selleks korraldati 1917. aasta augustikuu algul Tartus kolmepäevane matemaatika-alane kongress. Kongressil täpsustati sõnastiku seniseid koostamispõhimõtteid. Oskussõnade põhikvaliteedina rõhutati eriti täpsust, tabavust ja hõlpsat arusaadavust. Erinevalt senisest joonest, millega oli taotletud anda ka rahvusvaheliselt üldtuntud terminile igal juhtumil eestikeelne vaste, otsustati nüüd tingimata sõnastikku jätta rahvusvahelised sõnad — eriti need, mis ka vene keeles sellistena tarvitusel — ja omakeelne vaste lisada ainult siis, kui see on tõesti täpne ja tabav. Sõnastiku alu-

seks otsustati võtta venekeelne terminoloogia. Kongressil valitud seitsmeliikmeline komisjon koostas uute põhimõtete alusel matemaatika oskussõnastiku rohkem kui 330 sõna võrra täiendatud väljaande. J. V. Veski lisas sellele terminite saksakeelse registri [16]. Sõnastik ilmus samal, 1917. aasta sügisel.

Matemaatika oskussõnastiku koostamispõhimõtete muutmine andis positiivseid tulemusi: sõnastik vabanes varasemaist purismitendentsidest, suurenes rahvusvaheliste terminite osatähtsus, tihenes side venekeelse ja eestikeelse terminoloogia vahel. Uuel sõnastikul olid eeldused saada matemaatikaalasele terminoloogiale senisest otstarbekamaks koordineerivaks aluseks.

### d) Maateadus

Käesoleva sajandi alguseks oli eesti geograafia-alasel sõnavaral juba mõningaid traditsioone. Selle ala viimaseid aktiivseid arendajaid oli olnud C. R. Jakobson. Rida geograafilisi põhitermineid oli aja jooksul omandanud kindlasõnalise väljenduse. Nende kõrval oli aga veel hulk selliseid, mida ühtedes teostes märgiti ühe, teistes teise sõnaga või anti edasi poolkirjeldava väljendiga. Eesti geograafiline terminoloogia selle sõna otseses mõttes ei olnud veel välja kujunenud.

Eesti Kirjanduse Seltsi keeletoimkond asus maateaduse oskussõnastiku koostamiseks eeltöid tegema juba enne matemaatika sõnastiku valmimist. 1909. aasta jaanuaris moodustati alakomisjon. Selle liikmeiks määrati J. Tammemägi, K. Tasak, J. Jurkatam, P. Sauer ja M. Kampmann. Tegelikust tööst võtsid osa peamiselt esimesed kolm. Jällegi oli J. Tammemägi see, kelle õlgadel lasus ülesanne kirjandusest kokku koguda senitarvitatud terminid. Ta kirjutas need välja kahekümnest teosest, alates esimesest maateaduse õpikust, «Koli-ramatu» viiendast osast, kaasa haarates C. R. Jakobsoni «Veikese geograafia», A. Grenzsteini ja F. J. Wiedemanni sõnaraamatu, J. L. Jürgensi ja R. Aavakivi populaarteaduslikud tööd ja lõpetades viimaste ilmunud vastava-alaste teostega [17]. 1909. aasta oktoobris tööd alustanud, määras alakomisjon 34 koosolekul järgmise aasta aprillikuuks kindlaks maateaduse sõnastiku esimese redaktsiooni. Töö toimus matemaatika terminoloogia fikseerimisel omandatud kogemusi arvestades ja samu põhimõtteid järgides. 1910. aasta suvel avaldati sõnastik «Eesti Kirjanduses» ja 150-eksemplarilises äratrükis arvustajaile saatmiseks. I jaona anti siin 762 terminit saksa, vene ja eesti keeles, II jaona venekeelne register, millest järjekorranumbrid juhtisid vastava sõna juurde esimeses osas.

Aasta lõpuks saatis arvustusi, seletusi ja uusi ettepanekuid

---

[16] Vrd. Matemaatika sõnastik. 2. täiendatud trükk. Tartu, 1917, lk. 3 jj.
[17] Maadeteaduse-sõnad. Tartu, 1910, lk. 3—4.

23 isikut kõige erinevamaist kohtadest [18]. 1911. aasta esimese viie kuu jooksul kaheksateistkümnel keeletoimkonna koosolekul sõeluti kriitikat arvestades läbi kogu sõnastik ja tehti sellesse hulk parandusi ning teisendusi. Toodi juurde mõned puuduvad või täiendavad terminid, nagu *kulunud mägestik — Erosionsgebirge — эрозионныя горы, maakera sisemus — Erdinnere — ядро земли*, termini *veelagemik* kõrvale *veeväli*, *lausikmaa* kõrvale *alang*, *videviku* kõrvale *hämarik*, *jääprao* kõrvale *põre* jt. Sõnastiku ortograafilist külge muudeti peamiselt sõnade laialdasema lahkukirjutamise suunas (näiteks: *Vana Maailm* pro *Vana-maailm*, *mäe ladv* pro *mäelatv*, *mäe rübi* pro *mäerübi* jne. Mõned parandused tehti sõnatuletuse osas: *õhkkond* pro *õhukond*, *jõgikond* pro *jõekond*, *künkline*, *lumeveere* (om. *veerme*) pro *lumeveermes*, *mäelahe* (om *lahkme*) pro *mäelahke*, mõnedes sõnades mindi üle nominatiivsele liitumisele: *tuiskliiv* pro *tuisuliiv*. Saabunud kriitika põhjal tehti terminites rida sisulisi kohendusi ja täpsustusi. Nii asendati sõna *jäärak* 'обрыв' sõnaga *järsak*, sama sõna tähenduses 'осып' aga sõnaga *murdperv*, sõnad *päevaühtlus* 'равноденствие', *tähepude* 'астероид', *vajuslademik* 'флецовая формация', *ajajärguline allikas* 'перемекающийся ключ', *laigulised pilved* 'барашки', *kühmkaart* 'рельефная карта' jt. asendati vastavalt teiste terminitega: *öö-päeva ühtlus ~ pööripäev*, *väike rändtäht*, *uhtlademik*, *puhuti tegev allikas*, *lammaspilved*, *pinnakuju-kaart*. Sõna *ilmastus* 'климат' asemel võeti tarvitusele sõna *ilmastik*, senine *ilmastik* tähenduses 'вселенная' asendati terminiga *maailmkond*. Loobuti mõnedest tuletistest ja asendati need liitsõnadega või kirjeldavate väljenditega: *kõrgemaa* 'нагорие' pro *kõrgustik*; *astmeline maa* 'террасы' pro *järgustik*, *suvemaja* 'дача' pro *suvila ~ rahula* [19].

Sõnastiku redigeerimine lõpetati 1911. aasta maikuus. Septembris fikseeriti teose eessõna. Teine eesti oskussõnastik oli trükivalmis. «Maadeteaduse sõnastiku» nime all ilmus see veel samal aastal «Eesti Kirjanduses» ja eraldi 300 eksemplaris. Oma 756 terminiga ulatus sõnastik rahuldama keskkooli õppeprogrammi ja populaarteadusliku kirjanduse vajadusi.

Sisult ja vormilt oli esitatav sõnavara enamikus üldrahvalikult arusaadav. Rohkesti oskussõnu oli ammutatud Wiedemanni sõnaraamatust, näiteks *abajas*, *kalevite räpsukivi* 'erratischer Block', [*õhu*]*kong* '[Luft]ballon', *kurrutama* (meri lööb kurdu 'das Meer kräuselt sich'), *kärk* 'Vorgebirge' (W.: Morastinsel, Anhöhe), *lõhang* 'Bucht', *lähe* 'Ausfluss' (W.: Quelle), *põnk* 'Anhöhe' (W.: Hügel), *rava* 'Klippe', *rõsi* 'Dunst', [*lume*]*rõõne* 'Schneestreifen', [*vihma*]*rõõne* 'Strichregen', *sade* 'Niederschlag' (W.: Gefallenes), *sannik* 'Waldwiese', *võhmas* 'Morastinsel' jpt. Need ja paljud teised murdesõnad, asetatuna oskussõna positsioonile, proo-

[18] Maadeteaduse sõnastik. Tartu, 1911, lk. 1.
[19] Vrd. Maadeteaduse-sõnad (1910) ja Maadeteaduse sõnastik.

visid edasises kirjakeele praktikas oma sobivust või ebasobivust vastava mõiste väljendamiseks.

Rida sõnu, mis olid käibel enne 1910. aastat, fikseeriti sõnastikus ja jäid samasugusena tarvitusele ka pärast oskussõnastiku ilmumist. Niisuguseid sõnu olid näiteks *silmapiir* (Gõ 1906, 3; 1910, 9), *poolitaja* ehk *ekvator* (Gõ 1906, 16; 1910, 36; Gk 1917, 7), *pööri-* ja *nabajoon*, *maavöö* (Gõ 1906, 18; 1910, 40; Gk 1917, 11), *pikkusesiht*, *laiusesiht* (Gõ 1906, 16; 17; 1910, 37), *väin*, *merekitsus* (Gõ 1906, 24; 1910, 17; 16), *poolsaar*, *maakitsus* (Kg 1908, 11; 1912, 12; Gk 1917, 22), *murdmägestik* (Gõ 1906, 32; 1910, 24; Gk 1917, 30), *mäeahelik* (Kg 1908, 14; 1912, 15), *jääliugustik* ehk *gletscher* (Gõ 1906, 47; 1910, 26; Gk 1917, 30) jpt.

Teise osa terminite puhul on konstateeritav oskussõnastiku mõju. See avaldus kõigepealt selles, et mitmest paralleelterminist hakati tarvitama ühte, sõnastikus fikseeritut, näiteks: *väin* (Kg 1912, 12) (varem: *veekitsus*, *väin* — Kg 1908, 12), *kiltmaa* (Gõ 1910, 22) (varem: *kõrgustik* ehk *kiltmaa* — Gõ 1906, 29), *tuulispask* (Gõ 1910, 61) (varem: *tuulispask* ehk *tuulekeerastik* — Gõ 1906, 44), *jõelamemik* ehk *jõesäng* (Gõ 1910, 32) (varem: *jõekaevandus*, *jõelamemik* ehk *jõesäng* — Gõ 1906, 38). Sõnastiku mõju ilmnes rea terminite lihvumises või teisenemises. Varem tarvitusel olnud kahesõnaliste väljendite *rändajad tähed* (Gõ 1906, 13) ~ *rändavad tähed* (La 1906, 3), *kindlad tähed* (Gõ 1906, 12) ja *sabaga tähed* (Gõ 1906, 14) asemele võeti terminid *rändtähed* (Gõ 1910, 44), *kinnistähed* (T-i 1910, 3) ja *sabagatähed* (Gõ 1910, 44), *ülema jooksu*, *kesk jooksu* ja *alama jooksu* (Gõ 1906, 38) asemel hakati tarvitama termineid *ülem-*, *kesk-* ja *alamjooks* (Gõ 1910, 32), kirjeldavad väljendid, nagu «*järved* on *läbivoolavad* ja *umbsed* (Kg 1908, 12) asendati liitsõnaliste terminitega: *läbivoolu-järved* ja *umbjärved* (Kg 1912, 12). Endiste tuletiste asemele võeti tarvitusele teised, sõnastikus fikseeritud tuletised, nagu *avang* [ehk *kraater*] (Gõ 1910, 26; Kg 1912, 15; Gk 1917, 31) varasema *mäe-avanduse* (Gõ 1906, 34) asemel, *mäe seljak* (Gõ 1910, 24) varasema *mäeselja* (Gõ 1906, 32) asemel.

Kirjakeeles kindlustusid sõnad *maismaa* (Kg 1912, 11; Ml 1912, 3; Gk 1917, 28) (varem ka: *kuivmaa* — Kg 1908, 11) ja *mannermaa* (Gõ 1910, 15; Kg 1912, 12; TT 1917, 1, 3, 5) (varem ka: *kindelmaa* — Kg 1908, 11), samuti terminid *kirre* (Gõ 1910, 12; Kg 1912, 11) (varem: *kird* — Gõ 1906, 3; Kg 1908, 11) ja *kagu* (Gõ 1910, 12; Kg 1912, 11) (varem: *keskhommik* — Gõ 1906, 3, *lõuna-ida* (ehk *kakk*) — Kg 1908, 10).

Sõnastiku toimel fikseerusid kirjakeeles terminitena sõnad *lõugas* (Gõ 1910, 16), *salm* (Kg 1912, 12), *raju* (Gõ 1910, 61), *veelahke* (Gk 1917, 25), *ajurühk* (Gõ 1910, 15), *kuu nähted* (Gõ 1910, 48).

Uute tuletistena toodi sõnastiku kaudu kirjakeelde sõnad *keras* 'gloobus' (Gõ 1910, 14; Gk 1917, 4) ja *ilmastus* (kliimat ehk *ilmastust* — Gõ 1910, 64). Sõnastiku lõplikus väljaandes 1911. aastal muudeti viimane termin *ilmastikuks*, millisena see ka kirjakeeles

juurdus (*ilmastikuga* (kliimaga) — TT 1917, 1, 2, 1). Sõnastiku teise redaktsiooni kohaselt kindlustus ka termin *jõgikond* (Gk 1917, 25), mis algul fikseeriti kujul *jõekond*.

Mitte kõik sõnastikus antud terminid ei tulnud kirjakeeles tarvitusele, samuti jäi kirjakeelde kõikuvusi nende terminite osas, mida sõnastikus ei olnud kindlaks määratud. Üldiselt on aga ilmne, et maateaduse oskussõnastik mõjustas keeletarvitust vastavas kirjanduses ühtlustumise suunas. Hulk sõnu, mida seni oli kasutatud juhuslikult ja ebakindla tähendusega, sai kirjakeeles kindlasisulisteks geograafilisteks terminiteks.

### e) Keemia

Tartu ülikoolis keemiat õppivad üliõpilased tunnetasid omavahelises suhtlemises teravalt seda lünka, milleks oli keemia oskussõnade puudumine. Vajadus saavutada vastastikust täpset mõistmist ajendaski neid 1909. aasta lõpul asuma keemiaalase terminoloogia korraldamisele. Poole aasta jooksul peeti selleks rida koosolekuid. 1910. aasta sügisest alates jäi sõnastiku edasine kujundamine üksikute hooleks. Seejärel toimus kõigi sõnade ükshaaval läbiarutamine mõnedel üldistel keemikute koosolekutel. Keemia terminoloogia viimistlemine teostati koos Eesti Kirjanduse Seltsi kolme esindajaga kuueliikmelises keemiatoimkonnas. Toimkond püüdis järgida põhimõtteid, mis olid end õigustanud matemaatika oskussõnade töötlemisel [20]. Ainult ühes punktis kalduti neist teadlikult kõrvale: otstarbekohaseks osutus mitte igale võõrkeelsele sõnale tingimata otsida omakeelset vastet, vaid anda selle asemel rahvusvaheliselt levinud täpne spetsiaaltermin [21]. Valminud sõnastik koosnes 647 terminist ning saksa- ja eestikeelsest registrist. «Keemia sõnastik» ilmus Eesti Kirjanduse Seltsi väljaandena 1914. aastal.

1914. aastal ilmus aga veel teinegi teos, mille tiitliks oli «Keemia sõnastik», autoriks — Peterburi Eesti Üliõpilaste Selts. Ka Peterburi eesti üliõpilaste seas tekkis keemia sõnastiku soetamise algatus vajadusest «ühise keele» järele. Seltsi keemia osakond asutati ja asus tööle 1912. aasta veebruaris. Esimeseks sammuks oli järelepärimise saatmine Tartusse Eesti Kirjanduse Seltsi keeletoimkonnale ja Eesti Üliõpilaste Seltsile, kas neil pole kavatsusel samasisulist tööd. EKS-i keeletoimkond vastas eitavalt [22]. EÜS-i eestseisus andis saabunud kirja sisu teada keemia oskussõnade toimkonnale [23], kes aga sellele ei reageerinud. Kuigi võib arvata, et Peterburis siiski oli andmeid Tartus juba kahe aasta kestel teos-

[20] Vt. eespool lk. 135.

[21] Keemia sõnastik. Eesti Kirjanduse Seltsi väljaanne, Tartu, 1914, lk. 3—4.

[22] Vrd. K. Luts, Keemiasõnastikkude arvustuse kohta. — Üliõpilaste Leht 1916, nr. 2, lk. 50—51.

[23] Vrd. A. Luha, Seletuseks. — Üliõpilaste Leht 1916, nr. 2, lk. 58.

tatavast tööst, asuti EÜS-ilt vastust mitte saades ka seal keemia oskussõnastiku loomisele. Kümneliikmeline kollektiiv koostas kahe aasta jooksul 40 koosolekul sõnastiku, mis sisaldas 1136 sõna vene, saksa ja eesti keeles [24]. Alles 1914. aasta algul, kui mõlema organi isesuunaline töö oli lõpukorral, ilmusid sellest avalikkuse ette esimesed teated. «Üliõpilaste Lehes» avaldatud ülevaatele Peterburi Eesti Üliõpilaste Seltsi tegevusest, milles kirjutati keemia sõnastiku trükiks valmistamisest, lisas ajakirja toimetus joonealuses märkuses soovi, «et niihästi Tartus kui Peterburis tehtud töö ühtlustataks, enne kui kummalgi pool trükkimisele asutakse» [25]. Peterburi EÜS-i keemia osakond tegi seejärel Tartu vastavale instantsile ettepaneku trükkimine edasi lükata ja enne sõnastikkude ühendamine läbi viia. Ettepanek lükati tagasi põhjusel, et esimene poogen olevat juba trükis. Järeleandjaks pooleks ei lubanud endal olla ka Peterburi EÜS. Vastupidi: ta kiirustas avaldama esmalt keemia oskussõnade loomise põhimõtteid «Üliõpilaste Lehes» (nr. 3—4) ja siis sõnastikku eri raamatuna. Ajendiks oli, nagu seda hiljem tunnistas üks sõnastiku koostajaist, tahtmine «korra sellele lõpp pääle panna, et üks linn enesele eesõiguse saanud oma töid ilma teiste arvesse võtmata läbi viia, kuna teised veel igasuguseid teadustusi peavad tegema, mis siiski ei aita» [26].

Niisiis oli oskussõnastike poolest veel vaene eesti kirjandus saanud ühel aastal kaks samanimelist teost — erinevailt autoreilt ja erinevate koostamisalustega. Täiesti õigesti hindas tekkinud olukorda J. V. Veski tagasivaates eesti keele arendamisele 1914. aastal: «Mingisuguste valearusaamiste tagajärjel on kahel pool hulk tööjõudu ühe ja sellesama aine kallale ametisse pandud, kuna seda niisama hästi ühel pool oleks võidud korda saata ja pärast üheskoos veel lõplikult revideerida. Nüüd on kahjuks kaks keemiasõnastikku trükis ilmunud — ja ometi ei ole meil ühtegi kindlat keemiasõnastikku, sest et praegused kumbki isealustel kokku on seatud ja nende mõlema ühine tarvituselevõtmine aina mõistetesegadusi tekitaks» [27]. Kodanlikule ühiskonnale omane teadusliku töö koordineerimatus, mingi ebaterve võistlus, kolkapatriotism jne. olid tegurid, mis sundisid üht ja sama tööd tegema kahes kohas tulemusega, et need vastastikku teineteist paralüseerisid. Tollal nii olulise eesmärgi poole — teadusekeele ühtlustamise poole — ei viinud kahe keemiasõnastiku ilmumine mingil määral. Nende samaaegne tarvituselevõtt oleks tähendanud terminoloogiliste arusaamatuste süvenemist ja mitte tasandumist. Terminoloogia lahkuminekud kahe sõnastiku vahel olid eriti teravad keemiliste ühendite

---

[24] Vrd. Petrogradi Eesti Üliõpilaste Selts, Keemia sõnastik. Tallinn, 1914, lk. 3—4.

[25] Üliõpilaste Leht 1914, nr. 1, lk. 20.

[26] Vrd. K. Luts, Keemia sõnastikkude arvustuse kohta. — Üliõpilaste Leht 1916, nr. 2, lk. 51.

[27] J. V. Veski, Eesti keele arendamisest 1914. aasta]. — Eesti Kirjanduse Seltsi aastaraamat VII (1914), lk. 116.

nomenklatuuri süsteemis. Olgu selle illustreerimiseks järgnevalt esitatud kõrvutav tabel:

| Tartu sõnastikus | Peterburi sõnastikus |
|---|---|
| $HClO_4$ — kloorhape | — kloori ülihape |
| $HClO_3$ — alakloorhape | — kloori hape |
| $HClO_2$ — kloorishape | — kloori happeke |
| HClO — alakloorishape | — kloori alahape. |

Nagu nähtub, tähistasid vormiliselt üsna ligidased terminid *kloorhape* ja *kloori hape* eri keemilisi ühendeid — vastavalt $HClO_4$ ja $HClO_3$. Samuti olid kergesti segiaetavad *alakloorhape* ja *kloori alahape* — $HClO_3$ ja HClO. Nomenklatuuri edasi jälgides võib märgata analoogilisi vastuolusid:

| | |
|---|---|
| $KClO_4$ — kloorhapu kaalium | — kloori ülihappe kaalium e. kloorülihapu kaalium |
| $KClO_3$ — alakloorhapu kaalium | — kloori happe kaalium e. kloorhapu kaalium |
| $KClO_2$ — kloorishapu kaalium | — kloori happekese kaalium e. kloorhapukas kaalium |
| KClO — alakloorishapu kaalium | — kloori alahappe kaalium e. klooralahapu kaalium |

Termin *kloorhapu kaalium* tähendas niisiis ühes sõnastikus ühendit $KClO_4$, teises $KClO_3$. Vägagi segiminevad võisid olla terminid *alakloorhapu kaalium* ($KClO_3$) ja *klooralahapu kaalium* (KClO) jne. Peale keemiliste ühendite nimetuste oli sõnastike vahel erinevusi veel paljudes teisteski terminites.

Üheaegsel juhindumisel kahe nii erineva terminoloogiaga sõnastiku järgi ei saanud olla positiivseid tulemusi. Ei olnud aga ka võimalik ü h e sõnastiku tarvituselevõtmine ja teise kõrvalejätmine, sest esiteks ei kaalunud kumbki sõnastik teist üles otsustavate väärtustega, teiseks aga puudus instants, kes oleks määranud tarvitamiseks ühe ja keelanud teise. Tartus koostatud sõnastikus oli positiivseks jooneks kõigepealt väga järjekindel nomenklatuur. See oli koostatud venekeelse nomenklatuuri alusel *is-* (*us-*) liite ja *ala-*sõna abil. Veel iseloomustasid sõnastikku võrdlemisi otstarbekalt kasutatud nominatiivsed liitumised, mille juures siiski ei suudetud hoiduda liialdustest (*aatomõpetus* jt.). Tervitatav oli eesti vana tuletusliite *-i* rakendamine vahendit märkivate sõnade moodustamiseks (*jahuti, kuivati, põleti* jt.). Sõnastiku puuduseks oli kohatine kaldumine purismi, püüe tõlkida rahvusvaheliselt käibel olevaid termineid.

Peterburis koostatud sõnastiku plussiks oli eelkõige 489 termini võrra rikkam sõnavara. Terminite fikseerimisel oli siin järgitud põhimõtet, et paljude rahvusvaheliste terminite tõlkimine võib tekitada umbkaudsust ja ajada kunstlikult laiaks vahe eesti ja rah-

vusvahelise terminoloogia vahel [28]. Nii sisaldas Peterburi sõnastik tunduvalt rohkem rahvusvahelisi termineid. Sõnastiku märgatavaks miinuseks oli keemiliste ühendite nimetuste kahesugune ja mitte täiesti õnnestunud süsteemi järgi moodustamine.

Kuigi kahe keemia sõnastiku ilmumine ei tulnud kasuks keemia terminoloogia ühtlusele, ei olnud nende koostamisel nähtud töövaev siiski mitte asjatu. Mitmesajale mõistele oli leitud üks sõnaline väljendus, varasemad paljud võistlevad terminid olid taandatud maksimaalselt kahele nimetusele, hulk endisi lünki oli täidetud tabava rahvakeele sõnaga, olgugi sageli kummaski sõnastikus erinevaga. Kogu see eeltöö oleks nüüd nõudnud veel liitmist, koordineerimist, süstematiseerimist ja ühtlustamist, mille tulemuseks oleks olnud ü k s keemia sõnastik kui vajalik juhtnöör vastavaalases suhtlemises. Kuigi seda vajadust tunnetati, ometi ei leidnud mõte tolleaegses lahkhelide õhkkonnas teostamist.

Keemia sõnastiku üheks ülesandeks oli kõikuvuse kaotamine populaarteadusliku kirjanduse vastavast terminoloogiast. Järgnevail sõja-aastail, millal raamatutoodang järsult langes, käsitleti aga keemia küsimusi ainult ühes iseseisvas teoses ja mõnedes lühemates artiklites ajakirjanduses.

Jälgime järgnevas neid keemia põhitermineid, mis olid kirjakeeles kasutusel enne keemia sõnastike ilmumist ja mille tarvitusse oleks sõnastikel tulnud ühtlust tuua.

Mõistet «element» tähistati tolleaegses kirjanduses viie sõnaga: *lihtsad kehad* ehk *elemendid* (Ka 1908, 14), *algained* (Kk 1909, 94), *lihtained* (Mk 1911, 82), *algollused* (K 1912, 30, 4, 3). Sõnastikud esitasid neist kolm: *element, lihtollus* 'элемент, простое вещество', *algaine* 'первичная материя, простое вещество'. «Aatomikaalu tähenduses olid tarvitusel väljendid *atomi kaal* (Ka 1908, 16) ja *atomi raskusekaal* (K 1913, 31, 4, 4). Sõnastikud andsid veel kumbki eri termini: *aatomkaal* (P), *aatomi raskus* (T) [29] «Erikaalu» väljendamiseks oli kirjakeeles kaks terminit: *erikaal* (Kk 1909, 50) ja *omaraskus* (Fa 1910, 16). Termin *erikaal* fikseeriti ka Peterburi sõnastikus, Tartu sõnastik andis selle vasteks *eri raskus*. Mõistet «valents, väärisus» märgiti tavaliselt sõnaga *väärtus* (Ka 1908, 38). Sõnastikud läksid siingi lahku, andes terminid *väärtus* (P) ja *väärisus* (T). Seni tarvitatud termini *elementide alalhoidluse seadus* (Kk 1909, 98) asemele fikseeris Tartu sõnastik väljendi uue soome laensõnaga: *massi säilimisseadus*. Peterburi sõnastikus väljendati seda terminiga *massi püsivus*. Mõiste «tahke» edasiandmiseks olid tarvitusel sõnad *kindel* (Kk 1909, 87), *kõva* (Fa 1910, 1) ja *tardunud* (Mk 1911, 5). Sõnastikes anti paralleelterminitena *kindel* (T, P) ja *kõva* (P). Tolleaegses kirjakeeles püüti mõistet «*süsivesik*» märkida terminiga

---

[28] Vrd. K. L u t s, Vastuseks. — Üliõpilaste Leht 1916, nr. 2. lk. 54.

[29] Peterburis ilmunud «Keemia sõnastikku» märgime tähega P, Tartus ilmunud sõnastikku tähega T.

*söeveed* (*söevetega* — Kie 1912, 14) ~ *süsiveed* (Kie 1913, 140) või *jahuiva-ained* (Bk 1911, 174). Tihti aga ei tehtud vahet «süsivesiku» ja «süsivesiniku» vahel ja tarvitati mõlemal puhul terminit *söevesinik* ~ *süsivesinik* (Ki 1914, 17; 304). Tartu «Keemia sõnastik» tõi kirjakeelde uue oskussõna *süsivesik*. Peterburi sõnastik andis sama mõiste väljendamiseks terminid *söe hüdraat*, *süsihüdraat*.

Juba neid esiletoodud keemia põhimõisteid jälgides ilmneb, et keemilise terminoloogia ühtlustamiseks koostatud sõnastikud vaevalt olid võimelised likvideerima olemasolevaid tunduvaid kõikuvusi terminite tarvitamisel, sest ka mõlemad sõnastikud omavahel läksid terminites märgatavalt lahku.

Kahe sõnastiku terminid ühtisid peaasjalikult seal, kus kirjakeele pruugis juba iseenesest oli välja kujunenud ühe kindla termini tarvitus. Nii näiteks nimetati «ühendit» üldiselt *ühenduseks* (St 1904, 8; Ka 1908, 3; Mk 1911, 20; Kie 1912, 30; Ki 1914, 39), harva ka *ühisuseks* (Kk 1909, 89), nii «lahust» kui «sulamit» nimetati *sulatiseks* (Kk 1909, 21; Mk 1911, 8; Ki 1914, 170), «alust» peamiselt *aluseks* (Ka 1908, 28), harvemini *põhjendajaks* (Mk 1911, 44). Ka mõlemad sõnastikud fikseerisid terminid *ühendus*, *alus*, *sulatis*. Tartu sõnastik andis peale selle «sulami» tähenduses veel teise termini *suland*. Samal, 1914. aastal ilmunud arstiteaduse sõnastik määras kindlaks eri mõistet märkiva oskussõna *lahus*.

Sõnastike ilmumisele järgnenud aastail väljaantud keemiakirjandus, nagu märgitud, oli väga kasin ja annab seetõttu ainult vähe materjali sõnastike toime kindlakstegemiseks. On võimalik jälgida termineid, mida tarvitati ainsas vaatlusaluse perioodi lõpuni ilmunud keemiat käsitlevas teoses, milleks oli V. Vargini «Keemia algõpetus põllumehele, algkooliõpetajale ja igale teisele iseõppijale» J. Depmanni tõlkes (1915. a.). Selles esinesid oskussõnad, nagu *süsivesi* (lk. 36), *lahumine* (... on hakatud Eesti keeles sulamist ilma soojendamata ... *lahumiseks* nimetama — lk. 9), *lahu* (lk. 9), *kiuaine* (lk. 36; Tartu sõnastikus: *kiudollus*, Peterburi sõnastikus: *tselluloos*), *lämmastikuhape* (lk. 41; T: *lämmastikhape*; P: *lämmastiku hape*), *kokkusead* (lk. 35; T: *koosseis*, P: *kokkuseade*) jt. Nendest ja teistest, samuti ajakirjanduses ilmunud üksikute kirjutiste terminitest nähtub, et ligemail aastail pärast kahe keemia sõnastiku ilmumist ei juhindutud tegelikult kummastki neist. Kaks paralleelset keemia sõnastikku ei aidanud kaasa kirjakeele vastava ala sõnavara ühtlustumisele.

### f) Arstiteadus

1911. aastal tekkis Eesti Üliõpilaste Seltsi loodusteaduse osakonnas mõte asuda tööle meditsiiniliste terminite kindlaksmääramiseks. Arstiteaduse üliõpilane H. Niggol tegi ära suure eeltöö

sõnade väljakirjutamisel senisest vastava-alasest kirjandusest ja nende kogumisel rahvakeelest. Ta vaatas läbi üle 170 teose: alates 1793. aastal ilmunud Winkleri raamatust «Von einigen der gewöhnlichsten Krankheiten der estländischen Bauern» kuni sõnaraamatu koostamise ajal, 1913. aastal trükitud teosteni. H. Niggoli koostatud sõnastiku esimene redaktsioon arutati läbi loodusteaduse osakonna koosolekuil. Saadud nõuannete ja kriitika alusel töötas H. Niggol sõnastiku veel põhjalikult ümber.

Sõnastiku koostamisel seati põhimõtteks anda rahvusvahelistele terminitele eestikeelsed vasted peaasjalikult laiemaile hulkadele määratud populaarteadusliku kirjanduse tarbeks. Omakeelsed tabavad sõnad kergendaksid mõiste sisu otsest edasiandmist. Spetsiaalkirjandusele, kus on nõutav maksimaalne täpsus, peeti kohasemaks kindlapiirilisi rahvusvahelisi termineid. Nagu varem matemaatika sõnastiku puhul, nii ka siin rõhutati vajadust määrata eestikeelne nimetus mõiste sisu järgi ja mitte võõrterminit formaalselt tõlkides. Sõnade grammatilise külje fikseerimisel peeti silmas peamiselt J. Aaviku ja V. Ridala seisukohti [29].

«Eesti arstiteadusline sõnastik» ilmus trükist 1914. aastal. Sõnastik osutus põhjalikemaks seniilmunuist: see andis eestikeelsed sõnavasted 3179 mõistele; peale ladina-, vene- ja eestikeelse sõnastiku sisaldas see vene, saksa ja eesti terminite registrid, viiel leheküljel sisuliselt lähedaste terminite temaatilised grupeeringud ja kahel leheküljel tarvitatud tuletuslõppude tähendused. Sõnastikus said määrangu mitmed sünonüümid, nagu

*aine* — teatud aine; keemiline indiviid
*ollus* — üleüldine mõiste; anatoomiline kogu, keemiliselt äramääramata
*-taoline* — tähendab sarnast kuju; morfoloogilist sarnasust (*klaasitaoline* — стаканообразный)
*-sarnane* — tähendab sarnast kokkuseadet; keemilist ja füüsikalist sarnasust (*klaasisarnane* — стекловидный)
*vastas-* — täiendava talitusega; противопоставленный (*vastaslihas* — антагонист)
*vastu-* — eitava, hävitava talitusega, противодействующий (*vastumürk* — противоядие)
*rakk* — cellula, клетка
*põis* — normaalne kehajagu (seemnepõis)
*vill* — haigusline sünnitus (sinivill) jt.

Arstiteaduse sõnastikus oli uue joonena eriti märkimisväärne tuletusliidete tähenduste täpne eristamine ja liidete oskuslik ning süsteemipärane kasutamine. Nii piiritleti sõnastikus selgemini kui kuskil mujal sel ajal näiteks järgmiste liidete tähendused:

*-mine* — lõpetamata protsesse (*eristamine* — differentiatio, дифференцировка, *mitmestumine* — augmentatio, размножение)

[29] Vrd. H. Niggol, Eesti arstiteadusline sõnastik. Tartu, 1914, lk. 4.

*-(s)tus* — lõpetatud protsess (*aetus* — destillatio, перегонка, *eritus* — excretio)

*-is* — protsessi aineline saadus (*aetis* — destillatum, дестиллят, *eritis* — excretum, *heidis* — sedimentum)

*-mus* — protsessi abstraktne saadus (*ilmumus* — phaenomenum, явление, *kasvumus* — auctium, приращение)

*-ta* — mitte veel muudetud, tarviliku omaduse puudus (*sulamata* — ungelöst)

*-tu* — muutumisvõimetu, normaalne seisund (*sulamatu* — unlöslich).

Tartus koostatud keemia sõnastiku eeskujul tarvitati *i*-liidet vahendit märkivate sõnade moodustamiseks: *jahuti* — refrigerator, холодильник. Liitega *-k* püüti edasi anda tegevuse tulemust: *annak, annus* — dosis, прием лекарства, *verevalak* — suffusio, кровоподтек, *ehitik* — constructio, устройство. Sõnastikus torkasid silma uudsed nominatiivsed liitumised, nagu *täidekude* — parenchyma, мякоть, kuhiknäsa — papilla conica, конический сосочек, *lõngnäsa* — papilla filiformis, нитевидный сосочек, *lehtnäsa* — papilla foliata, листовидный сосочек, *kudepinevus* — turgor, жизненное напряжение, *söötraig* — lupus vulgaris, волчанка, *viinleotis* — essentia, *villohatis* — pemphigus, пузырчатая сыпь jt. Sõnastikus fikseeritud terminite enamik oli rahvapärane ja sellisena tarvitusel olnud varasemas kirjanduses. Hulk oskussõnu oli pärit eesti arstiteadusliku sõnavara teeneka arendaja P. Hellati «Tervise õpetusest» (1. tr. 1894, 2. tr. 1913), nii näiteks sõnad *hüübumine* — coagulatio, свертывание, *lahustus* — analysis, расчленение, *juussooned* — capillaria, волосные сосуды, *sügelislest* — acarus scabici, чесоточный клещ jpt. Kohati fikseeris sõnastik ühe mõiste märkimiseks rea termineid. See oli õigustatud juhtumil, kui igaüks neist termineist oli võimeline edasi andma vastava nähtuse eri varjundeid, näiteks: *atrofia*, атрофия, *kidumine, kängumine, kuivetus, kadumine, taganev arenemine, kurtumine.* Ülearuseks osutus mitu terminit ühe asemel aga seal, kus puudus varieerimise tarvidus, näiteks: *bacterium*, бактерия, *pisilane, pisielukas, pisik, lahkseen.* Teadusekeele kindlusele oleks tulnud kasuks sellisel puhul ühe termini ainukehtestamine.

«Eesti arstiteadusline sõnastik» oli omal ajal mahukamaid, kuid ka läbitöötuselt tihedamaid ja teadusekeele arenemise nõuetele vastavamaid sõnastikke.

Arstiteadusliku oskussõnavara tarvitamist vaatlusaluse perioodi kirjanduses osutub võimalikuks jälgida aga ainult kuni «Eesti arstiteaduslise sõnastiku» ilmumiseni. Sõja ajal tabas arstiteadusalast populaarteaduslikku kirjandust samasugune tagasiminek nagu muudegi alade kirjandust. Ainsaks arstiteaduslikeks käsitlusteks jäid üksikud artiklid ajakirjanduse veergudel, mis aga olid üldsõnalised ega sisaldanud kuigi palju vastavaid termineid.

Arstiteadusliku oskussõnavara arenemisel oli määravamaid teoseid P. Hellati «Tervise õpetus», mis ilmus esimeses trükis 1894. aastal (486 lk.), teises, üle 150 lehekülje võrra täiendatud trükis 1913. aastal. Selle teose teine trükk peegeldas arstiteadusliku terminoloogia lihvumist eelmise sajandi lõpu ja 1913. aasta vahel. Muutused olid toimunud terminites, nagu *põletik* (Tõ 1913, 214) (varem: *põlendik* — Tõ 1894, 169), *vere libled* (Tõ 1913, 62) (*vere liblud* — Tõ 1894, 57), *ussjatk* (Tõ 1913, 155) (*maokese-* (*ussi-*) *taoline pikendus* — Tõ 1894, 125), *haava seadlemine* (Tõ 1913, 486) (*haavadega ümberkäimine* — Tõ 1894, 266), *jala konksutajad* [lihased] (Tõ 1913, 58) (*jala-jakust liigutajad* — Tõ 1894, 52) jt. Oli lisandunud rida termineid, nagu *ahendus*, *köitmed*, *keskmed*, *ebatalitus*, [sisekõrva] *edis*, *aju sagarad* (Tõ 1913; 166; 39; 155; 497; 268; 42), teiste teoste kaudu veel oskussõnad, nagu *lihtne refleks*, *tingitud refleks*, [reflekside] *lämmastamised* või *kustutamised* (Ljp 1912, 14, 12; 15) jpt. «Tervise õpetuse» terminoloogia järgi orienteerusid ka varasemate teoste uustrükid. Nii muutusid terminid näiteks J. Kunderi «Looduse õpetuse» I osa 2. trükis: *käe ranne* (Lõ 1910, 5) (varem: *käe juur* ehk *kand* — Lõ 1877, 14), *kämmal* (Lõ 1910, 5), *keskmine käsi* — Lõ 1877, 14), *vasar*, *alasi*, *jalus* (Lõ 1910, 10), (*haamer*, *alask*, *jaluks* — Lõ 1877, 12) jt. Suur osa «Tervise õpetuses» esinevaist oskussõnadest võeti sisse ka arstiteaduse sõnastikku, välja arvatud mõned, mis kirjakeelele tundusid liiga murdelistena või ülearustena, nagu näiteks *lämmeke* «kalori» tähenduses (Tõ 1913, 61) või termin *nakkajad haigused* (Tõ 1913, 350). Viimase asemel tarvitati kogu vaatlusel oleva perioodi jooksul terminit *külgehakkavad haigused* (Ter 1913, 5, 65; TT 1916, 281, 3, 1).

Oskussõnad, mis esinesid arstiteaduse sõnastiku ilmumisele järgnenud aastail ajakirjanduses avaldatud artikleis, ei võimalda oma vähesuse tõttu ulatuslikumalt kindlaks teha sõnastiku mõju keeletarvitusele. Olemasolevad vähesed andmed aga näitavad, et vaatlusaluse ajalõigu piirides see mõju ei olnud veel kuigi suur. Ainult mõnede terminite puhul saab väita, et kirjutise autor kindlasti juhindus sõnastikust. Niisugused olid näiteks terminid *helmikpisilane* ja *kobarpisilane* (streptokokkide (*helmikpisilaste*) ja stafülokokkide (*kobarpisilaste*) vastu — Pä 1916, 220, 2, 5). Sõnastikuga kooskõlas olid ka terminid *kaitseleem* (*kaitseleent* (seerumi) — Pä 1916, 199, 2, 4) ja [kaitse]*lima* (Pä 1916, 199, 2, 4). Mitmete kirjutiste autorid aga ilmselt ei pidanud silmas sõnastikus fikseeritud oskussõnu. Nii läksid sõnastikust lahku näiteks terminid *lubjanemine* (Tk 1915, 39, 610, 1) (pro *lupjumine*), *põlendik* (Pä 1916, 220, 2, 5) (pro *põletik*), *loome* (TK 1915, 39, 610, 2) (pro *loode*), *difteritis* (P 1915, 19, 6, 1) (pro *kurgutõbi*, *difterit*) jt.

Arstiteaduse sõnastiku positiivne mõju sai hakata avalduma sõjajärgseil aastail, millal uuesti elavnes vastava kirjanduse väljaandmine.

## g) Loodusteadus

Loodusteaduslike terminite kogumises haaras initsiatiivi Eesti Üliõpilaste Seltsis 1907. aasta algul asutatud loodusteaduste osakond. 1907. aasta aprillis avaldas osakond ajalehtedes üleskutse, milles kirjutati: «Viimasel ajal, kus meil emakeel õppekeelena oma eluõigust jälle kätte hakkab saama, on emakeelsete teaduslike nimetuste puudus igas teaduskonnas suur» [30]. Märgiti, et puudus ei seisa selles, et nimetusi hoopis ei ole, vaid selles, et need on kogumata ja korraldamata, nende tarvitamine ühtlustamata. Ülesandeks on koguda nimetused vanemast kirjandusest, aga mis veel tähtsam — rahvasuust. Just rahvasuust taimenimede korjamisele kutsuski Eesti Üliõpilaste Seltsi loodusteaduste osakond «rahvakooliõpetajaid, Eesti soost koolikasvandikka ja ülepea kõiki, keda asi huvitab» [31]. Andmeid sooviti taimede, nende õite ja lehtede nimetuste, samuti tarvitamise ja nendega seoses olevate rahvapärimuste kohta. Juba sama aasta sügisel loodeti kokkutulevate saadetiste alusel taime- ja keeleteadlaste ühistel nõupidamistel fikseerida igale taimele kindel nimi [32]. Mai lõpus avaldas EÜS veel teisegi üleskutse — zooloogiliste ja mineraloogiliste terminite kogumiseks [33]. Üleskutsed ei andnud siiski loodetud koheseid tagajärgi. Terve aasta jooksul saatis andmeid ainult seitse isikut, peamiselt õpetajad [34]. Ürituse kiirendamiseks saatis Eesti Üliõpilaste Selts 1908. a. suvel välja omapoolsed kogujad üliõpilase M. Pilli ja A. Luiga, kes Tartu-, Viljandi-, Pärnu- ja Saaremaalt tõid suure hulga taimenimesid. Nende alade põhjalikumat läbikorjamist takistas rahaliste vahendite puudus. Veel aasta möödudes lisandus väljastpoolt kuus saadetist taimenimesid [35]. Ka Eesti Kirjanduse Seltsi üldkoosolekul 1910. aasta jaanuaris oli loodusteaduslike oskussõnade küsimus arutusel. Võeti vastu otsus kohustada Seltsi asemikkudekogu astuma vajalikke samme [36]. Otsusel aga mingit praktilist tagajärge ei olnud ja töö jätkajaks jäid endiselt ainult asjast huvitatud üliõpilased.

1911. aastal laiendas Eesti Üliõpilaste Selts oma küsimusteringi veelgi. Seltsi loodusteaduste osakonna poolt ilmus suvel ajakirjanduses järjekordne üleskutse: korjata arstirohtude ja värvimisel kasutatavate taimede nimesid [37]. 1912. aasta kevadel aga korrati üleskutset botaaniliste oskussõnade saamiseks. Rõhutati, et

---

[30] Eesti Üliõpilaste Selts, Üleskutse. — Päevaleht 1907, nr. 93, lk. 1.
[31] Sealsamas.
[32] Vrd. sealsamas lk. 2.
[33] Vrd. Eesti Üliõpilaste Selts, Üleskutse. Postimees 1907, nr. 120, lk. 3.
[34] Vrd. Eesti Üliõpilaste Selts, Aruanne. — Õigus 1908, nr. 105, lk. 3.
[35] Vrd. Eesti Üliõpilaste Selts, Loodusteadliste nimede korjamise II aruanne. — Postimees 1909, nr. 80, lk. 5.
[36] Vrd. Eesti Kirjanduse Seltsi aastaraamat III, 1911, lk. 20, 21.
[37] Vrd. Eesti Üliõpilaste Seltsi Loodusteaduse Osakond, Üleskutse. — Postimees 1911, nr. 141, lk. 3.

valmistatav oskussõnastik ei tohi jääda üksikisikute teostada, vaid peab välja kasvama rahvasuust, sest «ainult siis võib rahuloldavaid tagajärgesid loota ja töö võimalikult täielik saada»[38]. Selts koostas vastavad küsimustikud ja saatis need laiali 300 eksemplaris. Ometi tuli viimastest rohkem kui aasta jooksul vastustega tagasi ainult 17. Siiski sisaldasid mõned vastused õige väärtuslikku materjali[39]. Suuremaid tulemusi kui abi väljastpoolt andis üliõpilaste endi seas organiseeritud terminite väljamärkimine kirjandusest[40]. Ulatuslikuma väliskorjanduse teostamist pidurdas ikka jälle summade nappus.

1913. aasta teisel poolel ja järgmise kevadpoolaasta jooksul korraldati kogutud materjali loodusteaduste osakonna iganädalastel koosolekutel[41]. Taimenimede kindlaksmääramist oskussõnastikuks alustati 1915. aasta kevadel vastavas toimkonnas[42]. 1916. aasta sügisel loodi J. V. Veski vahendusel kontakt Eesti Kirjanduse Seltsi keeletoimkonnaga. Koos töötati terminite fikseerimiseks 23 koosolekul 1917. aasta veebruarikuuni[43]. Taimenimestik järjestati aluseks võttes P. Majevski teost «Флора Средней России», mis ilmus 1912. a. Moskvas. Sõnastiku koostajail tuli kõigepealt luua rahvusvahelisele botaanilisele süsteemile vastav eesti nimede süsteem taimeperekonna, -liigi ja -sugukonna tähistamiseks. Rohkesti tööd nõudis igale taimele ühe nime kinnistamine, sest rahvasuu nimetas sama taime sageli mitut viisi. Teadaolevaist nimetustest valiti kas kõige tuttavam, taime omadustele kõige vastavam või kõige otstarbekohasem nimetus. Kui taimel oli kaks laialt tuntud nime, võeti need mõlemad sõnastikku, kusjuures soovitavam neist asetati esikohale, teine aga sulgudesse: *tõlkjas* (*Rakvere raibe*), *põldkannike* (*käoorvik*), *nelgid* (*näälikesed*), *jaanipunad* (*viinalilled*), *kortshein* (*krookslehт*), *lillakas* (*limukas*), *maajalg* (*kassiratas*) jne. Juhtumil, kui taime jaoks polnud teada ühtki nime, loodi või määrati sellele nimi. Sõnastikus anti see ettepanekuna nurksulgudes. Niisuguseid nimetusi oli */vesipähkel/* — Trapus natans, водяные орехи, */sarvlehed/* — Ceratophyllum, роголистники, */esparsett/* — Onobrychis viciaefolia, эспарсет кормовой, */mõrkjad/* — Picis, горчаки, */piimikad/* — Mulgedium, молоканы, */linalehikud/* — Thesium, ленолисты jt. On ilmne, et eespool toodud nimetuste andmisel peeti silmas venekeelseid ter-

---

[38] Eesti Üliõpilaste Selts, Üleskutse taimeteaduse oskussõnade asjus. — Eesti Kirjandus 1912, lk. 170.

[39] Vrd. H. Niggol, Eesti Üliõpilaste Seltsi Loodusteaduse osakonna tegevusest. — Üliõpilaste Leht 1914, nr. 2, lk. 21.

[40] Vrd. Eesti Kirjanduse Seltsi aastaraamat VI (1913), lk. 40.

[41] Vrd. V. Ernits, Eesti Üliõpilaste Selts 1913/14 õpiaastal. — Üliõpilaste Leht 1914, nr. 6, lk. 18.

[42] Vrd. G. Vilberg, Eesti üliõpilaskonna osa eesti teadusliku keele soetamisel ja kodu-uurimisele virgutamisel. — Eesti Üliõpilaste Seltsi album X, Tartu, 1934, lk. 146.

[43] Vrd. Eesti Kirjanduse Seltsi aastaraamat IX (1916), lk. 61.

mineid. Peale selle järgiti ka soome eeskuju, näiteks nimetustes */elulõngad/* — Clematis, ломоносы (vrd. sm. elämänlanka), */lumimari/* — (vrd. sm. lumimarja) jt.

Taimenimede kindlaksmääramine teostati õige ulatusliku, kuid siiski mitte veel küllaldaselt täieliku materjali alusel. Sõnastiku esimene redaktsioon sisaldas 1720 kodumaa ja 161 tuttavamat võõra maa taime nime ladina, vene ja eesti keeles. Nimestik avaldati «Eesti Kirjanduse» lisana 1917. aasta suvel kui ettepanek laialdasemale asjast huvitatute ringkonnale osa võtta edasisest tööst [44].

Vaatlusele kuuluval perioodil ei saa veel hinnata sõnastiku mõju praktilisele keeletarvitusele. Tuleb aga positiivselt hinnata sõnastikku ennast kui esimest eesti taimenimestikku, milles rahvakeelne sellealane mitmekesine sõnavara oli suudetud viia teadusliku terminoloogia tasemele.

Loodusteaduse mitmesuguste eri alade terminoloogia arenemine ja lihvumine toimus samal ajal pikkamööda ka kirjanduse kaudu. Rohke populaarteadusliku kirjanduse kõrval ilmus üksikuid teoseid, mis oskussõnavara ulatuse poolest esitasid keskmisest suuremaid nõudeid.

Botaanika alal oli selliseks M. Pilli tõlgitud O. Schmeili «Botanika käsiraamat» (1913. a.). Taimenimede osas kasutas tõlkija Eesti Üliõpilaste Seltsi loodusteaduste osakonna kogutud materjale. Raamatu lõpus antud taimenimestik oli niisiis esimeseks trükis ilmunud avalduseks sellest tööst, mida tollal tehti loodusteaduslike terminite kogumisel. Botaanilised oskussõnad pärinesid osalt J. Kunderi «Looduse õpetuse» II osast (1881. a.), mis oli veel tolle ajani põhjalikum eestikeelne botaanika käsitlus. Kunderi töös esinenud terminid rakendati nüüd taryitusele vormiliselt mõnevõrra teisendatuina, nagu näiteks *kasukvili, lihavili, luuvili* (Bkr 1913, 164) (Kunderil: *kasukavili, lihav-vili, kivivili* — Lõ 1881, 12, 13), *koorseemnekasvud* (Bkr 1913, 1) (*koorseemne kasvud* — Lõ 1881, 27), *hõlmaline, lõheline* [leht] (Bkr 1913, 124) (*hõlmline, lõhene* Lõ 1881, 5), *kogusarikkobar* (Bkr 1913, 157) (*kokkupantud sarik* — Lõ 1881, 8) jt. Endiste kõrval tuli tarvitusele rida uusi oskussõnu, nagu *putukõislased, tuulõislased, isetolmlemine, tuultolmleja, küünalkobar, kännaskobar, pahkjuur, köitraag* (Bkr 1913, 161; 158; 56; 138; 9; 144) jt.

Zooloogia alal sai senist terminoloogiat ümberhindavaks teoseks J. V. Veski poolt 2. trükis ümbertöötatud J. Kunderi «Looduse õpetuse» I osa (1. trükk 1877. a.). Nimetatagu siin ainult mõned nendest uutest oskussõnadest, mis selle uustrüki kaudu tulid kirjakeelde. Niisugused olid terminid *käsitiiblased, sõudjalad, sihvaktiiblased, värblinnud, vaapsoomuslased, sõõrsuud, harjasjoonikud, õõsloomad, kabehirv* (Lõ 1910, 30; 44; 68; 110; 111; 112; 155; 156; 49) jt. Selles teoses kasutas J. V. Veski terminoloogia rikastami-

[44] Kodumaa taimed. Tartu, 1917, lk. 4—5.

seks otstarbekohaselt murdesõnu, võttes näiteks tarvitusele saaremurdelise sõna *leet* 'punakaspruun' terminis *leetahvike* (Lõ 1910, 29).

Üldisest bioloogilisest terminoloogiast taandusid mitmed ebavajalikud paralleelterminid. Kui veel sajandivahetusel olid ühes ning samas tähenduses tarvitusel sõnad *kude* ja *kudu*, siis sajandi esimese kümnendi jooksul fikseerus kindlalt ainult termin *kude* (*kudede* — Bk 1910, 35; *köitkoeks* — Bk 1911, 12; *kobekude* — — Bkr 1913, 131). «Raku» tähenduses tarvitatud *kärjeke* taandus *raku* ees (*munarakust* — Ip 1907, 70; *looderakukesteks* — Bk 1910, 49). *Tera*, mida tarvitati «tuuma» tähenduses, andis maad terminile *tuum* (*tuuma* — Bk 1910, 37; *tuumakesed* — Bk 1911, 76).

*

1917. aastani ilmusid oskussõnastikud viiel erialal. Peale selle jäi mõnedes teistes distsipliinides terminite kogumise ja korraldamise tegevus eeltöö astmele. Niisuguseiks aladeks olid näiteks veterinaaria, farmaatsia, füüsika ja sõjandus.

Veterinaaria-alase terminoloogia kogumise initsiaatoriks oli loomaarst J. Kool, kes tegi seda Eesti Kirjanduse Seltsi ülesandel [45]. J. Kooli kogutud ja temale saadetud materjalid [46] läksid Esimese maailmasõja päevil kaduma, nagu jäi kadunuks nende kogujagi.

Farmaatsia oskussõnade kogumise algatas Eesti Üliõpilaste Seltsi loodusteaduste osakond 1911. aastal [47], üritust jätkas rohuteadlane R. Vallner [48]. 1917. aastani kokkutulnud materjali hulk ei olnud kuigi suur [49].

Pärast keemia sõnastike valmimist asuti 1914. aastal nii Tartu kui Peterburi Eesti Üliõpilaste Seltsis tööle füüsika oskussõnade alal. Seekord ei viinud kahes kohas tehtav töö kahe sõnastiku koostamiseni, vaid 1917. aastal moodustati füüsika oskussõnastiku väljatöötamiseks komisjon mõlema seltsi esindajaist [50]. Sõnastik ilmus 1919. aastal.

---

[45] Vrd. Eesti Kirjanduse Seltsi aastaraamat IV (1911), lk. 95; J. Kool, Rahva looma-arstimise viiside, arsti rohtude ja anatomiliste nimetuste korjamine. — Eesti Kirjandus 1912, lk. 206—224.

[46] Vrd. J. Kooli aruandeid kogumistulemuste kohta: Põllutööleht 1913, nr. 3, lk. 24; nr. 23, lk. 184; Põllutööleht 1914, nr. 7, lk. 55; nr. 32, lk. 255; Põllutööleht 1915, nr. 12/13, lk. 103. Vrd. ka: J. Kool-Eestivend, Loomaarstiteaduse oskussõnade kohta. — Põllutööleht 1916, nr. 48, lk. 381—382.

[47] Vrd. Eesti Üliõpilaste Seltsi Loodusteaduse Osakond, Üleskutse. — Postimees 1911, nr. 141, lk. 3.

[48] Vrd. R. Vallner, Üleskutse arstirohtude nimetuste korjamise asjus. — Tallinna Teataja 1913, nr. 52, lk. 1.

[49] Vrd. R. Vallner, Äruanne arstirohtude nimetuste korjamise üle. — Olevik 1913, nr. 77, lk. 615; Arstirohtude eestikeelsete nimetuste asjus. — Eesti Kirjandus 1917, lk. 23—26.

[50] Vrd. K. L/=K. Luts/, Eeltööd eestikeelse füüsika oskussõnastiku loomiseks. — Üliõpilaste Leht 1915, nr. 5, lk. 129—130; J. Lang ja O. Sulla, Füüsika sõnastik. Tartu, 1919, lk. 5.

1914. aastal ilmus trükist P.-A. Pitka koostatud «Sõjamehe sõnastik». See oli temaatiliste jaotustega praktiline vene-eesti tõlkesõnaraamat, mis sisaldas ligikaudu 650 sõna, sealhulgas ka autori enda loodud sõnu. Sõjanduse terminite kollektiivse kogumise mõte tõsteti üles 1917. aasta lõpul [51].

Vaadeldud ajavahemikul trükis ilmunud oskussõnastikes fikseeritud terminite arv ulatus üle 8400. Kui matemaatika ja maateaduse sõnastikus anti oskussõnad järjekorras saksa, vene ja eesti keeles, siis keemia sõnastikes ja matemaatika sõnastiku uues väljaandes võeti aluseks vene terminid, millele järgnesid saksa- ja eestikeelsed vasted. Arstiteaduse sõnastikus olid järjestatud ladina, vene ja eesti terminid, saksakeelsed aga anti registrina. Tiheda seose taotlemine eesti ja vene terminoloogia vahel polnud tingitud mitte ainult sellest, et selline seos kergendas edasiõppimist vene õppekeelega kõrgemais õppeasutustes, vaid veel enam sellest, et vene arenenud teadusekeelelt oli esimesi tõsisemaid fikseerumiskatseid tegeval eesti teadusekeelel mõndagi õppida.

Eesti teadusliku terminoloogia arendamine sel perioodil rajanes üldiselt õigetele teoreetilistele alustele, mis lihvusid ja kujunesid välja tööprotsessis. Töö algul püstitatud nõue anda igale rahvusvahelisele terminile eestikeelne vaste osutus terminite fikseerimise käigus ebakohaseks. Tähtsama tingimusena terminite kindlaksmääramisel rõhutati vastavust mõiste sisule. Sellega mõisteti õigustatult hukka võõrkeelest formaalselt, sõnasõnaliselt tehtavad tõlkelaenud. Suur töö tehti ära rahvasuust materjale kogudes, neid selekteerides, süstematiseerides ja kindlapiiriliste oskussõnadena fikseerides. Kuigi ettevõtte uudsus ja vastavate kogemuste puudumine mõjustasid negatiivselt rahva elavast kõnekeelest saadavate andmete hulka ja neid andmeid mõnelgi alal (näiteks botaanika, veterinaaria, farmaatsia alal) jäi vajaka, tuleb ometi hinnata kõigepealt seda, et ei mindud kergema vastupanu teed ega piirdutud ainult senitarvitatud oskussõnade ülesotsimisega kirjandusest, vaid et õige laialdaselt kasutati üldsuse poole pöördumise tõhusat võtet. Saadi aru, et oskussõnad, mille loomisel pole arvestatud rahvakeele iseloomu ja omapära, ei juurdu keeletarvituses ja jäävad vaid sõnastikutäiteks. Kuigi ei suudetud vältida sellist sõnastikutäidet nendeski ilmunud sõnastikes, oli suurem osa esitatud terminoloogiast siiski üldrahvalikult arusaadav ja vastuvõetav, seda eriti maateaduse ja botaanika, samuti arstiteaduse sõnastikus, kus otse rahva keeletarvitusest pärinevate terminite arv sai olla suurem kui näiteks matemaatika ja keemia alal.

Tehtud töö tulemusena arenes eesti kirjakeele oskussõnavara, mida sajandi algul iseloomustasid ebamäärasus, võõrterminitest hoidumine, kirjeldavate väljendite ja aegunud terminite kasutamine, ajavahemikul 1907—1917 tunduvalt ühtluse, tiheduse, täpsuse ja süsteemikindluse suunas.

---

[51] Vrd. [Teated.] Eesti Kirjandus 1917, lk. 336.

## 3. KIRJAKEELE SÕNAVARA RIKASTUMISE ALLIKAD

Eesti rahvuslik kirjakeel oli pidevalt, keeletarvitajaile aga peaaegu märkamatult täienenud sõnadega, mis olid pärit teistest murretest peale rahvuskeele aluseks saanud põhja-eesti keskmurde. Teadlikult hakati kirjakeelt murdesõnadega rikastama alates käesoleva sajandi algusest, millal kirjakeele sõnavara sihikindla täiendamise vajadus kerkis esile aktuaalsemana kui kunagi varem.

Ajakirjanduses ilmunud kirjutistest, milles juhiti tähelepanu konkreetseile murdesõnadele, oli üks esimesi J. Tammemäe artikkel «Murdesõnad kirjakeelde» 1906. aastast. Selles esitati J. Hurda «Setukeste laulude» põhjal üle kuuekümne lõuna-eesti-murdelise sõnatüve, nagu *naima, naitma, pälvima, lebama, suigatama, sülem, virge, virguma, kume, hahk, hahetama* jt.[52] Hiljem avaldati ajakirjanduses veel mitmeid murdesõnade nimestikke, mille puhul ei peetud silmas niivõrd kirjakeele rikastamise võimalust, nagu seda tegi J. Tammemägi, kuivõrd haruldasemate murdesõnade lihtsat registreerimist[53]. 1914. aastal rõhutas murdesõnade kogumise ja kasutamise vajadust J. V. Veski kirjutises «Eesti keele praegune arenemisejärg». Ta märkis, et murdesõnade tarvituselevõtuga saaks kirjakeel rikkamaks ja täpsemaks, stiil värskemaks, varjundirikkamaks ning tihedamaks, ja ka teaduslik terminoloogia võidaks endale palju vajalikku materjali[54]. Murdesõnade rahvasuust kogumise küsimus oli korduvalt arutusel ka Eesti Kirjanduse Seltsis. 1909. aastal avaldas J. Jõgever sellekohase üleskutse koos töökavaga. Seltsi keeletoimkonna ülesandel töötas J. Aavik 1913. aastal instruktsiooni detailsemalt välja. Juhises kutsuti üles koguma kõiki sõnu, «mida harilik üleüldine kirjakeel ülepea ei tunne, ehk ainult vähe tunneb, ehk mis kirjakeeles ainult harva, juhtumisi satuvad esinema»[55]. Murdekogujaiks registreerus 1914. aasta lõpuni 75 isikut. Kogumise ulatuslikuma läbiviimise katkestas Esimese maailmasõja puhkemine[56].

Sajandi esimesest kümnendist alates, kui algas teadusliku terminoloogia kavakindel korraldamine, leidsid murdesõnad teadlikku rakendamist teaduslike terminitena. Murdesõnu tarvitati eelkõige neil teadusaladel, mis suuremal määral opereerisid kohalikust olustikust väljakasvanud ja seda peegeldavate mõistetega, nagu näiteks maateaduses ja loodusteaduses, samuti arstiteaduses. Märga-

---

[52] Vrd. J. Tammemägi, Murdesõnad kirjakeelde. — Eesti Kirjandus 1906, lk. 276 jj.

[53] Vrd. G. Vilberg, Randlaste sõnaraamat. — Eesti Kirjandus 1910, lk. 376—387, 424—429; Keelelised lisad. — Eesti Kirjandus 1912, lk. 136 jj.; Murdesõnad, mis Wiedemanni sõnaraamatus puuduvad, ehk tähenduse poolest lahku lähevad. — Eesti Kirjandus 1913, lk. 251 jj.

[54] Vrd. J. V. Veski, Eesti keele praegune arenemisejärg. — Eesti Kirjandus 1914, lk. 174—175.

[55] Üleskutse ja juhatus Eesti murdesõnade korjamiseks. — Eesti Kirjandus 1913, lk. 171.

[56] Vrd. Eesti Kirjanduse Seltsi aastaraamat VII (1914), lk. 88.

tavalt vähem kasutati murdesõnu keemia ja matemaatika terminoloogia rikastamisel, kus suurem oli rahvusvaheliste terminite ja ka tuletiste osatähtsus. Eespool käsitletud teaduslikest terminitest olid murdesõnad näiteks maateaduses *kärk*, *salm*, *põnk*, *rõsi*, *rõõne*, loodusteaduses *leet*[*ahvike*], *lillakas* ~ *limukas*, *joovikas*, arsiteaduses *nakkaja* [haigus], matemaatikas *õgev* [joon] jt.

Murdesõnavara rikkalikust salvest ammutas värskeid ja tabavaid sõnu ka ilukirjanduse keel. E. Vilde, A. H. Tammsaare, J. Mändmets, O. Luts jt., kelle looming moodustas vaatlusaluse perioodi ilukirjandusliku proosa paremiku, kasutasid osavalt kõnekeele sõnu ja väljendeid. Ilma et siinkohal taotletaks anda põhjalikum ülevaade tolle aja kirjanduskeele sõnavarast, märgitagu ära mõned iseloomustavamad jooned.

Vaatlusaluse perioodi piirides oli eesti kirjanduse silmapaistvamaid sõnameistreid E. Vilde. E. Vilde oli sügavalt teadlik realistliku kirjanduse ühiskondlikest ülesandeist ja ka sellest, missugune osa nende ülesannete täitmisel on rikkal ja ilmekal keelel. Tema keeletarvituse arenemine üha suurema sõnarikkuse poole on selgesti märgatav. Ajaloolise triloogia romaanides sajandi algusaastail oli sõnavalik veel võrdlemisi piiratud ja sisaldas ainult üksikuid tähelepanu köitvaid murdesõnu. Romaanis «Mahtra sõda» (1902) olid sellisteks näiteks *kalits* 'tasku' (Nagu naisterahval kunagi, oli ka temal häid lootusi küllalt *kalitsas* — lk. 28), *kiilumine* 'karjumine, kiljumine' (Ta heal muutub pärastpoole paljaks *kiilumiseks*, mis igale kuulatajale kuni üdini tungib — 61), *pork* 'malk, kepp' (Puiestikust ... lõikas ta omale *porgu* — 152), *tulitanud* 'riknenud; pleekinud' (vana kulunud ja *tulitanud* viltkaabut — 272), *õletama* 'Wied.: schelten, verwünschen' («Tean küll! Tean küll!» *õletas* eit *edasi* — 238); romaanis «Prohvet Maltsvet» (1906): *ennatanud* 'kohkunud, ehmatanud' (vahtis isevärki nõuta, *ennatanud* näoga — 510), *irama* 'irisema' (nurudes ja *irades*, nuttes ja ohates — 202), *menu* 'lärm, suur jutt' (Terve kihelkond nüid *menu* täis — 193), *nööpama* 'varastama' (Nemad riisuvad meilt palju, meie *nööpame* neilt vähe — 280), *turd* 'tugev, priske' (Need olid tüsedad, *turrad* tööinimesed ... — 509), *uit* 'ebe' (tärkavate vurru*uitude* all — 302); romaanis «Lunastus» (1909): *hoopsasti* 'kiiresti; kergelt' (Jens kasvas tol ajal tõeste *hoopsaste* — 25), *krapp* 'lobiseja, lõugutaja' (mõlemate emad kuulsad *krapid* — 65), *öllima* 'heljuma, kõikuma' (Ning heales *öllis* tal nagu rasva või paksu õli — 55).

Vilde sõnaline väljendusrikkus täienes ja mitmekesistus pidevalt. Sajandi teise kümnendi algul kirjutatud teostes — «Jutustustes» ja näidendis «Tabamata ime» — tarvitas Vilde murdeliste ja kõnekeelsete sõnade kõrval uudseid tuletisi. Tema sõnavara mitmekesisusest andsid tunnistust sellised sõnad, nagu *pattama* 'süüdistama, kahtlustama' (Ma *pattasin* esmalt toa umbset õhku — Ti 1912, 41), *perenema* (Siis aga *pereneb* õhuring häältega — J 1912, 102), *vingnema* 'vinguna sisse tulema' (Lahtisest aknast

*vingnes* paistmata suitsu sisse — J 1912, 146), *kolkunud* 'koltunud' (*kolkunud* tüdimus [näol] — J 1912, 68), *liisunud* 'lahtunud' (paar klaasi *liisunud* õlut — J 1912, 135), *posane* 'tusane' (siis ei urgitseks ta *posane* pilk maas liiva sees — J 1912, 66), *nugrilt* 'tarmukalt' (Neid peab ta varmalt ja *nugrilt* nõutama hakkama — Ti 1912, 223) jpt.

1916. aastal ilmus Vildelt romaan «Mäeküla piimamees», mille ta kirjutas 1915. a. Kopenhaagenis. Sisult tähendas see teos lahtiütlemist Vildele varem omasest teravalt paljastavast ja võitlevast käsitluslaadist. Keelelt oli «Mäeküla piimamees» vastuoksuslik. See oli teos, mille keele ja stiili viimistlemisele Vilde pühendas rohkem aega kui ühelegi teisele varem või hiljem. Tõenäoliselt oli selleks mõju avaldanud keele-elu tunduv intensiivistumine Eestis sajandi teisel kümnendil. «Mäeküla piimamehest» ilmneb selgesti, kui tihedasti on Vilde sel ajal kasutanud F. J. Wiedemanni eesti-saksa sõnaraamatut, mille J. Lilienbach talle tema palve peale Tallinnast saatis [57]. Vilde iseenesest lopsakale ja rahvalikule keelele on sõnaraamat andnud veelgi ergutust väga mitmesuguste varjunditega murdesõnade rikkalikuks tarvitamiseks, millega kirjanik saavutas teoses sageli erilise ilmekuse ja piltlikkuse. Suur osa romaanis tarvitatud sõnadest oli murretes üsnagi laialt tuntud, näiteks *koru* 'vana, kõhn' (kurblikus *koru*-seisukorras — Mp 1916, 11), *närvetus* 'kuum hoog, nõrkus' (tikkus talle korraga *närvetus* peale — 79), *rääm* 'risu, umbrohi' (*rääma* läinud uibuaiast — 10), *hubane* 'lõbus, mõnus, mugav' (*Hubase* ohkega vajus asemele kaissu — 124), *itsakil* 'naerul, kikkis' (siis tõmmab Prillup habeme *itsakile* — 67), *hälbima* 'eksima, kaduma' (siis *hälbib* ta sõudev kogu tõmmult haljasse hiide — 104), *tiitselt* 'usinalt, virgalt', *kubjastama* 'sundima, taga ajama' (Kell tiksus *tiitselt*, kui *kubjastaks* teda keegi — 235), *lauglema* 'heljuma' (*laugles* sooviku kohal kitsuke kuuserv — 41), *lihkuma* 'libisema' (käsi ... *lihkub* ladvikust üle — 84), *sadrima* 'Wied.: hin und her laufen, geschäftig sein' (kärblased *sadrivad* ta karvasel rinnal — 93), *virdama* 'Wied.: sich kräuseln, flimmern' (Karvad ta suu ümber *virdavad* jutuhimuliselt — 85).

Romaanis «Mäeküla piimamees» ei suutnud Vilde aga hoiduda murdesõnadega liialdamisest, «dialektismidest dialektismide pärast», otsitusest ja kunstlikult konstrueeritud sõnastusest, mis kohati muutis arusaamise raskeks. Need elemendid sundisid proletaarseid kirjanikke «Mäeküla piimamehe» keelt hukka mõistma [58].

Vaatlusaluse perioodi jooksul oli E. Vilde siiski eesti ilukirjanduse keele sõnavara teenekaim avardaja. Ta tõestas, millised suu-

---

[57] Vrd. J. Lilienbachi kiri E. Vildele 27. jaanuaril 1916. — ENSV TA Kirjandusmuuseumi käsikirjade osakond. Fond 153, M 10 : 3.

[58] Vrd. O. Müntheri kiri H. Oiglasele 7. mail 1916. — ENSV TA Kirjandusmuuseumi käsikirjade osakond. Reg. 1951/37; vrd. ka J. Lilienbachi kirju E. Vildele 27. jaanuaril ja 25. märtsil 1916. — Sealsamas, Fond 153, M 10 : 3, M 2 : 24.

red varud kirjanduskeele täiendamiseks, varjundamiseks ja ilmestamiseks peitusid kõnekeeles.

Rahva kõnekeele tabavaid väljendusvahendeid kasutasid ka teised realistlikud kirjanikud. A. H. Tammsaare tõi sajandi algusaastail ilmunud töödega, eriti jutustustega «Kuressaare vanad», «Kaks paari ja üksainus», «Vanad ja noored» eesti ilukirjanduse keelde suurepärase lopsaka rahvaliku dialoogi. Elav kõnekeel oli õpetajaks ka O. Lutsule, kes 1912. ja 1913. aastal «Kevade» I ja II osaga tugevasti toetas kirjanduskeele realistlikke üldrahvalikke traditsioone. Keelt Tammsaare ja Lutsu teostes iseloomustas vaatlusalusel ajajärgul mitte uudne sõnavara, vaid eelkõige voolav ja sundimatu, väga rahvapärane sõnastus. Sõnavaralt oli rikkalikum J. Mändmetsa teoste keel. Novellikogus «Meri» (1914. a.) tarvitas J. Mändmets läänepoolseist, peamiselt saarte murdeist pärinevaid sõnu, nagu *hatul* 'kulunud, narmendav' (Siis puhus ta vanamehe *hatul* riietest läbi — 78), *hälbima* (Uidates tuli lahja poisikene... nagu *hälbinud* tall — 59), *joom* 'viir' (liiva *joomed* — 65), *kilge* 'tuli, lõpe' (Ta vaatas nendega nii, nagu ta elus ka kõige pimedamal... ööl ei olnud ilmaski *kilget* otsinud — Me 1914, 79), *loobe* 'aerutõmme' (Mõni *loobe* ja ta /= paat. — E. A./ kadus... silmist — 169), *rümama* 'kolistama, maadlema' (See on lainete vihane *rümamine* rahul — 60), *tojalik* 'järsku vihastav' (Nagu *tojalik* koer käis Reinu needmine tema kannul — 99) jt.

V. Buk võitles oma kirjutistega ajakirjanduses aktiivselt eesti kirjakeele liigsete võõrelementidega risustamise vastu. Oma teoste keelekujuga, konkreetse sõnavalikuga näitas ta, kuidas kirjanduskeel peab ära kasutama eelkõige talle kõnekeele poolt pakutavad ilmeka väljenduse võimalused. V. Buki tööde sõnavara oli võrdlemisi avar, selles esines värskeid murdesõnu, näiteks *kügelema* 'kössitama' (vaatavad... *kügelevate* sammaldanud katuste peale — Ksm 1909, 5), *loosklema* 'vähkrema, visklema' (Mai *loosklеb* voodis — Ksm 1909, 15), *aiaroodel* 'aialatt' ([lumehelbed] puuokstel, *aiaroodlitel* — Ksm 1909, 5) *taotama* 'taotlema' (ta *taotas* midagi ütelda — Ksm 1909, 13), *turnama* 'pruuskama, puristama' (Hobuste *turnamist* on veel kuulda — Ksm 1909, 6) jt.

Nii leidis murrete sõnavara realistliku kirjanduse keeles aktiivset rakendamist. Sobivalt ja põhjendatult kasutatud murdesõnad täiustasid kirjanduskeele väljendusrikkust, aitasid edasi anda mitmekesiseid tähendusvarjundeid, võimaldasid vältida üksluisust ja hallust.

Murdesõnu tarvitati samal ajal ka dekadentliku kirjanduse keeles, kuid nagu juba märgitud, tihti eesmärgina omaette. Nendega püüti algupäratseda ja kasutada neid nagu võõrsõnu ja neologisme mõnigi kord mitte väljenduse ilmekuse, vaid just keelelise ähmasuse saavutamiseks. Seda soodustasid murdesõnad, mis häälikuliselt kujult olid ligidased või samased kirjakeelsete teisetähenduslike sõnadega, nagu sõnad *huisk* 'laev' (Kr 1914, 86), *jama* 'pikk rida, jatk' (vete *jama* — Kr 1914, 25), *kohe* 'poole'

(NE II 1907, 111), *koivalu* 'koiduvalgus' (Kr 1914, 14), *lõpe* 'laht' (Kr 1914, 78), *vedurjas* 'elastne, nõtke' (VGl 1908, 6) jt.

Rohkesti murdesõnu tarvitas V. Grünthal-Ridala. Murdesõnad koos neologismide, soome laenude ja võõrsõnadega moodustasid tema teostes ja tõlgetes aga nii tiheda koe, et kippusid varju jätma sisu ning mõtte. Eriti tihe oli see kude G. d'Annunzio romaani «Süütu» tõlkes, kus leidis rakendamist hulk murdesõnu, mis esinevad küll Wiedemanni sõnaraamatus, kuid sajandi esimeste kümnendite kirjakeelele olid üldiselt veel võõrad, nagu *halisema, himur, hõrk, jumestama, kalkvel, lõust, läitma, närb, palang, pigemini, pälvima, rauge, ruske, räme, sari, sisendama, sööstma, tuhkur, tõhus, tühe, tülgastama, tüün, varuma, võigas, üsk* jt.[59] Mitmeid murdelise päritoluga sõnu propageeris J. Aavik oma tõlgete ja kirjutiste kaudu, näiteks *hajuma* (Hõ V 1915, 58), *isekas* (P 1912, 247, 2, 4), *jõuk* (Hõ IX 1917, 64), *jälgima* (Jj 1915, 9), *lohutama* (Hõ I 1914, 8), *mainima* (Hõ I 1914, 8), *meeleldi* (KK 1915, 75), *minetama* (KK 1915, 72), *taluma* (Hõ IX 1917, 30) jt. Mõned neist sõnadest, mis murdeis esinesid mitme sisuga, fikseerusid kirjakeeles ühe kitsama tähendusega (näiteks sõnal *lohutama* on murdeis tähendused 'tasandama', 'laotama', 'pikutama, lamama', sõnal *mainima* 'nimetama', 'tagaselja rääkima', 'nuruma', 'arvama', sõnal *minetama* 'kaotama, hävitama', 'idandama', sõnal *taluma* '(kokku) kandma', 'välja kannatama'). Murdesõnu esines ka G. Suitsu luules: *uhk* 'Wied.: Hervorbrechendes', *urang* 'Wied.: zerklüftetes Ufer', *ätse* 'lill', lõunamurdelised *hellatama* 'hellitama', *mõskma* 'pesema', *vakatama* 'Wied.: still werden, sich beruhigen', *viru* 'tuulekeeris' (Tm 1913, 78; 30; 64; 69; 49; 93; 14) jt.

Murrete kõrval on teiseks väga ulatuslikke võimalusi pakkuvaks kirjakeele sõnavara rikastamise allikaks tuletamine. Selleks annab rohket materjali keele sõnavara põhifond. Sajandivahetusel kasutati tuletusvõimalusi õige piiratult. Olukord muutus sajandi esimese kümnendi teisel poolel, kui aktiviseerus kirjakeele teadlik arendamine, hakati koostama oskussõnastikke ja ortograafia-sõnaraamatut.

Tuletusala püüti korraldada ka juba varem. 1903. aastal avaldas J. Hurt *line-* ja *lik*-liidete tarvitamist reguleeriva brošüüri «Eesti sõnadest *-line* lõpuga», mille mõju aga kirjakeele praktikas kohe ei avaldunud. Sama küsimust käsitlesid hiljem P.-A. Pitka-Ansomardi ja J. Aavik[60]. Viimane analüüsis küsimust üsnagi põhjalikult, püüdes piiritleda ühelt poolt *line*-sõnade, teiselt poolt *lik*-sõnade liike, tarvitamist ja tähenduslikku vahet. Ometi jäi vaatlusaluse perioodi lõpuni kirjakeeles püsima suur järjekindlusetus nii *line-* ja *lik*-liite tähenduslikus eristamises kui ka nende sufiksite liitumisviisis.

---

[59] Vrd. G. d'Annunzio «Süütu» tõlke sõnastik.

[60] Vrd. Ansomardi [= P.-A. Pitka], -line-lõpuga sõnad. — Eesti Kirjandus 1909, lk. 373—378; J. Aavik, -line ja -lik lõpulised omadussõnad. Jurjev, 1914.

1906. aastal esines ajakirjanduses K. A. Hermann mõnesuguste derivatsiooni-alaste ettepanekutega. Ta soovitas laiemalt tarvitada *uma*-refleksiive, nii näiteks verbide *leiduma, murduma, kanduma* jt. kõrval ka verbe, nagu *alguma, paranduma, alanduma, kirjutuma* jt.[61] Hermann pidas «uueks» ja «halvaks» tuletiseks sõna *töötama* ja soovitas selle asemele vormi *tööma, tööstama, tööldama* või *töödlema*[62]. Sõna «maadlema» eeskujul pidas ta võimalikuks moodustada ühe ning sama sufiksi abil tähenduselt nii eriilmelisi tuletisi, nagu *soodlema* 'soo peal käima', *kuudlema* 'kuu paistel olema', *võidlema* 'või poolest rikas olema' jne.[63] Need nagu Hermanni varasemadki fantaasial põhinevad ettepanekud ei leidnud kirjakeeles mingit kõlapinda.

1907. aastal käsitles J. Aavik abstraktsete substantiivide küsimust. Ta märkis, et eesti kirjakeel ei tunne veel niisuguseid tuletisi, nagu *viljakus, lopsakus, kõnekus, jutukus, sõnakus, saladuslisus* e. *saladuslikkus, sõbralisus* e. *sõbralikkus, teaduslisus* e. *teaduslikkus* jt., mis aga oleksid väga tarvilikud[64].

1910. aastal pühendas tuletusküsimustele pikema artikli H. Põld, milles ta muuseas soovitas sõnu, nagu *eksimus, sattumus, kirjutis, vaadend,* 'vaatepilt', *eband* 'absurdum', *toituma, vahetuma, raiskuma, rasvuma, kehanema, keskenema* jt.[65]

Tuletamine sai peamiseks uute sõnade soetamise vahendiks kõigepealt teaduslikus terminoloogias. Tuletuslikke termineid moodustati kõikidel aladel. Poliitilise ökonoomia alal olid sellisteks terminiteks näiteks *tööndus, töökond* 'tööala', *eraomandus, toodang* jt., filosoofia alal *tuntus* 'tunnetus', *tuntuseline* 'tunnetuslik', *kolmend* 'triaad', matemaatika alal *tehe, tegur, vaheng,* maateaduses *ilmastik, jõgikond,* keemias *põleti, kuivati, jahuti, süsivesik, kloorishape, sadenema, sadendama,* arstiteaduses *annus, eritus, eritis, eritamine, verevalak,* loodusteaduses *putukõislane, sihvaktiiblane* jpt.

Ka üldkirjakeele praktikasse tuli ajavahemikul 1900—1917 hulk uusi tuletisi. Osa neist tuletistest sai selle aja jooksul üldiselt tarvitatavaks, osa jäi esialgu veel erandlikuks. Kiiresti levisid kirjakeeles sõnad *miuljend* (NE I 1905, 120), hiljem *mulje*[66], *teisend* (TH 1914, 36, 2, 4), *vahend* (P 1912, 14, 5, 1), *kaevand* (võtsime meie... osa sakslaste *kaevandid* ära — Pä 1915, 20, 1, 2), hiljem *kaevik* (Pä 1915, 140, 1, 1), *kandik* (Ktl 1907,

---

[61] Vrd. K. A. Hermann, Ajasõna kujustused ja sünnitused sõnaloovast ainest -du-. — Postimees 1906, nr. 28, lk. 1—2.

[62] Vrd. K. A. Hermann, Nime-, omaduse-, arvu- ja ase- ning ajasõna kujutused ja sünnitused sõnaloovast ainest -da-. — Postimees 1906, nr. 85, lk. 1.

[63] Vrd. sealsamas, lk. 2.

[64] Vrd. J. Aavik, Abstraktlikud substantivid Eesti keeles. — Noor-Eesti II, 1907, lk. 224—229.

[65] Vrd. H. Põld. Eesti keele uute sõnade sünnitamisest. — Eesti Kirjandus 1910, lk. 273—277, 369—376, 410—418, 440—448.

[66] Selle mõiste väljendamiseks soovitati muuseas ka tuletisi *mõja* ja *mõige*. Vrd. Postimees 1909, nr. 259, lk. 5.

3, 19, 1), *lendur* (Pä 1915, 2, 1, 2), ühiskondlik-poliitilisest sõnavarast *kodanlus*, *parteilane*, *paindlane* 'oportunist' jt. Samal ajal moodustati tuletised *tarve* (P 1912, 187, 5, 5), *arend* (Voog 1913, 109), *asend* (Mä 1915, 11), *lennuk* (ESS 1917, 136), *kuivik* (ESS 1917, 105), *aurik* (KK 1914, 22), *teisik* (KK 1914, 22), *luustik* (Lj 1915, 9), *juuksur* (Ekõ 1915, 125) jt., mis aga vaatlusaluse aja jooksul ei jõudnud veel saada laiemalt tarvitatavaiks. Seniste pikkade *mine*-lõpuliste tuletiste, nagu *tähelepanemine*, *siiatulemine*, *olemasolemine*, *meeleheitmine*, *nõudmine* kõrval ilmusid tegevuse üksikjuhtumit tähistavaina lühemad tuletised: *tähelepanek*, *siiatulek*, *olemasolu*, *meeleheide*, *nõue* (vrd. P 1912, 188, 5, 5). Sajandi teisest kümnendist alates hakati adjektiivides, mis seni olid käibel ilmaütleva *ta*-lõpuga (*ääreta*), samuti adjektiividena tarvitatud *ma*-infinitiivi ilmaütlevas (*lugematad*), laiemalt kasutama *tu*-sufiksit, nagu soovitas ka 1911. a. keelekonverents. Eriti pooldas seda F. Tuglas, kes parandas selle vormi sisse ka oma teoste uustrükkidesse: *elutuid* raamatuid (Lk 1913, 98) (1906. a.: *eluta*), *ääretust* kaugusest, *lugematud* sõjaväed, *kirjaoskamatule* rahvale, *nägematuna* (Lk 1913, 94; 77; 276; 247). *tu*-sufiksit levitas ka J. Aavik[67]. J. V. Veski seevastu pidas tollal võimalikuks tarvitada käänatavana *ta*-lõpulist ilmaütlevat (*sündmata-d*, *südameta-d*) [68].

Verbidest hakkasid tarvitusele tulema tuletised *olenema* (Kk 1909, 91), *süvenema* (TH 1914, 3, 1, 1), *eranema* 'eristuma' (mis puru seest välja *eraneb* ... see ongi gaas — Pe 1910, 9), *teisenema* (aine muutumist teiseks aineks nimetame ... *teisenemiseks* — Fõ 1917, 17), *asenema*~*asunema* 'asetsema, asuma' (mille seintel Jaapani vaasid *asenesivad* — IIs 1914, 33; naised ... *asunesid* tüdrukute hulka — Me 1914, 101), *asendama* 'asetama' (*asendati* ... selle teha — Pä 1909, 252, 1, 2), *käsitama* 'käsitlema' (et kaks kirjanikku ... ühist sündmustikku *käsitavad*; *käsitatava* sisu poolest — T-i 1910, 3), hiljem *käsitlema* (valitakse see või teine aine *käsitlemiseks* — NE 1910/11, 413), aga *käsitama* soome tähenduses 'aru saama' (Hõ I 1914, 29), edasi veel sõnad *tuletama* (Ekõk 1908, 82), *teostama* (TH 1914, 9, 1, 5) jt. Produktiivseks sai *uma*-refleksiivide tuletamine: *anduma* (Ü 1912, 19), *helluma* (VGl 1908, 58), *juurduma* (Tm 1913, 45), *kohustuma* (Hõ I 1914, 17), *sulguma* (Hõ II 1914, 31), *suubuma* (Hõ IV 1915, 7), *uurduma* (Tm 1913, 45), samuti verbide tuletamine [*e*]*le*-sufiksiga: *haistlema* (koer *haistleb* — TH 1914, 36, 2, 5), *kiustlema* (*kiustles* naisega — Mp 1916, 191), *kujutella* (Hõ I 1914, 8), *loetella* (Hõ V 1915, 14), *oleskelema* (Hõ IV 1915, 22), *tegelema* (KK 1915, 72), *tõuklema* (Ü 1912, 114) jt. Ilukirjanduse keeles püüti laiendada *ht*-liste momentaanide tarvitust: *libahtas* (Hõ IX 1917, 21), *värehtin* (Hõ V 1915, 48) jne.

---

[67] Vrd. J. Aavik, Väiksed keelelised märkused. — Postimees 1912, nr. 192, lk. 3; 1913, nr. 31, lk. 5.

[68] Vrd. J. V. Veski. Eesti kirjakeele edasiarendamise-teedest. — Voog I, lk. 109.

Üldse hakati sel ajal rohkem kui varem tähelepanu pöörama seni väheproduktiivsete sufiksite, nagu *-ti*, *-e*, *-nd* ja teiste sihikindlale kasutamisele uute sõnade moodustamisel. *uma-*, *ele-* ja *ht*-sufiksit hakkasid viljelema eriti keeleuuendajad.

Tuletiste kõrval leidis palju uusi mõisteid kirjakeeles väljenduse liitsõnadena, sest liitsõna vorm võimaldas uut mõistet kergesti edasi anda keeles tuttavate sõnadega. Liitsõnadena tuli kirjakeelde rohkesti ühiskondlik-poliitilise elu alale kuuluvaid sõnu, nagu *klassivahe*, *klassivõitlus*, *klassiteadvus*, *töölisteklass*, *töölisteliikumine*, *streigivabadus*, *streigikomitee*, *streigikassa*, *streigimurdja*, *lendleht*, *rahvakomissar*, *rahupolitik* jpt. Sõnade liitmist kasutati produktiivselt ka teaduslikus terminoloogias. Poliitilise ökonoomia alal olid uuteks liitsõnalisteks terminiteks sellised, nagu *lisaväärtus*, *tööviljakus*, *ülevalmistamine*, *valmistuseviis*, matemaatika alal terminid *sirgjoon*, *joonlõik*, *nürinurk*, maateaduse alal *rändtäht*, *ülem-*, *kesk-* ja *alamjooks*, loodusteaduse alal *värblind*, *sõõrsuu*, *õõsloom*, *pahkjuur*, keemias *erikaal* jpt.

Sajandi teisel kümnendil kerkis päevakorrale küsimus sõnade nominatiivsest või genitiivsest liitumisest. Hoolimata sellest, et eesti ja soome keele derivatsioonisüsteemi seaduspärasused olid aegade jooksul lahku läinud, püüdis J. Aavik soome keele eeskujul ka eesti keeles ulatuslikult läbi viia nominatiivset liitumist. Sõnakujude *aidvili*, *alkoholmürgitus*, *arvsõna*, *gipskuju*, *kirjandslugu*, *laensõna*, *peegelpilt*, *eeterkerge*, *hiirhall*, *sametpehme* jt. kõrval soovitas ta ka niisuguseid, nagu *orkestermuusika*, *aurmasin*, *vabriktööstus*, *jalgluu*, *lendmasin*, *lehtkülg*, *piirmaa* jt., mis pidid olema «suursugusemad» ja «ilusamad» kui genitiivselt liitunud sõnakujud[69]. J. Aaviku seisukoha vastu astus välja J. V. Veski, näidates, et «tingimused, mis selle nähtuse Soome keeles üleüldiseks on teinud, on Eesti keeles isesihil teisenenud»[70] ja muudatuseks selle «meie keelt tagurpidi viiva»[71] põhimõtte järgi pole vajadust. Nominatiivsete liitumiste rohkenemine toimus otstarbekohasuse piirides. Süsteemipäraselt hakati vaatlusalusel perioodil nominatiivset liitumist rakendama teaduslikus terminoloogias, näiteks arstiteaduse ja keemia alal (*boorhape*, *leelisvesi*, *süsihapu* — Ks(T) 1914).

O m a keeles peituvaist varudest rikastus kirjakeel murdesõnade, tuletiste ja liitsõnadega, millest aga ei piisanud kõigi mõistealade väljendusvahendite rahuldamiseks. Kirjakeel oli oma arenemiskäigul pidevalt täienenud ka väljastpoolt pärinevate sugemetega — laen- ja võõrsõnadega. Käsitletaval ajavahemikul tuli kirjakeelde rida rahvusvahelisi sõnu ühiskondlik-poliitilise elu alalt, nagu *lokaut*, *miiting*, *kontrrevolutsioon*, *provokator*, *shan-*

[69] Vrd. J. A a v i k, Nominatiivsed liitumised. Tartu, 1914, lk. 17 jj.

[70] J. V. V e s k i, Eesti keele arendamisest 1914. a. — Eesti Kirjanduse Seltsi aastaraamat VII (1914), lk. 115.

[71] J. V. V e s k i, Eesti keele uuendamise asjus. — Eesti Kirjandus 1914, lk. 184.

*tage*, samuti poliitilise ökonoomia ja filosoofia alalt: *marxismus*, *marxist*, *dialektikaline*, *gnoseologia*, *immanentline* jt. Hulk rahvusvahelisi termineid juurdus keemia, matemaatika ja teiste alade terminoloogias.

Vaatlusalusel perioodil tegutsenud kosmopoliitiliste vaadetega kirjanikud ja keelemehed, kes halvaks pidasid oma keele materjale, pöördusid võõrsõnade poole kui keele «suursugustamise» vahendi poole. 1907. ja 1911. aasta vahel päästsid nad valla võõrsõnade hoovuse, mis siis kirjakeele ühte osasse tõi rohkete rahvusvaheliste sõnade kõrval ka kõige haruldasemaid, nende tarvitaja «eruditsiooni» demonstreerivaid võõrelemente. Sel ajal tulid teiste hulgas kirjakeelde võõrsõnad, nagu *inferioriteet, misoneismus, raffineeritud, blaseeritud, erotlik, suggestiivlik, pikantlik, kontemplatiivlik, blasfematorlik, dolichokefal* (NE III 1909, 20; 23; 28; 32; 36; 38; 39; 47; 50; 60; 69; 71; 72), *resignatsion, bouleversement, incoherent, ocsillatooriline* (NE 1910/11, 138; 140; 413; 640; 423) jpt., millest ühed peegeldasid neid kasutava ringkonna spetsiifilisi maitseid, teised pidid lugejat hämmastama erandlikkusega ja sellest oletatavalt tuleneva «peenusega». Pärast 1912. aastat vaibus suurem võõrsõnade vool. Seda möönis ka J. Aavik: «Kuid nüüd, pärast esialgse vaimustuse liialdust — sest liialdus see oli — on juba mõõna märgata»[72]. Ka J. V. Veski kirjutas siis: «Rahvusvahelisi sõnu keelesse juurde tuues tormasivad meie keele «euroopastajad» esiotsa küll liialdusesse, neid sõnu, vahel õige haruldasigi, ülearu rohkel arvul sisse tuues, kuid pärast-poole on nad oma liialdamisest enam-vähem kainenenud, ses tükis nõnda siis toetamisevääriline parajuse roobastesse kaldunud»[73]. Hiljem jätkus rahvusvaheliste sõnade keelde tulek märgatamatult, kuid pidevalt.

Eesti kirjakeele ühiskondlik-poliitilise sõnavara kasv toimus vaatlusalusel perioodil tihedas seoses vastava sõnavara kasvuga vene keeles. Samad mõisted, mis sel ajal ajalooliste sündmuste käigus sõnalise väljenduse said vene keeles, pidid selle saama ka eesti keeles. Uusi sõnu ja sõnaühendeid tuli eesti kirjakeelde esiteks otse laensõnadena vene keelest, nagu sõnad *pogrom* (погром), [*must*] *sotnja* (черная сотня), rohkem aga tõlkelaenudena, nagu sõnad *enamlane* (большевик), *vähemlane* (меньшевик), *must sada*, *mustasajalik* (черносотенный), *mustasajaline* (черносотенец), *töölistesõber* (рабочелюбец), *kaksikvõim* (двоевластие) jt. Töörahva suure juhi Lenini nimest moodustus vene keeles sõna «ленинец» ja eesti keeles sõna *leninlane*. Vene keelest võttis eesti keel ka sõnad *oktobrist* (октябрист) ja *kadett* (кадет, sõnadest конституционный демократ). Mitmed ühiskondlik-poliitilisi mõisteid tähistavad rahvusvahelised sõnad tulid sellal eesti keelde vene

[72] J. Aavik, Soome sõnad Eesti kirjakeeles. — Eesti Kirjandus 1912, lk. 8.

[73] J. V. Veski, Eesti kirjakeele edasiarendamise-teedest. — Voog I, lk. 110—111.

keele kaudu, nagu näiteks sõnad *miiting*, *lokaut*, *opportunist*, *revisionist*, *likvidator* jt. Vene keele eeskujul tulid eesti keelde 1917. aasta oktoobripäevil sõnaühendid *nõukogude võim* (советская власть), *võitlus rahu eest* (борьба за мир) jt.

Üheks allikaks, mida käesoleva sajandi algul hakati eesti sõnavara täiendamiseks eriti intensiivselt kasutama, oli soome keel. J. Aavik väitis, et iga soome sõna teeb eesti keele sammu võrra «peenemaks, litterarsemaks, aristokratlikumaks» [74]. Selle eesmärgiga hakkas nooreestlaste ringkond agaralt tarvitama soome laensõnu. Osa soome sõnu, mis esitati enne 1912. aastat, võttis kirjakeel võrdlemisi kiiresti omaks, sest need sõnad täitsid kirjakeeles olevaid lünki, olid vajalikud vastavate mõistete väljendamiseks, osutusid otstarbekohaseks ja eesti keele foneetikasüsteemiga kooskõlas olevaks. Mõnedel neist sõnadest oli häälikuliselt ja tähenduslikult ligidasi tüvesid eesti murretes, teised näisid pigemini eesti tuletistena kui soome laenudena. Need asjaolud suurendasid eeldusi sõna vastuvõtuks. 1912. ja 1917. aasta vahel esitatud soome sõnad tulid kirjakeelde mõnevõrra aeglasemalt. Neid sõnu pakuti keeleuuenduse propagandaaparaadi kaudu, see aga ei soodustanud nende kiiret vastuvõttu üldkirjakeelde, sest juba mõni aasta pärast «uuendustegevuse» algust hakati suhtuma skeptiliselt paljudesse sellest suunast tulevaisse ettepanekuisse. Peale selle osutusid mitmed hiljem esitatud soome sõnad mitte lünkade täiteks, vaid ülearusteks paralleelvormideks kirjakeeles juba ammu olemasolevaile sõnadele, nagu näiteks sõnad *keino* 'abinõu' (Hõ IV 1915, 24), *kone* 'masin' (Kr 1914, 88), *loiske* 'lokse' (Kr 1914, 61), *menestus* 'edu' (Süü 1913, X), *surge* 'vilets, kurb' (NjM 1915, 24), *täsmaline* 'täpne' (Hõ V 1915, 82), *usv* 'udu' (Hõ II 1914, 40) jt.

Vaatlusalusel ajavahemikul esinesid eesti kirjakeeles esimest korda niisugused soome laenud (või soome-eeskujulised tuletised), nagu nimisõnad *aare* (KK 1915, 75) [75], *enne* (Süü 1913, 10), *erak* (Ü 1912, 63), *harrastus* (P 1912, 14, 5, 1), *hetk* (Hõ III, 1915, 30), *hüvitus* (Hõ III 1915, 13), *ilme* (EKi 1912, 19), *keskustelu* (Hõ V 1915, 27), *kogemus* (Pä 1914, 12, 1, 1), *lemmik* (Hõ I 1914, 44), *lähtekoht* (Ü 1912, 85), *menetlus* (ESS 1917, 163), *nauding* (Hõ I 1914, 7), *olend* (Hõ I 1914, 47), *pelgur* (P 1912, 188, 5, 5), *retk* (Kr 1914, 86), *rühm* (P 1913, 31, 5, 3), *rüht* (EKi 1912, 20), *rünnak* (ESS 1917, 252), *seik* (KK 1915, 82), *suhe* (KK 1915, 76), *sõdur* (Kr 1914, 78), *taust* (Hõ VI 1916, 17), *teos* (EKi 1912, 25), *toiming* (KK 1915, 73), *tulv* (KK 1914, 23), *tunnus* (Hõ V 1915, 27), *unelm* (Hõ III 1915, 28), *vaist* (ESS 1917, 324) jt.; omadussõnad *aldis* (Hõ I 1914, 47), *hajameelne* (NjM 1915, 17),

---

[74] J. Aavik, Soome sõnad eesti kirjakeeles. — Eesti Kirjandus 1912, lk. 28.

[75] Sulgudes märgitud viites ei ole püütud anda sõna esmakordse esinemise kohta.

*harras* (NE IV 1912, 102), *ilmne* (EKi 1912, 19) *julm* (Pä 1916, 190, 2, 4), *kummaline* (Hõ 1914, 36), *mugav* (Hõ II 1914, 37), *oivaline* (ESS 1917, 195), *reibas* (Hõ IV 1915, 27), *soodus* (Hõ I 1914, 49), *sujuv* (Hõ V 1915, 50), *tarmukas* (Hõ VIII 1917, 45), *veetlik* (VGl 1908, 61), *ülev* (VGl 1908, 57) jt.

Arvuliselt kõige rohkem toodi siis soome keelest eesti kirjakeelde verbe, nii näiteks sõnad *alistama* (ESS 1917, 7), *anastama* (EKI 1912, 18), *ennustama* (P 1912, 186, 5, 4), *eristama* (EKi 1912, 18), *haihtuma* (Hõ V 1915, 56), *hurmama* (EKi 1912, 483), *häirima* (Hõ I 1914, 36), *hämmastama* (Hõ I 1914, 27), *hääbuma* (Ü 1912, 54), *irduma* (Hõ V 1915, 34), *kiinduma* (VS 1915, 226), *kogema* (P 1912, 211, 5, 4), *kohtama* (Hõ II 1914, 39), *kohtlema* (Hõ IV 1915, 6), *lakkama* (Mks 1913, 21), *loovutama* (Mks 1913, 44), *läbistama* (Kr 1914, 88), *masendama* (Hõ II 1914, 18), *matkima* (Hõ I 1914, 35), *muganema* (Mks 1913, 20), *mööndama* (P 1912, 247, 2, 4), *nautima* (Hõ I 1914, 11), *oletama* (ESS 1917, 195), *omama* (Ne 1910/11, 621), [end] *osutama* (Mks 1913, 24), *pettuma* (EKi 1912, 20), *püstitama* (Hõ II 1914, 15), *saabuma* (Hõ II 1914, 6), *saavutama* (Ü 1912, 74), *seirama* (Hõ VIII 1917, 10), *siirduma* (Hõ VIII 1917, 43), *sisustama* (ESS 1917, 269), *solvama* (ESS 1917, 271), *sooritama* (EKi 1911, 380), *soosima* (Ij 1915, 33), *suhtuma* (ESS 1917, 274), *sukeldama* (VGl 1908, 19), *suunduma* (Hõ VI 1916, 9), *säilitama* (Hõ III 1915, 34), *säästma* (NE IV 1912, 102), *taanduma* (Kr 1914, 51), *tagama* (Ij 1915, 50), *toimima* (KK 1915, 72), *tootma* (KK 1915, 73), *tunnustama* (EKi 1912, 29), *tõlgitsema* (EKi 1912, 29), *valdama* (VGl 1908, 61), *vallutama* (Hõ I 1914, 20), *varustama* (Ü 1912, 95), *veetlema* (Tm 1913, 8), *veetma* (Hõ II 1914, 8), *viimistelema* (ESS 1917, 366), *viljelema* (Hõ III 1915, 33), *vältima* (Hõ II 1914, 7), *ületama* (Hõ III 1915, 33), *üllatama* (T-i 1910, 43), *üritama* (ESS 1917, 354) jt.

Nagu märgitud, ei tulnud kõik soome laensõnad kirjakeeles otsekohe üldisele tarvitusele. Mitmetele sõnadele esitati siis vastuväiteid ja avaldati kahtlusi nende vastuvõetavuse kohta. J. V. Veski kirjutas, et kui «nüüd Soomest (või ka mujalt) mõnedele senistele tüvedele õige sarnased, kuid hoopis uue tähendusega sõnad juurde toodakse, siis ei suuda eestlane neile uudissõnadele antud tähenduste meeleolusid enda keeletunde põhjal mitte omaks tunnistama hakata»[76]. Tõepoolest olidki paljudel soome sõnadel häälikuliselt kas täiesti identsed või väga lähedased, kuid tähenduselt erinevad vasted eesti murdeis. Näiteks sõnal *hämmastama* on lõuna-eesti murrakuis tähendus 'niiskusest mädanema hakkama'[77] (Kodaveres siiski *hämmatama* 'kohmetuses olema', Kuusalus ja Vaivaras *hämmeldama* ~ *hämmendama* 'sassi

[76] J. V. Veski, Eesti kirjakeele edasiarendamise-teedest. — Voog I, lk. 112 jj.

[77] Tähendused antakse siin ENSV TA Keele ja Kirjanduse Instituudi murdesõnavarakogude põhjal.

minema, segamini ajama'), *kogema* tähendab Saare- ja Hiiumaal 'pisut kartma, kartlik olema', sõnal *lemmik* on Kodaveres tähendus 'väike leivakakk', võru murdes aga 'takud, takune voodilina', *nautima* tähendab Karksis 'peksma' või 'oksäkke laudu «nautide» vahele kinnitama', *sooritama* Lüganuses ja Vaivaras 'soovitama, sobitama, sokutama' (Haljalas 'korda seadma'), *säästma* Lüganuses 'korraldama, seadma', *vältima* samas 'nikastama, väärata-ma' või ka 'hetkeks kõrvale pöörduma' jne. Mõnevõrra rohkem liginesid soome ja eesti tähendused sõnadel *hüvitama* (Kodaveres *hüvitsema* 'meelitama, sõbrustama'), *irduma* (Muhus 'lagunema, katki minema'), *oletus* (Vaivaras, Kihelkonnas 'tahtmine, soov, arvamine'), *säilima* (Lüganuses 'ajaliselt edasi minema, edasi lükkuma, edasi jätkuma'), *veetma* (Lüganuses *veetima* 'pikale venima', *veetlik* 'aega viitev (inimene)') jt. Sama sisu kui soome keeles oli eesti murretes sõnadel *unustama*, *hülgama*, *varustama* jt. Eesti kirjakeelde aga tulid needki sõnad soome keele kaudu, sest nende propageerijad tundsid soome keelt paremini kui eesti murdeid. Lõpuks tuli soome-eeskujuliste laenudena eesti keelde rida tuletuslikke sõnu, mille tüved olid olemas eesti kirjakeeleski, nagu *pelgur*, *usund*, *pettuma*, *püstitama*, *sisustama* jt.

Suurem hulk sel ajal esiletoodud soome sõnadest jäi esialgu käibele kirjakeele «uuendusliku» osa piiridesse. Esimesed sõnad, mis keeletarvituses võrdlemisi ruttu juurdusid, olid sõnad *harrastama*, *julm*, *kiinduma*, *kogemus*, *lähtekoht*, *saavutama*, *suhe*, *valdama*, *üllatama*. Mitmed neist leidsid tee ka proletaarsete ja kriitilise realismi kirjanike sõnavarasse. Kui hiljem järk-järgult ka teised sõnad üldrahvalikus kirjakeeles tarvitusele tulid, siis seetõttu, et nad seal rahuldasid vajadust ja otstarbekuse nõuet.

Jälgides kirjakeele sõnavara täienemist mitmesugustest allikatest, tuleb lõpuks peatuda veel mõnel sõnal, mis vaadeldavad ajajärgul alguse said nn. «kunstliku kombineerimise» läbi. Need olid J. Aaviku poolt 1913. aastal loodud sõna *jaunis* (Ij 1915, 11), 1914. aastal mõistete 'убедиться, убеждение' vasteks loodud sõnad *veenma*, *veendumus* (Hõ I 1914, 45), 1915. aastast pärinevad sõnad *roim* ja *roimar* (Ij 1915, 5), 1917. aastal kombineeritud sõna *laip* (Hõ IX 1917, 15). Viimaste sõnade kombineerimise ajendiks oli J. Aavikul kinnismõte, et liitsõnad on naiivsed, labased, et nad pole «peened»[78], mistõttu need tuleb keelest välja heita ja asemele võtta iseseisvad juursõnad. J. Aaviku poolt hukkamõistetavate sõnade hulka kuulusid sellised, nagu *surnukeha, sõjariist*, *pääluu*, *puuvili*, *puusärk*, *liiakasuvõtja*, *habemeajaja* jt.[79] Tema donkihhotlikul katsel neid sõnu keelest välja tõrjuda ei olnud tulemusi, ta võis ainult luua mõnedele neist samatähenduslikud paralleelsed sõnad. Uute kunstlike sõnade *roim* ja *laip* kom-

[78] Vrd. J. Aavik, Mis on keeleuuendus?, lk. 28 jj.
[79] Vrd. J. Aavik, Keele ilo. — Siuru I, Tallinn, 1917, lk. 146.

bineerimist ajendas assotsiatsioon vastavate inglise ja saksa sõnadega *crime* ja *Leib*. Sõna *jaunis* 'üllas, õilis' moodustas J. Aavik eesti sõnast *kaunis* ja soome sõnast *jalo* 'üllas, õilis, suursugune'. On iseloomustav, et viimane sõna, mida J. Aavik eriti ägedasti propageeris ja kaitses kui «hädavajalikku», ei olnud kirjakeelele sugugi vajalik ega tulnud tarvitusele. Nimetatud sõnadest oli *veenma* ainus, mis saadi iseseisva kombineerimise läbi. Et kirjakeeles vastava mõiste väljendamiseks tunti tungivat tarvidust, võeti see sõna mõne aja möödudes pikkamisi vastu.

Nii täienes eesti kirjakeele sõnavara ajavahemikul 1900—1917 mitmeist allikaist. Rahvuslikku kirjakeelde võeti vastu sõnu territoriaalsetest dialektidest, tuletisi ja liitsõnu keeles tuttavaist tüvisõnadest, rahvusvahelisi sõnu, sõnu vene keelest ning vene eeskujul, laensõnu soome keelest ja üksikud kunstlikud sõnad. Kirjakeel võttis omaks need sõnad, mis teda rikastasid, sõnavaras olevaid tühimikke täitsid, tähenduslikult mitmekesistasid ja varjundasid.

## KOKKUVÕTE

Eesti keel kujunes XIX sajandi teisel poolel koos eesti rahva arenemisega rahvuskeeleks. Selles protsessis sai põhja-eesti keskmurde alusel arenenud keel rahvuse liikmeile ühiseks keeleks. Rahvuskeelde tuleb murdest, mis saab selle keele aluseks, tavaliselt eelkõige see, mis võimaldab takistusteta suhtlemist kogu rahvuslikul territooriumil või peegeldab antud rahvuskeele üldisi arenemistendentse ja on foneetiliste, leksikaalsete ja grammatiliste normide seisukohalt tüüpiline ning üldine kogu üldrahvaliku keele süsteemis. See aga, mis rahvuskeelele aluseks saavas murdes on spetsiifiline ja arusaamatu või vähe arusaadav kogu rahvusele, tavaliselt rahvuskeelde ei tule. Sama on maksev ka teiste murrete kohta, mis oma elementidega aja jooksul võivad rikastada rahvuskeelt nii tema kujunemise algusastmeil kui ka hiljem: rahvuskeel ei võta vastu nende murrete kitsalt spetsiifilisi foneetilisi ja morfoloogilisi jooni, võtab aga vastu neid elemente, mis rahvuskeelt parandavad ja täiendavad, kõigepealt leksikaalseid ja fraseoloogilisi elemente. Rahvuskeelde ei tule põhimurdest harilikult ka veel need keelendid, millel on vasted kindlustunud juba rahvuseelse ajajärgu kirjakeeles. Need rahvuskeele väljakujunemise perioodile iseloomulikud jooned ilmnesid eesti rahvuslikus kirjakeeles möödunud sajandi 70-ndail aastail, sajandivahetusel ja ka meie vaatluse otseseks objektiks oleval ajajärgul — käesoleva sajandi algul. Eelmise sajandi viimasel veerandil tuli rahvusliku kirjakeele ühtlustamise aktiivses tegevuses esile kaks seisukohta just küsimuses, kas kirjakeel peab kajastama põhimurde kõiki erijooni või peab ta arvestama varasema kirjakeele traditsiooni. Kahe vastandliku teoreetilise seisukoha olemasolu pidurdas kirjakeelt saavutamast ühtlust eelkõige foneetilises süsteemis. Kuid ka kirjakeele grammatiline külg ei olnud käesoleva sajandi algul kaugeltki nõuetepäraselt kindel, samuti nagu sõnavaragi ei rahuldanud keeletarvitajat ei rikkuse ega täpsuse poolest.

Nii oli sajandi algul kirjakeele arendamisel ülesandeks 1) ühtlustada rahvusliku kirjakeele foneetika- ja ortograafiasüsteem, 2) kindlustada ja lihvida kirjakeele grammatiline struktuur, 3) täiendada ja täpsustada kirjakeele sõnavara.

Kirjakeele arendamise ja arenemise iseloomu, suuna ja intensiivsuse seisukohalt on käesolevas töös vaatlusel olnud ajavahemiku piirides võimalik eristada kolm perioodi, ja nimelt aastad 1900—1907, 1907—1912 ja 1912—1917.

Esimesel perioodil, sajandi algusest 1907. aastani, mingeid konkreetseid samme kirjakeele puuduste kaotamiseks ei astutud. Ajakirjanduses ilmusid ainult mõned üldpõhimõttelised seisukohavõtud, samuti ortograafia, eelkõige väldete ja palatalisatsiooni märkimise parandamise ettepanekud, millel aga ei olnud reaalseid tagajärgi. Sõnavara täiendamise vajadust ja võimalusi käsitleti J. Aaviku ja J. Tammemäe kirjutistes. Üldse oli ajavahemik 1900—1907 kirjakeele teadliku arendamise töös õige vaikne ja tulemusteta.

Kirjakeele tegelikus arenemises oli aga samal ajal küllaltki oluline joon, mis vajutas ajajärgule oma iseloomuliku pitseri. Selleks oli nimelt ajaloolisest olukorrast tingitud ühiskondlik-poliitilise sõnavara erakordselt tõhus täienemine. Ajajärgu piirides toimunud ühiskondliku elu nähtused — töölisklassi muutumine võimsaks ühiskondlikuks jõuks, sotsialismi ühendamine töölisliikumisega ning töölisklassi teadlikkuse kasv, streigiliikumise hoogustumine ja töörahva esimene ülestõus 1905.—1907. aasta revolutsioonis — sundisid endaga sammu pidama kõigi Venemaa, ja mitte ainult Venemaa rahvaste keeli. Ka eesti keelde tuli õige rohkesti neid sündmusi otseselt või kaudselt kajastavat sõnavara. Nimetatagu siinkohal veel kord sõnu *töölisteklass, töölisteliikumine, töölistepartei, kodanlane, kodanlus, klassivahe, klassivastuolu, klassivõitlus, klassiteadline, streigivabadus, streigiõigus, streigikomitee, streigikassa, streigiseadus, streigimurdja, lendleht, poliitikavang, miilitsavägi, enamlane, vähemlane, oktobrist, kadett, must sada, mustasajaline, marxismus, marxist, ajalooline materialismus, dialektikaline, eraomandus, kollektivline* e. *üleüldine omandus, ühistamine* 'kollektiviseerimine' jpt. Peale nende oli sõnu, mille tarvitamine just sellel perioodil tähelepandavalt elavnes (*agiteerima, miiting* jt.), samuti sõnu, mis sel ajajärgul omandasid uue sisu (*nõukogu*). Oma iseloomult oli see sõnavara kergesti üldtarvitusele pääsev, sest ta koosnes peamiselt tuntud tüvedest moodustatud liitsõnadest või tuletistest.

Nii oli ajajärgule kuni 1907. aastani karakteerne intensiivne liikumine ühiskondlik-poliitilises sõnavaras.

Ajavahemiku 1907—1912 iseloomulikuks jooneks oli aktiivse keelearendustegevuse alustamine kirjakeele mitmetel aladel.

Suur osa keeletarvitajaist pidas sajandi alguse kirjakeele peamiseks puudujäägiks ortograafia kõikuvust. Ortograafia saigi kirjakeele korraldustegevuse esimeseks objektiks. Sajandi algul asutatud kultuuriküsimustega tegelevate seltside spetsiaalsed osakonnad — Eestimaa Rahvahariduse Seltsi kirjandusosakond ja Eesti Kirjanduse Seltsi keeletoimkond asusid rahvusliku kirjakeele normeerimist teostama kollektiivse töö korras. Asjalik etteval-

mistava iseloomuga töö algas 1907. aastal ERS-i kirjandusosakonnas, kus juhtivana oli tegev J. V. Veski. Tööperspektiivid nihkusid seal varsti algsest laiemaks, ulatudes peale ortograafia ka teistele aladele. 1907. aasta jooksul sõeluti ERS-i kirjandusosakonnas läbi enamik suuremaist kirjakeele kõikuvustest ja võeti nende kohta vastu otsused.

Sel ajal sõnastas J. V. Veski keele edasise arendamise programmi. See nägi ette keeles olemasoleva ja keele arenemisprotsessis pidevalt lisanduva materjali korraldamise. Ülesandeks seatud korraldustegevusest sai hiljem oma nimetuse nn. keelekorraldusvool eesti keelearenduses. Selle voolu praktilist tegevust jälgides selgub, et see kaugeltki ei piirdunud ainult olemasoleva keelematerjali korraldamisega, vaid õige intensiivselt tegutses just üldrahvaliku kirjakeele edasiarendamise alal. Sellepärast on põhjendatum seda voolu nimetada keelearendusvooluks.

Keelearendusvoolu tegevus hõlmas ka töö Eesti Kirjanduse Seltsi keeletoimkonnas. EKS-i keeletoimkonna tegevus, mis algul oli kavandatud kitsapiirilisena, avardus 1908. aastal. Koos Eestimaa Rahvahariduse Seltsi kirjandusosakonnaga,viimase initsiatiivil, korraldati nelja aasta jooksul — a. 1908—1911 — neli ühist nn. keelekonverentsi kirjakeele normeerimiseks. Keelekonverentside töö oli kirjakeele ühtlustamise seisukohalt tagajärjekas. Mitmed keelekonverentsidel tehtud otsused rakendati ellu kohe, osa pärast otsuste avaldamist «Eesti kirjakeele reeglitena». Juhend «Eesti kirjakeele reeglid», mis andis vastuse hulgale lahtistele ja vaidlusalustele küsimustele, sai vaadeldaval perioodil kõige mõjukamaks teguriks kirjakeele normeerimisel. Juhendi ilmumisega 1912. aastal lõppes üks etapp tööst rahvusliku kirjakeele kõikuvuste likvideerimisel.

Paralleelselt keelekonverentsidega oli 1910. aasta lõpust alates hakatud koostama esimest eesti ortograafia-sõnaraamatut, mis pidi kujunema seni tehtud töö otseseks laiaulatuslikumaks jätkuks ja viima kirjakeelt süveneva kindluse suunas. Töö sõnaraamatu juures kestis 1917. aasta kevadeni.

Kui 1907. aasta oli pöördepunktiks ühelt poolt eesti kirjakeele häälikulise ja morfoloogilise külje fikseerimisel, siis teiselt poolt olid see ja järgnevad aastad alguseks ka sõnavara süstemaatilisele täpsustamisele ning täiendamisele.

Teadusliku terminoloogia väljaarendamise tee näitas J. V. Veski 1907. aastal sõnavara korraldamise vajadust rõhutavas üleskutses. Tegelik töö järgnevail aastail, ükskõik kes selle teostajaiks ka olid, toimuski tema poolt äramärgitud radu mööda.

Terminoloogia-alase töö keskusteks kujunesid Eesti Kirjanduse Selts ja Tartu ning Peterburi Eesti Üliõpilaste Selts. 1908. ja 1909. aasta jooksul töötati EKS-i keeletoimkonnas välja matemaatika oskussõnastik, 1909.—1911. aastani maateaduse oskussõnastik, 1911. aastal alustati veterinaaria-alaste terminite kogumist. Tartu Eesti Üliõpilaste Seltsis alustati 1907. aastal loodus-

teaduslike oskussõnade koondamist ja 1909. aastal keemia-alase terminoloogia korraldamist. 1911. aastal hakati samas koguma arstiteaduse ja farmaatsia oskussõnu. Keemia oskussõnu fikseeriti ka Peterburi Eesti Üliõpilaste Seltsis 1912. aastast alates.

Keelekonverentside käigus, ortograafia- ja terminoloogiasõnaraamatute töös hakkasid kujunema keelearendusvoolu põhimõtted. Keele arendamisel määravate teguritena tõsteti esile otstarbekohasus ja vajadus, arvestatavate teguritena keele ajalugu ja rahva kõnekeel. Juhindumine vajadusest ja otstarbekusest jäi keelearendusvoolu tööle iseloomustavaks jooneks vaatlusaluse perioodi lõpuni. Oskussõnastike koostamisel töötati välja kirjakeele sõnavara korraldamise ja arendamise printsiibid, mis põhijoontes olid õiged ja vastuvõetavad, kuid mille teostamisel praktikas ei suudetud hoiduda purismist. Oskussõnastike ja ortograafia-sõnaraamatu töös kasutati korduvalt laiema keeletarvitajaskonna kaasahaaramise produktiivset meetodit. Ka see joon — rahvaga, keele looja ja tarvitajaga tiheda kontakti hoidmine — jäi keelearendusvoolule omaseks kogu käsitletava ajajärgu jooksul. See vältis kirjakeele irdumise kõnekeelest ja keelearendajate muutumise kabineti-inimesteks, see aitas oskussõnastikest enamvähem eemal hoida sündides surmale määratud sõnu, aitas ortograafia-sõnaraamatus fikseerida rahvuslikule kirjakeelele kohaseid ulatusliku levikuga vorme ja kõrvaldada kitsalt murdelisi jooni.

Kõige märgatavam oli keelearendusvoolu tegevuse toime kirjakeele ortograafia ühtlustumisele. Enamik kirjaviisi kõikuvusi likvideerus või hakkas tasanduma keelekonverentside otsuste ja J. V. Veski poolt sõnastatud «Eesti kirjakeele reeglite» mõjul. Et just esimesed kaks keelekonverentsi olid pühendatud ortograafiaküsimustele ja et selles osas vastuvõetud reegleid hakati ka kohe ellu viima, sai ortograafia kujunemisel märgatavaks piiriks 1909. aasta.

Nii oli kirjakeele ortograafias ligikaudu 1909. aastani valdav ainult *gi*-liide (alates eelmise sajandi lõppkümnenditest), erandina diftongide üldreeglist kirjutati sõnade «au», «nõu» ja «jõud» vormid kahe *u*-ga, võrdselt elujõulisteks häälikulisteks paralleelvormideks olid sõnad *hea* ja *hää*, *pea* ja *pää*, *seal* ja *sääl*, sõnad «hääl» ja «päästma» esinesid peamiselt *heal* ja *peastma* kujul, süvenes veelgi *õe*-diftongi tarvitus *-õõ-* kõrval (*võeras*), võrdselt esines *üü*-lisi ja *üi*-lisi vorme (*püüdma — püidma*), jätkus madaldunud ja madaldumata diftongide paralleelne tarvitamine (*teo — tiu*), teatud osas kirjakeeles suurenes eesti ortograafiasse transkribeerimata võõrsõnade hulk.

Pärast 1909. aastat hakati *gi*-liite kõrval tarvitama *gi-* ~ *ki*-liidet, sõnades «au», «nõu» ja «jõud» said enamuse ühe *u*-ga reeglipärased vormid, väikest ülekaalu hakkasid saavutama sõnakujud *hea*, *pea*, *peal*, *seal* ja *hääl*, *päästma*, samuti adverbisufiks *-le*, adverbi komparatiivis *-mine*, laienes *-õõ-* ja *-üü-* tarvituspiirkond,

võitsid pinda madaldunud komponentidega diftongid (*teo*), võõrsõnades hakkas rohkenema häälduspärane märkimisviis.

Kirjakeele sõnavara täiendamisel oli keelearendusvoolu tegevus aktiivne ja tagajärjekas eelkõige oskussõnavara piirkonnas. Märgatavalt suurem täpsus ja ühtlus saavutati sõnastike mõjul matemaatika ja maateaduse terminoloogias. Keelearendusvoolu tegevuse mõju ulatus aga ka tunduvalt laiemale, sest paljud algselt spetsiaalsed oskussõnad väljusid kitsa eriala piiridest ja tulid käibele üldkirjakeeles.

Üldkirjakeele sõnavara rikastamisel hakkasid sel perioodil osa etendama ka «Noor-Eesti» rühmituse kirjanikud. Nooreestlaste tegevusele sel alal oli programmiks «Noor-Eesti» I albumis 1905. aastal ilmunud J. Aaviku kirjutis «Eesti kirjakeele täiendamise abinõudest», milles osutati võimalustele täiendada kirjakeelt tuletistega, sõnadega murdeist ja soome keelest, võõrsõnadega ning tõlkelaenudega. Nooreestlased hakkasidki tooma keelde sõnu mitmeist allikaist, perioodil 1907—1911 aga peamiselt massiliselt võõrkeeltest.

Kirjakeelde tulid ajavahemikul kuni 1912. aastani näiteks järgmised sõnad: tuletistest *helluma, ilmastik, kandik, käsitlema, tegur, tehe, tuletama, ühiskond*, soome sõnadest või soome-eeskujulistest sõnadest *omama, sooritama, sukeldama, valdama, veetlik, ülev, üllatama*, võõrsõnadest *empirismus, erotlik, gnoseologia, immanentline, inferioriteet, incoherent, misoneismus, neokantismus, solipsismus* jpt. Murdesõnade teadlikku kasutamist oli sel perioodil peamiselt teaduslikus terminoloogias ja ilukirjanduses, vähem üldkirjakeeles.

Vaatlusaluse ajajärgu piirides kolmas oma ilmelt teistest erinev periood eesti kirjakeele arenemises algas 1912. aastal.

Kirjakeele arendamise tegevusele oli sel ajal iseloomulik kahe voolu põhimõtteline võitlus. 1912. aastal sai oma nime ja asus aktiivsesse tegevusse keeleuuendusvool eesotsas J. Aavikuga. Keeleuuendusvoolu loosungiks oli kirjakeele kohandamine intelligentsi vajadustele. Selleks peeti vajalikuks ja võimalikuks keelt igakülgselt uuendada, teda põhjalikult reformeerides ilusamaks teha. Esteetilisuse põhimõtte ainuvalitsevaks muutmine aga viis keeleuuendusvoolu 1917. aastaks subjektivismi valdkonda, kus keelendite kõlvulisuse üle otsustas lõpuks ainuüksi isiklik maitse.

1913. aastal astus põhimõttelistes küsimustes välja ka keelearendusvool eesotsas J. V. Veskiga. Keelearendusvool pidas keele arendamisel endastmõistetavaks vajadust arvestada keele arusaadavust laiadele rahvahulkadele. See vool ei pidanud õigeks ega läbiviidavaks keele järsku põhjalikku reformeerimist, vaid nägi keele arendamise teed pideva korraldusprotsessina, mida teostatakse keelest endast otsitud ja avastatud reeglite järgi, otstarbekohasust ja keele omapära silmas pidades.

J. Aaviku kutse keele uuendamisele oli teatud määral vastureaktsiooniks keelekonverentside ja ortograafia-sõnaraamatu kaudu

taotletud kirjakeele normeerimisele. Pidades kirjakeele normeerimist sel ajal veel varajaseks, pakkus J. Aavik järgnevate aastate jooksul kirjakeelde vastuvõtmiseks suure hulga murdevorme, häälikulisi ja süntaktilisi muudatusi. Kui neist aga õige paljud kirjakeelde ei pääsenud, siis eelkõige sellepärast, et rahvuslik kirjakeel ei võta omaks murrete kitsalt spetsiifilisi jooni ega vorme. Seda kinnitab ka keelearendusvoolu initsiatiivil väljatöötatud kirjakeele reeglite positiivne vastuvõtt, sest nende reeglitega ei taotletud rahvuslikku kirjakeelde tuua midagi enneolematut, vaid fikseeriti põhiliselt kirjakeele arenemistendentsid.

Ei saa aga hoopiski väita, et keeleuuendusvoolu praktiline töö oleks olnud asjatu. Rääkimata kirjakeele sõnavarast, mille rikastamisel keeleuuendusvoolu teened kokku võttes on vaieldamatud, tõi keeleuuendusvool ka kirjakeele grammatilisse ja süntaktilisse ehitusse mõndagi head. Geminatsioonilise illatiivi, lühikese mitmuse osastava, *i*-mitmuse ja *des*-lauseühendi tarvituse laiendamine rahvakeelsetel eeskujudel, lause ülesehituse saksapäraste raamide purustamine, mõnede mõõdukal tarvitamisel otstarbekohaste uute vormide, nagu *i*-superlatiivi sissetoomine, *lik-* ja *line*-liite ning mõnevõrra ka nominatiivse liitumise reguleerimine jm. — need jooned tulid oskuslikul tarvitamisel kasuks kirjakeelse väljenduse nõtkusele ja täpsusele.

Ajalõigu 1912—1917 kirjakeele tegelikku arenemist viisid edasi nii keelearendusvool kui keeleuuendusvool.

Ortograafiliste ja häälikuliste paralleelvormide taandumist ühele esinemusele või mitmest vormist ühe enamusse pääsemist kiirendasid pärast 1912. aastat «Eesti kirjakeele reeglid». Kirjakeelde võeti hõlpsasti vastu need parandused, mis tulid kasuks lihtsusele, ühtsusele ja ei võimaldanud erandeid. Nii pääsesid näiteks sõnakujud *au, nõu, jõud* (pro *auu, nõuu, jõuud*) kiiresti võidule. Samal põhjusel oli aga aeglane taanduma järjekindel *gi*-liide komplitseerituma *-gi* ~ *-ki* ees.

Vaatlusaluse perioodi lõpuks said eesti kirjakeele ortograafias valitsevaks sõnakujud *toa, teo, võõras, püüdma, jääma, päev, väike, lõikama, väävel, aken, taldrik, roheline, samuti, vähe, eile* jpt. (pro *tua, tiu, võeras, püidma, jäema, pääv, veike, leikama, veevel, akan, taldrek, rohelene, samati, väha, eila*, mis jäid murdevormide asendisse).

Kirjakeelde jäi siiski veel mitmeid paralleelsinemusi, nagu *ea*-liste sõnakujude *hea, pea, peal, seal* kõrval samade sõnade *ää*-lisi vorme, *ai-* ja *ae*-diftong sõnades *naine* ~ *naene, laine* ~ *laene, painduma* ~ *paenduma, aid* ~ *aed,* adverbisufiksites *-sti* ja *-ste, -mini* ja *-mine, -li* ja *-le, -ti* ja *-te* (õigekirjutussõnaraamatus fikseeriti lõpuks *i*-lised vormid). Peale nende esines kirjakeeles mõnesuguseid häälikute kvantiteedilt või kvaliteedilt erinevaid juhuslikke sõnakujusid. Täielikult ei stabiliseerunud ka veel võõrsõnade kirjutusviis, kuid selles avaldus pärast 1912. aastat selgesti nähtav tendents võõrsõnade ortograafilise erandseisundi likvideerimi-

sele ja nende transkribeerimisele eesti ortograafia nõuete kohaselt. Võõrnimede kirjutamises fikseerus senine traditsioon, mis seisis isikunimede ja suure osa kohanimede märkimises originaalkujul, teise osa — kodunenud kohanimede — ja kõigi mitte-ladina tähestikku kasutavatest keeltest pärinevate nimede hääldusläheda ses transkribeerimises.

Eesti kirjakeele ortograafia ühtlustumise protsessis jäid tagajärjetuks individualistlikud katsed ortograafiat kujunevast suunast kõrvale pöörata (näiteks katse taastada järgsilpide *o*-d).

Kirjakeele morfoloogia lihvumist mõjustasid 1912. ja 1917. aasta vahel ühelt poolt peamiselt keelekonverentside otsused, teiselt poolt keeleuuendusvoolu ettepanekud.

Keelekonverentside mõju on konstateeritav niisugustes muutustes nagu *ne-* ja *s*-sõnade ainsuse omastava vormides *tse-* ja *kse*-lõpposa taandumine *-se* ees (*karjase, katuse*), *tu*-adjektiividel *ma*-lõputa omastava levimine (*õnnetu*), ainsuse seesütlevas teatud sõnatüüpides tugevaastmeliste vormide kitsenemine ainult adverbi funktsiooni (*aukus*), pöördsõnadel olevikust ülekandunud *va*-tunnuse kiire äralangemine lihtmineviku ja tingiva kõneviisi oleviku mitmuse kolmanda pöörde lõpult (*tulid, läheksid* pro *tulivad, läheksivad*), kus ta oli peaaegu ainuvalitsev olnud ligi neljakümne aasta jooksul.

Keeleuuendusvoolu mõjustusel hakkasid aegamööda levima geminatsiooniline illatiiv *l-*, *m-*, *n-*, *r-*, *v-*, *s-*, *j-* ja *h*-häälikuga sõnadest (*tulle, lumme, unne* jne.), lühem illatiiv *ne-* ja *s*-sõnadest (*esimesse, valgusse*), *e*-line mitmuse osastav *i*-tüvelistest sõnadest (*kive, traditsioone*) (juba sajandi esimesel kümnendil oli hakanud kirjakeelde imbuma ka *u*-tüveliste sõnade *e*-list osastavat), rohkenes *i*-mitmuse esinemuste hulk, pärast 1915. aastat ilmus kirjakeelde üksikuid *i*-superlatiivi vorme (*ilusaim*). Samal ajal aga avaldas keeleuuendusvoolu tegevus keele morfoloogilisele ühtlustumisele mõnes osas pidurdavat mõju. Propageerides keelendeid, nagu *vabameelist, asent, õnnetond*, ainsuse osastavas, *juure* sisseütlevas, *le*-lõppu alaleütlevas, *häälde*-taolisi vorme mitmuse omastavas, mitmesuguseid traditsioonist kõrvalepõikavaid vorme infinitiivides, partitsiipides ja impersonaalis (*kirjuta, kirjutud ~ kirjutet, kirjutakse ~ kirjutatakse*) jt., aeglustas keeleuuendus teiste, kirjakeelele otstarbekamate keelendite kindlustumist.

Vaatlusalusel perioodil toimusid kirjakeele morfoloogias lisaks eespoolnimetatuile veel järgmised märgatavamad nihkumised: teatud astmevahelduseta sõnadel kadusid lõplikult *d*-lõpulised osastavad, mis vormiliselt langesid kokku mitmuse nimetava või ka osastavaga, ja asendusid *t*-lõpulistega (*ametit*); [*i*]*d*-lõpulise osastava eristamiseks mitmuse nimetavast hakati tarvitama vorme, milles -[*i*]*d* liitus *e*-vokaalile (*ohvreid, pabereid*), nagu see oli reeglipärane sama tüüpi *e*-tüvelistes sõnades; ülekaalu võitvaks vor-

miks sai ka *rebane*-tüüpi sõnade vokaaltüvele liitunud [*i*]*d*-lõpuline osastav (*rebaseid*).

Üks osa paralleelvorme, mis säilisid kirjakeeles elujõulistena 1917. aastani, likvideeriti «Eesti keele õigekirjutuse-sõnaraamatuga». Selliseid vorme olid *ma*-line omastav järgarvudes (*kaheksandama*), nominatiivist moodustatud osastav *number*-sõnatüübil (*nummert*), kõikuvus *hammas*-, *tütar*- ja *number*-tüübi mitmuse osastavas (*kallide ~ kallite* pro *kalliste, tütrete ~ tütarte* pro *tütarde, nummerde* pro *numbrite*), tugev aste kontraheerunud verbide käändelistes vormides (*algada, alganud*).

Teine osa kirjakeeles võrdselt tarvitatavaist vormidest olid sellised, mida ortograafia-sõnaraamatuski veel ei tihatud ühele esinemusele viia. Niisugused olid: paralleelvormid astmevaheldusliikes sõnades *peo ~ pidu, moe ~ moodi ~ moodu, loa ~ luba, eo ~ idu, teo ~ tigu*, ainsuse osastavas ja vastavalt sellele mitmuse omastavas *eilist ~ eilset* ja *eiliste ~ eilsete*, lihtmineviku vormid *õitses ~ õitsis, lõppes ~ lõppis, pööras ~ pööris*, umbisikulise tegumoe olevikus *pannakse ~ pandakse, tuuakse ~ toodakse* jt.

Süntaktilistest muudatustest, mis toimusid eesti kirjakeeles a. 1912—1917, oli olulisemaid verbi pöördelise vormi positsiooni nihkumine liitaegades kõrvallause lõpust ettepoole (*kes ... oli tulnud* pro *kes ... tulnud oli*). See nähtus oli paremas ilukirjanduses alguse saanud juba sajandivahetusel, pärast 1912. aastat aga levis ajakirjandusegi keelde. Samal ajal vähenes pikkamööda objekti väärtarvitus, samuti liigne abisõnade tarvitamine. Taandusid verbiga «saama» moodustatud saksapärased konstruktsioonid. Lauselühendites seoses tundmust või kahtlust väljendava verbiga kandus ülekaal *vat*-vormile (*näib tulevat* pro *näib tulema*). Mõnevõrra suurenes *des*-lauselühendite tarvitamine.

Vägagi iseloomustavaks nähtuseks eesti kirjakeele vaadeldavale arenemisperioodile oli lõpuks uute sõnade massiline juurdetulek.

Ajajärgu 1912—1917 suured ajaloolised sündmused — töölisliikumise uus tõus, teine kodanlik-demokraatlik revolutsioon, kaksikvõim, Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni ettevalmistamine ja läbiviimine, nõukogude võimu kehtestamine — tõid uusi sõnu ja sõnaühendeid ühiskondlik-poliitilisse sõnavarasse. Sõnad *leninlane, kaksikvõim, proletarline revolutsion, proletariadi diktatur, nõukogude võim, rahvakomissar, täidesaatev komitee, tehasekomitee, tööliste kontroll, rahupolitik* jpt. kajastasid neid sügavaid muudatusi ühiskondlikus elus.

Üldkirjakeele sõnavarra leidis sel ajal tee erakordselt suur hulk murdesõnu, tuletisi ja eriti soome laene. Keeleuuendusvoolu aktiivsel tegevusel täideti palju lünki sobiva sõnaga, kuid toodi keelde ka mõndagi liigset. Keelearendusvool jätkas tööd teadusliku terminoloogia fikseerimisel (keemia, arstiteaduse, loodusteaduse, füüsika alal).

Murdesõnadest tulid kirjakeelde osalt otsese, osalt muutunud

tähendusega: *hajuma, halisema, himur, hork, isekas, jumestama, jõuk, jälgima, lohutama, lõust, läitma, mainima, meeleldi, minetama, palang, pigemini, pälvima, rauge, ruske, sari, sisendama, sööstma, taas, taluma, varuma, võigas* jt.

Tuletistest tuleks nimetada sõnu *anduma, arend, asend, aurik, jahuti, juuksur, kaevik, kujutella, lendur, linalehik, luustik, mulje, oleskella, piimikas, põleti, suubuma, süsivesik, süvenema, tarve, teisend, teisenema, teisik, teostama, vahend* jpt.

Vaadeldaval ajalõigul esinesid eesti kirjakeeles esmakordselt niisugused soome laenud, nagu *anastama, ennustama, erak, eristama, haihtuma, hajameelne, harrastus, hetk, häirima, hääbuma, ilme, ilmne, irduma, koguma, lakkama, loovutama, lähtekoht, menetlus, mööndama, pelgur, retk, rühm, rüht, saabuma, saavutama, seik, siirduma, suhe, tagama, taust, teos, tulv, tunnustama, unelm, vaist, valutama, varustama, veetma, üritama* jt.

Lõpuks langeb ka viie kunstliku sõna sünd vaatlusalusesse perioodil. Nendeks olid *laip, roim, roimar, veenma, veendumus.*

Sellega oleme käsitlenud põhilisi etappe eesti kirjakeele ajaloos aastail 1900—1917. Kui esimese etapi karakteerseks jooneks oli peamiselt ühiskondlik-poliitilise sõnavara täienemine, teist etappi iseloomustas aktiivne normeerimistöö ja korraldustegevus eriti terminoloogia valdkonnas, siis kolmas etapp paistis silma keelearenduspõhimõtete võitlusega ja samaaegselt praktilise keelekuju tunduva muutumisega. Sealjuures oli rahvusliku kirjakeele häälikulise ja ortograafilise külje lihvumisse märgatavam keelearendusvoolu toime, kirjakeele sõnavara täienemisele ilmsem keeleuuendusvoolu mõju. Kirjakeele grammatilise ehituse kujundamisel oli keelearendusvoolu tegevuse pearõhk asetatud kõikuvuste likvideerimisele, keeleuuendusvoolu peasuund aga uute vormide sissetoomisele.

Kokku võttes võib väita, et kui möödunud sajandi viies ja kuues aastakümme olid eesti rahvuslikule kirjakeelele murdeist väljakoorumise astmeks, sajandi viimased aastakümned kirjakeele põhielementide väljakujunemise astmeks, siis aastad 1900—1917 olid kirjakeele teadliku lihvimise, ühtlustamise ja täiendamise perioodiks. Sellel perioodil fikseerunud elemendid kirjakeele edasisel arenemisel enam kardinaalselt ei muutunud.

# KASUTATUD KIRJANDUS

## I. Trükitud materjale


Marx, K. Kapital. I. köide. Tallinn, 1910.
Marx, K. Palgatöö ja kapital. Peterburi, 1906.
Marx, K. ja Engels, F. Kommunistlise partei manifest. Tallinn, nov. 1917.
Lenin, V. I. Materialism ja empiriokrititsism. — Teosed. 14. köide. Tallinn, 1952.
Lenin, V. I. Rahvuste enesemääramise õigusest. — Teosed. 20. köide. Tallinn, 1953, lk. 361—417.

*

Aavakivi, R. Darwini õpetus ja tema eesti sugust vastased. — Rahva Lõbuleht 1900, nr. 11, lk. 655—665.
Aavik, J. Abstraktlikud substantivid Eesti keeles. — Noor-Eesti. II. [Tartu.] 1907, lk. 220—232.
— Eesti rahvusliku suurteose keel. Tartu, 1914.
— Enam uusi sõnu. — Postimees 1912, nr. 176—177, lk. 2.
— Ilusa keele kõlaline inetus. — Eesti Kirjandus 1912, lk. 257—273.
— Kahesilbiliste verbide kolm pääliiki. — Keeleline Kuukiri 1915, nr. 3/4, lk. 56—60.
— Kaksteist teesi. — Keeleline Kuukiri 1915, nr. 3/4 lk. 41—42.
— Kas uuendada või mitte? 28 väidet ja vastuväidet J. V. Veski'le. 1914.
— Keele ilo. — Siuru. I. Tallinn, 1917, lk. 136—148.
— Keele kaunima kõlavuse poole. — Eesti Kirjandus 1912, lk. 451—484.
— Kõige suurem germanismus Eesti keeles. — Eesti Kirjandus 1912, lk. 353—369.
— *-line* ja *-lik* lõpulised omadussõnad. Jurjev, 1914.
— Lühemad paljuse osastavad kahesilbilistest tüvedest. — Keeleline Kuukiri 1914, nr. 1/2, lk. 4—13.
— Mis on keeleuuendus? Tartu, 1916.
— Mõned keele reeglid. Tartu [1912].
— Nominatiivsed liitumised. Tartu, 1914.
— Soome sõnad Eesti kirjakeeles. — Eesti Kirjandus 1912, lk. 5—30.
— Tuleviku Eesti-keel. — Noor-Eesti. IV [Tartu,] 1912, lk. 170—179.
— Vastuseks hr. Jõgeveri kolmele küsimusele. — Eesti Kirjandus 1914, lk. 196—200.
— Väiksed keelelised märkused. — Postimees 1912, nr. 183, 187, 190, 192, 216; 1913, nr. 31, 59, 67, 74, 81, 113, 185, 192; Päevaleht 1912, nr. 81.
Aavik, J. ja Ridala V. O sõnastik. Tartu, 1916. (Keelelise uuenduse kirjastik nr. 12)
A. G. Klassivahed ja «Noor-Eesti» kunst. — Mõtted. II. Tallinn, 1911, lk. 89—113.
Aho, J. Laastud. Eestistanud J. Aavik. Tallinn, 1907.
— Üksi. Eestistanud J. Aavik. Tallinn, 1912.

Ahrens, E. Grammatik der Estnischen Sprache Revalschen Dialektes. Zweite umgearbeitete Auflage. Reval, 1853.
Ahrens, F. Keemia igapäevases elus. 1. osa. Eesti keelde toimetanud J. Depman. Tartu, 1912; 2. osa, 1913.
Ajalehelugeja sõnaraamat. Kokku seatud «Uue Aja» selleaegsete toimetuse-liikmete poolt. Tallinn, 1903.
Andersen, [C. H.] Muinasjutud. I. Eesti keelde Anna Haava. Tartu, 1913.
Ansomardi [ps. = P.-A. Pitka]. Eesti praeguse kirjakeele, kirjaviisi ja grammatika arvustus. — Rahva Lõbu-leht 1900, nr. 5—11.
— Geomeetria nimetused. — Postimees 1907, nr. 51, 53.
— -line-lõpuga sõnad. — Eesti Kirjandus 1909, lk. 373—378.
— Arvamised üleüldiselt pruugitava kirjaviisi kohta. — Sakala 1886, nr. 11, lk. 1.
Bebel, A. Seltskonna sotsialiseerimine. Peterburi, 1907.
Bergmann, J. Sõnade kokkukirjutamisest. — Linda 1901, nr. 18, lk. 282—283.
Bublikov-Goldenberg ja Malinin. Fiisika algusõpetus. Tallinn, 1910.
Buck, V. Kolm suurt muret. Tartu, [1909].
— Tallinna Teataja ning «töö». — Narva Kiir 1913, nr. 20, lk. 3.
[ — ]Töörahva ajakirjanduse ülevaade 1905—1917. (VSDTP Põhja-Balti ja Tallinna organisatsioonide väljaanne.) Tartu, 1917.
Bölsche, W. Inimese põlvenemine. 2. trükk. Parandanud J. V. Veski. Tartu, 1907.
Bürgel, B. H. Tuntud ja tundmata maailmad. Tallinn, 1910.
D'Annunzio, G. Süütu. Itaalia keelest V. Ridala. Tartu, 1913.
Edasi. Toim. J. Lillienbach. I 1905, II 1906, III 1910, IV 1911, VII 1914, VIII 1914/1915. Tallinn.
Edasi. Tartu Soldatite, Tööliste ja Maatameeste Saadikute Nõukogu häälekandja. 1905.
Edasi. Venemaa Sotsialdemokr. tööliste Partei häälekandja. Peterburi, 1905.
Edasi. V. S-D.T.P. Peterburi Eesti osakonna häälekandja. 1917.
Eesti keele õigekirjutuse-sõnaraamat. Tallinn, 1918.
Eesti kirjakeele reeglid. Trükki andnud J. V. Veski. Tallinn, 1912. (E. R. -s. Kirjanduse-haruseltsi toimetused nr. 10.)
Eesti Kirjameeste Seltsi aastaraamat 1873, 1877, 1878, Tartu.
Eesti Kirjanduse Seltsi aastaraamat I 1909, II 1910, III 1911, IV (1911) 1912, VI (1913) 1914, IX (1916) 1917. Tartu.
Eestimaa Rahvahariduse Seltsi 1906/07., 1908., 1909. aasta aruanne. Tallinn.
Eesti Sõjamees 1917.
Eesti Üliõpilaste Selts. Aruanne. — Õigus 1908, nr. 105, lk. 3.
— Loodusteadliste nimede korjamise II aruanne. — Postimees 1909, nr. 80, lk. 5.
— Üleskutse. — Päevaleht 1907, nr. 93, lk. 1—2.
— Üleskutse. — Postimees 1907, nr. 120, lk. 3.
— Üleskutse taimeteaduse oskussõnade asjus. — Eesti Kirjandus 1912, lk. 170.
Eesti Üliõpilaste Seltsi Loodusteaduse Osakond. Üleskutse. — Postimees 1911, nr. 141, lk. 3.
Eeva. Toim. J. Lilienbach. I 1915, II 1916, III 1916. Tallinn.
Einer, H. Eesti keele õpetus algkoolidele. 4. trükk. Jurjev, 1902; 6. trükk, Tallinn, 1913.
— Eesti keele õpetus koolidele. 3. trükk, Tallinn, 1905; 4. trükk, 1908; 5. trükk, 1913.
— Lühikene eesti keele õpetus rahvakoolidele. Tartu, 1885.
[Eisen, M. J. = ps.] Mag. A. Nooli. Mõtted üleüldise kirjaviisi kohta. — Olevik 1886, nr 21—22.
E. K. Siuru I. Album, Tallinnas 1917. — Edasi (Tartu) 1917, nr. 1, lk. 2—3.
Ernits, V Eesti Üliõpilaste Selts 1913/14 õpiaastal. — Üliõpilaste Leht 1914, nr. 6, lk. 17—21.
Ewald, C. E. Muinasjutud loodusest. I. Eesti keelde Anna Haava. Tartu, 1912.

Faehlmann, F. R. Ueber estnische Ortographie. — Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft II, 4, Dorpat, 1847, lk. 51—71.
— Ueber die Flexion des Wortsammes in der estnischen Sprache. — Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft I, 2, Dorpat, 1843, lk. 15—26.
Faehlmanni ja Kreutzwaldi kirjavahetus. Toim. M. Lepik. Tartu, 1936.
Grenzstein, A. Eesti Sõnaraamat. Tartu, 1884.
— Kauni keele kaitsmiseks. Jurjev, 1899.
Guesde, J. Kollektivismus. Tallinn, 1905.
Гухман, М. М. От языка немецкой народности к немецкому национальному языку. Часть первая. Москва, 1955.
Haava, A. Väiksed pildid Eestist. Tartu, 1911.
Hansen, A., vt. Tammsaare, A. H.
Hellat, P. Tervise õpetus. Tartu, 1894.
— Tervise-õpetus. 2., täiendatud trükk. Peterburi, 1913.
Helme kooliõpetajad. Kooliõpetajatele ja keeleteadlastele. — Postimees 1905, nr. 85, lk. 5.
Hermann, K. A. Ajasõna kujustused ja sünnitused sõnaloovast ainest -du-. — Postimees 1906, nr. 28, lk. 1—2.
— Eesti keele Grammatik. Tartu, 1884.
— Eesti keele Grammatik. Jurjev, 1905.
— Kas -gi ja -ki või -gi üksi? — Postimees 1900, nr. 51—54.
— Mõnda Eesti sõnade kirjutamisest. — Rahva Lõbu-leht 1898, nr. 4, 5, 7, 9, 10.
— Mõne Eesti sõna kirjutamisest. — Postimees 1892, nr. 44, lk. 1.
— Nime-, omaduse-, arvu- ja ase- ning ajasõna kujutused ja sünnitused sõnaloovast ainest -da-. — Postimees 1906, nr. 80—83, 85, 86.
— Veel kord sellest, kas -gi ja -ki või üksi -gi. — Postimees 1900, nr. 168—172.
[—] Kirjandusest. — Postimees 1895, nr. 61, lk. 3.
[—] Võõraste sõnade kirjutamisest Eesti keeles. — Rahva Lõbu-leht 1899, nr. 2, 3, 6, 7.
Heyse, P. Niino ja Maaso. Eestindanud ja järelsõnaga varustanud J. Aavik, Jurjev, 1915. (Keelelise uuenduse kirjastik nr. 7.)
Hirmu ja õuduse jutud. Tõlkinud [või toimetanud] J. Aavik. I 1914, II 1914, III 1915, IV 1915, V 1915, VI 1916, VII 1917, VIII 1917, IX 1917, X 1917. Tartu. (Keelelise uuenduse kirjastik nr. 2, 3, 6, 9, 10, 13, 18, 19, 20, 21.)
Hommik 1906.
Hurt, J. Eesti kirjaviisist ja kirjakeelest. — Postimees 1900, nr. 45—46, 145—148.
— Eesti sõnadest -line lõpuga. Tartu, 1903.
Inimesi jälgimas. I. Tõlkinud ja eessõnaga varustanud J. Aavik. Jurjev, 1915. (Keelelise uuenduse kirjastik nr. 14.)
Jakobson, C. R. Mis meil häddast tarwis tähhele panna. — Eesti Postimees 1866, nr. 42, lk. 334.
— Uue sõnade ja teaduse nimede sünnitamisest. — Eesti Postimees 1869, nr. 51, lk. 195—196.
Jakobson, M. Saab-kõnekäänud. — Postimees 1913, nr. 12, lk. 3.
Jung, A. Emakeele õpetus ja kirjalikud harjutused Eesti alguskoolidele. Tartu, 1907.
Jurevitsh, G. J. Arvamise ülesannete kogu alguskoolidele. Eesti koolide tarvis seadnud T. Kukk. Tartu, 1909; 2. parandatud trükk, Tartu, 1913.
Jõgever, J. Eesti keeleteadus. — Eesti Kirjanduse Seltsi aastaraamat VI (1913), Tartu, 1914, lk. 121—123.
— Eesti keele õpetus koolidele ja iseõppijatele. Jurjev, 1904.
— Eesti rahvakeele üleskirjutamisele. — Postimees 1913, nr. 131, lk. 2—3.
— Eesti õigekirjutuse ühendamise katsed. — Eesti Kirjandus 1908, lk. 315—325.

Jõgever, J., Gabriele D'Annunzio. Roosi romaanid. Süütu. Itaalia keelest V. Ridala. «Noor-Eesti» kirjastus. 369 lhk. Hind 2 rubla. — Eesti Kirjandus 1913, lk. 462—465.
— Kas ainult sellepärast uue ajakirja asutamine tarviline oli? — Postimees 1915, nr. 13, lk. 6.
— Käänamise ja pööramise tabelid Eesti kirjakeeles. Tartu [1913]. (= Eesti Kirjandus 1913 lisa)
— Mis me tahame. — Eesti Kirjandus 1915, lk. 20—24.
— Vastuseks hr. Aavikule. — Eesti Kirjandus 1913, lk. 427—428.
— Veel kord, kuidas tuleb sõnu auu ja nõuu kirjutada. — Eesti Kirjandus 1911, lk. 171—177.
— Õigekeelsus ja õigekiri. — Eesti Kirjandus 1913, lk. 289—305.
[—] H. Eineri Eesti keele õpetus. — Eesti Kirjandus 1906, lk. 17—24.
Jürgens, J. L. Lühikene astronomia. Tartu [1906].
Jürgens, J. L. ja Tasak, K. Geografia õperaamat. I. jagu. Tallinn, 1906; 2. täiendatud ja parandatud trükk, Tallinn, 1910.
Kaak. Toim. E. Vilde. 1906.
Kalkun, J. Mineralogia käsiraamat. Tallinn, 1911.
Kampmann, M. Kooli Lugemiseraamat. 1. jagu. 3. trükk. Tallinn, 1908.
— Kirjalikud harjutused eesti keele õppimiseks. 2 täiendatud trükk. Viljandi, 1905.
Kautsky, K. Majanduslik edenemine ja seltskonna-kord. Tallinn, 1906.
Kask, A. Eesti keel ja selle arenemine. Tallinn, 1946.
— Mõningaid jooni eesti rahvuskeele kujunemisest. — Teaduslikud tööd, pühendatud Tartu Riikliku Ülikooli 150. aastapäevale, Tallinn, 1952, lk. 26—40.
— Võitlus uue ja vana kirjaviisi vahel. Tartu, 1946.
**Каск, А. Борьба между старой и новой орфографией в эстонском литературном языке XIX века. (Автореферат диссертации.) Тарту, 1955.**
Katsed ja näited. Tõlkinud ja kokkuseadnud J. Aavik. I 1915, II 1916, III 1916. Jurjev. (Keelelise uuenduse kirjastik nr. 5, 11, 15.)
Keeleline Kuukiri 1914, 1915, 1916.
Keeleline ülevaade. — Eesti Kirjandus 1906, lk. 153—160.
Keelelised lisad. — Eesti Kirjandus 1912, lk. 136—139.
Keemia sõnastik. (Eesti Kirjanduse Seltsi väljaanne.) Tartu, 1914.
Keemia sõnastik. (Petrogradi Eesti Üliõpilaste Selts.) Tallinn, 1914.
Kettunen, L. Aavik-Ridala «O sõnastik». — Eesti Kirjandus 1917, lk. 140.
— Eesti-Soome Sõnaraamat. Helsingi, 1917.
— Illatiivivormidest *meelde, juurde* jne. — Eesti Kirjandus 1916, lk. 11—14.
Kiir 1906—1907, 1912—1913, 1917.
Kirjakeele parandamise kohta. — Päevaleht 1907, nr. 57, lk. 1.
Kirjaviis. — Olevik 1887, nr. 4, lk. 2.
Klein, H. J. Tähtede-ilm. Prof. Dr. Hermann. J. Kleini järele J. V. Veski. Tallinn, 1910.
Kodumaa taimed. Tartu, 1917.
Kool, J. Esimene aruanne rahva looma-arstimise viiside, arsti-rohtude ja anatomiliste nimetuste korjamise kohta. — Põllutööleht 1913, nr. 3, lk. 24.
— Teine aruanne... — Põllutööleht 1913, nr. 23, lk. 184.
— Kolmas aruanne... — Põllutööleht 1914, nr. 7, lk. 55.
— Neljas aruanne.... Põllutööleht 1914, nr. 32, lk. 255.
— Viies aruanne... — Põllutööleht 1915, nr. 12/13, lk. 103.
— Rahva looma-arstimise viiside, arsti rohtude ja anatomiliste nimetuste korjamine. — Eesti Kirjandus 1912, lk. 206—224.
Kool-Eestivend, J. Loomaarstiteaduse oskussõnade kohta. — Põllutööleht 1916, nr. 48, lk. 381—382.
[Kreutzwald, F. R.=] Ramatowäljaandja. Luggejale. — Ma-ilm ja mõnda, mis seal sees leida on. Tartu, 1848—1849, lk. 160.
— Wõrromaalt. — Tallorahwa postimees 1857, nr. 43, lk. 353—357.
Krupp, R. Inimese lendamine. Tallinn [1909].

Kunder, J. Looduse õpetus. Esimene raamat: Elajate riik, Tartu, 1877.
— Looduse õpetus. I. raamat: Loomariik. 2. trükk. Uuendanud ja täiendanud J. V. Veski. Tartu, 1910.
— Looduse õpetus. Teine raamat. Taimede riik. Tartu, 1881.
[Kurrik, J.=] JK. On. Protest keelsuse nimel. — Postimees 1909, nr. 66, lk. 8.
[—] -rr-. Üks probleem. — Postimees 1910, nr. 298, lk. 5.
[—] -rr-. Mis on h? — Postimees 1911, nr. 147, lk. 3.
[—] H-küsimus. — Postimees 1906, nr. 106, lk. 2.
Kuusk, A. Keemia algõpetus. Tartu, 1908.
Kõrv, J. Vene-Eestikeele Sõnaraamat. Tallinn, 1909.
Käsitööleht 1907, 1910.
Lafargue, P. Ajalooline idealismus ja materialismus. Paul Lafargue'i järele M. A. Tallinn, 1909.
Laiusest... — Olevik 1885, nr. 5, lk. 1.
Lang, J. ja Sulla, O. Füüsika sõnastik. Tartu, 1919.
Lassar-Cohn, Keemia igapäevases elus. Eesti keelde J. ja J. Sarv. Tartu, 1914.
Leetberg, K. Eesti deklinatsiooni jäutus. — Eesti Kirjandus 1916, lk. 249—259, 281—291.
— Eesti keelearenemine 1916. a. — Eesti Kirjanduse Seltsi aastaraamat IX (1916), lk. 84—88.
— -gi ja -ki. — Postimees 1900, nr. 69, lk. 1.
— Keeleparandamine. — Eesti Postimehe Teaduste eralisa 1904, nr. 25, 27, 29, 31, 33, 34, 36, 38, 40, 42.
— Pea ja pää. — Eesti Kirjandus 1908, lk. 10—16, 133—135.
— Uued sõnad. — Postimees 1913, nr. 233, lk. 5—6.
— [Vastus ankeedile.] — Keeleline Kuukiri 1915, lk. 90.
— Vastus Maksimilian Põdderi «Otsekoheste sõnade» peale. — Eesti Postimehe teaduste eralisa 1904, nr. 85, 87, 89, 91, 93, 95, 97, 98.
— Veel kord uued sõnad. — Postimees 1913, nr. 247, lk. 5—6.
Lehe lugejad. Sõnade kokkukirjutamine. — Linda 1901, nr. 16, lk. 250.
Lendleht. Vastutav toimetaja ja väljaandja J. Lilienbach. 1906—1907.
Lilienbach, J. Ommikulaulud. Tallinn, 1909.
Linda 1900—1901.
Looduse imed. I. Tõlkinud A. Hansen. Tallinn, 1913.
Luha, A. Seletuseks. — Üliõpilaste Leht 1916, nr. 2, lk. 58.
Luts, K. Keemia sõnastikkude arvustuse kohta. — Üliõpilaste Leht 1916, nr. 2, lk. 48—51.
— Vastuseks. — Üliõpilaste Leht 1916, nr. 2, lk. 54—57.
[Luts, K.=] K. L. Eeltööd eestikeelse füüsika oskussõnastiku loomiseks. — Üliõpilaste Leht 1915, nr. 5, lk. 129—130.
Luts, O. Kevade. I, II. Tartu, [1912], 1913.
— Kirjutatud on... Jurjev, 1914.
Lõbu ja teadus. II. Jurjev, 1899.
M a. Uute sõnade loomisest. — Uus Aeg 1903. nr. 111, 112.
Maadeteaduse-sõnad. Tartu, 1910.
Maadeteaduse sõnastik. Tartu, 1911.
Maa elu ja töö. Toim. J. Lilienbach. I 1915, II 1916. Tallinn.
Maleva 1909—1910.
Malm, K. Laulud ja Loud. Tallinn, 1874.
Masing, O. W. Ehstnische Originalblätter für Deutsche, Heft I, Dorpat, 1816.
— [Teädused.] — Marahwa Näddala-Leht 1822, nr. 49, lk. 383—387.
Matematika-sõnad. — Eesti Kirjandus 1908, lk. 307—312.
Matematika-sõnad II. — Eesti Kirjandus 1909, lk. 38—46.
Matematika sõnastik. Toimetanud Eesti Kirjanduseseltsi keeletoimekond. Tartu, 1909.
Matemaatika sõnastik. 2. täiendatud trükk. Tartu, 1917. (Eesti Kirjanduse Seltsi Keeletoimekonna Toimetused nr. 1.)
Meie Elu 1917.

Meie Kodumaa 1910.
Menger, A. Rahvapolitik. Eesti keelde K. Kotsar. Tallinn, 1907.
Mihkelson, F., vt. Tuglas, F.
M. J. Ka keele kaitseks. — Peterburi Teataja 1913, nr. 100, lk. 1.
M. K. Mõned ettepanekud Eesti kirjaviisi asjus. — Eesti Postimehe Teaduste eralisa 1904, nr. 36, lk. 70.
Murdesõnad, mis Wiedemanni sõnaraamatus puuduvad, ehk tähenduse poolest lahku lähevad. — Eesti Kirjandus 1913, lk. 251—252.
Mõru, M., vt. Tikerpuu, G.
Mändmets, J. Isa talus, Tallinn, 1913.
— Meri. Tartu, 1914.
— Vana sõber. — Meie Matsi täht-raamat 1908, lk. 98—100.
Münther, O. H. Sulejoonistused. Tartu 1906.
Narva Kiir 1913.
[Neumann, M.=] Nn. Eesti ajasõna tuleviku vormist. — Uus Aeg 1905, nr. 103. lk. 2.
[—=] Nn. Õige keel. — Uus Aeg 1905, nr. 80, 81, 84.
Niggol, H. Eesti arstiteadusline sõnastik. Tartu, 1914.
— Eesti Üliõpilaste Seltsi Loodusteaduse osakonna tegevusest. — Üliõpilaste Leht 1914, nr. 2, lk. 21—22.
Noor-Eesti. I 1905, II 1907, III 1909, IV 1912, V 1915. Tartu.
Noor-Eesti 1910—1911.
Olevik 1900, 1914.
Ostwald, V. Keemiakool. Eesti keelde L. Kampmann. Tallinn, 1909.
Paier, O. W. Lisatöö ja lisaväärtus. Eesti keele O. Proletarlane. Pärnu, 1910.
Pan. Keele väänamine. — Eesti Postimehe Õhtused kõned 1904, nr. 56, lk. 330.
Pavlov, J. Loodusteadus ja peaaju. Ümber pannud ja selgitavate märkustega täiendanud J. Depman. Peterburi, 1912.
Perli, O. Aritmetika õperaamat keskkoolidele. Tartu, 1912.
Peterson, E. Algharjutused Eesti keele õigekirjutuse ja kirjaseadmise õppimiseks. Tallinn, 1906; 3. trükk 1910.
— Eesti keele kirjaviisist. — Linda 1902, nr. 40—48.
— Paised. I 1899, II 1900, III 1901. Rakvere.
Piper, J. Biologialised kirjad. I, II. Tallinn, 1910, 1911.
Pitka [P.-A., vrd. ps. Ansomardi]. Sõjamehe sõnastik. Tallinn, 1914.
Postimees 1901, 1903, 1904, 1905, 1907, 1908, 1910, 1912—1917.
Pravdin, V. ja Mühlmann, H. Rehkendamise ülesannete kogu rahva alguskoolidele. Eesti keelde ü. p. T. Kuusik. Tallinn, 1908.
Preisberg, K. Häälikute peenendus ja kolm pikkuse järku. — Eesti Kirjandus 1909, lk. 145—154.
Puschkin, A. Dubrovski. Eestikeelde A. Kivi. Rakvere, 1899.
Põdder, M. Otsekohesed sõnad. — Eesti Postimehe Teaduste eralisa 1904, nr. 55, 57, 59, 61, 63, 65, 67.
Põld, H. Eesti keele uute sõnade sünnitamisest. — Eesti Kirjandus 1910, lk. 273—277, 369—376, 410—418, 440—448.
— Eesti keeleõpetus. I jagu. Tallinn, 1915.
— Keeleline Kirjastik nr. 1—8. — Eesti Kirjandus 1915, lk. 307—311.
— Keeleuuenduse asjus. — Postimees 1916, nr. 211, lk. 2.
— Mõnest eksisammust meie uuemas kirjakeeles. — Postimees 1903, nr. 26—31.
— Sisseütlev kääne. — Eesti Kirjandus 1915, lk. 351—358, 389—396.
Põllumees 1900.
Põllutööleht 1916.
Päevaleht 1905—1906, 1908—1911, 1914—1916.
Pöögelmann, H. Majandusteaduse õpetus. I, II. Peterburi 1907, 1908.
Rahva Lõbu-leht 1900, 1901, 1904.
Rahvaraamat. [Tartu, 1907.]
Ridala, V. Kas d või t partitiivi lõppuna? — Keeleline Kuukiri 1916, lk. 116—119.

Ridala, V. Kauged rannad. Tartu, 1914.
— Merineitsit. Tartu, 1918.
— [Vastus ankeedile.] Keeleline Kuukiri 1915, lk. 92—94.
[Ridala, V. =] Grünthal, V. Laulud. Tartu, 1908.
Rikkand, H. Md. arvustus «Kirjalikkude harjutuste» üle ja vastukaja hra M. Kampmanni poolt. — Postimees 1905, nr. 202, lk. 1.
Riomar, T. Eesti keel kõnes ja kirjas. — Postimees 1904, nr. 87—88, 91—92, 94—99; 1905, nr. 205, 208—211, 222, 227—229.
— Eesti keel kõnes ja kirjas. Peterburi, 1908.
Ristirahva Pühapäeva-leht 1901, 1913, 1916.
Rosenplänter, J. H. Vorrede. — Beiträge zur genauern Kenntniss der ehstnischen Sprache I, Pernau, 1813, lk. II—VII.
— Ueber die Bildung und Bereicherung der ehstnischen Sprache. — Beiträge III, Pernau, 1814. lk. 53—89.
Rosny, J. H. Maakera surm. Prantsuse keelest tõlkinud J. Aavik. Tartu, 1913.
Rull, A. Kaaslõpp «gi» ja ta kidurad kaimud. — Eesti Kirjandus 1917, lk. 82—88.
— Palun «Postimeest» ka minu arvamisele «muljendi», «mulje», «mõlge», «vajutuse» ja «mõja» kohta ruumi lubada. — Postimees 1909, nr. 259, lk. 5.
Saareste, A. Üksiku ja üldsuse osa keeleelus. — Separaat raamatust: Pühendusteos Johannes Aavikule 70. sünnipäevaks. Lund, 1951.
Saarlane 1900, 1903, 1908, 1910.
Sakala 1917.
Sarv, J. Füsika õpetus. I. Tallinn, 1910.
— Soojus töötamas. Tartu, 1904.
Scherschenevitsch, Riik ja õigus. Tallinn, 1910.
Schmeil, O. Botaanika käsiraamat. Eesti keelde M. Pill. Tartu, 1913.
Schulzenberg, H., Karjakasvatamise õpetus. Jurjev, 1901.
Semper, J. Ainsuse sisseütlev. — Keeleline Kuukiri 1916, lk. 64—69.
— Mõnda võõrakeelistest sõnadest Eesti keeles. — Eesti Kirjandus 1912, lk. 328—342.
Suits, G. Eesti Lugemiseraamat. 1. osa. Helsingi, 1916.
— Tuulemaa, Helsingi, 1913.
Sõnumed 1906—1907.
Sõnumid Tartust. — Postimees 1890, nr. 99, lk. 2.
Tagasi. Toimetaja ja väljaandja J. Lilienbach. Tallinn, 1907.
Tallinna Kaja 1915.
Tallinna Teataja 1916—1917.
Tammemägi, J. Eesti keele arenemine. — Eesti Kirjanduse Seltsi aastaraamat I. Tartu, 1909, lk. 144—147.
— Murdesõnad kirjakeelde. — Eesti Kirjandus 1906, lk. 273—282, 301—319.
Tammsaare, A. H. Pikad sammud. Tartu, 1908.
— Raha-auk. Tallinn, 1907.
— Üle piiri. Tartu, 1910.
[Tammsaare, A. H., ps. =] Hansen, A. Keelest ja luulest. — Tallinna Kaja 1915, nr. 15—23.
[— =] Hansen, A. Vanad ja noored. — Postimees 1903, nr. 26—43.
Tapper. Toimetaja ja väljaandja J. Lilienbach. Peterburi, 1906. Tallinn, 1917.
Tartu Päevaleht 1914.
Tasak, K., Geografia käsiraamat. 3. parandatud ja täiendatud trükk. Tallinn, 1908; 4. trükk, Tallinn, 1917.
Teataja 1901—1905.
[Teated.] Eesti Kirjandus 1917, lk. 336.
Tervis 1913.
Tiiu Tasane. Vastutav toimetaja ja väljaandja J. Lilienbach. Peterburi, 1906.
[Tikerpuu, G. = ps.] M. Mõru. Kunst ja Eesti kodanlus. Tallinn, 1910.
[— =] M. Mõru, Vaene tütarlaps. — Meie Mats 1911, nr. 8, lk. 10—11.
Tilk, J. Tähendused keele kohta. — Eesti Kirjandus 1908, lk. 183—184, 215—216.

Tillukesed killukesed. — Kiir 1912, nr. 22, lk. 4.
Toimetuse poolt. — Uus Aeg 1903, nr. 124, lk. 1—2.
[Toimetuse märkus.] — Üliõpilaste Leht 1914, nr. 1, lk. 20.
Tolstoi, L. Ivan Iljitschi surm. Vene keelest tõlkinud A. H. Tammsaare. Tartu [1914].
Tshishov, E. J. Peergudest elektrini. (Eesti keelde toimetanud) V. Vaher. Tallinn, 1910.
Tuglas, F. Liivakell. Tartu, 1913.
— Saatus. Tallinn, 1917.
[Tuglas, F.=] Mihkelson, Fr. Hingemaa. [Tartu,] 1906.
Turgenev, I. Mõisnikkude pesa. Eesti keelde kirjutanud E. J. Õunapuu. Tartu, 1900.
Turp, H. Kodumaa geografia. Viljandi, 1908; 2. trükk 1912.
Töö Hääl 1914.
Tööline 1917.
Uudised 1903, 1905.
Uus Aeg 1905.
Uus Postimees 1917.
Uus Päevaleht 1917.
Uus Sakala 1917.
W. A. Ka «keeleparandamisest». — Eesti Postimehe Teaduste eralisa 1904, nr. 44, lk. 85.
Vaba Sõna 1914, 1915.
Valgus 1900, 1906.
Vallner, A. Keemia oskussõnade loomise põhjusmõtetest. — Üliõpilaste Leht 1914, nr. 3—4, lk. 49—53.
Vallner, R. Arstirohtude eestikeelsete nimetuste asjus. — Eesti Kirjandus 1917, lk. 23—26.
— Aruanne arstirohtude nimetuste kogumise üle. — Olevik 1913, nr. 77, lk. 615.
— Üleskutse arstirohtude nimetuste korjamise asjus. — Tallinna Teataja 1913, nr. 52, lk. 1.
Vargini, V. Keemia algõpetus põllumehele, algkooliõpetajale ja igale teisele iseõppijale. V. Vargini järele J. Depman. Tallinn, 1915.
Veske, M. Eesti keele healte õpetus ja kirjutuse viis. Tartu, 1879.
— Eesti kirjaviisi õiendused. — Oma Maa 1886, nr. 9, lk. 289—291.
Veski, J. V. Eesti keele arendamisest 1914. aastal. — Eesti Kirjanduse Seltsi aastaraamat VII (1914). Tartu, 1915, lk. 113—117.
— Eesti keele praegune arenemisejärg. — Eesti Kirjandus 1914, lk. 169—176.
— Eesti keele uuendamise asjus. — Eesti Kirjandus 1914, lk. 182—184.
— Eesti kirjakeele edasiarendamise-teedest. — Voog, I. Tallinn, 1913, lk. 99—120.
— Mõned märkused eelseisva küsimuse asjus. — Eesti Kirjandus 1917, lk. 201—203.
— Tähelepanemiseks rahvakeele tundjatele. — Postimees 1916, nr. 96, lk. 1.
— [Vastus ankeedile.]\— Keeleline Kuukiri 1915, lk. 95—96.
— Väike ettepanek kirjameestele. — Päevaleht 1911, nr. 297, lk. 1.
— Üleskutse Eesti keele sõnade korraldamise asjus. — Rahvaleht 1907, nr. 75—76.
Wiedemann, F. J. Eesti-Saksa Sõnaraamat. 3. trükk. Tartu, 1923.
— Ehstnische Dialekte und ehstnische Schriftsprache. Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft VII, 1, Dorpat, 1873, lk. 57—80.
— Grammatik der ehstnischen Sprache. St.-Pétersbourg, 1875.
Vilberg, G. Eesti üliõpilaskonna osa eesti teadusliku keele soetamisel ja kodu-uurimisele virgutamisel. — Eesti Üliõpilaste Seltsi album X, Tartu, 1934, lk. 144—150.
— Randlaste sõnaraamat. — Eesti Kirjandus 1910, lk. 376—387, 424—429.
Vilde, E. Jutustused. Tallinn, 1912.
— Külmale maale. 2. trükk. Jurjev, 1897.

Vilde, E. Lunastus. Tartu, 1909.
— Mahtra sõda. Tallinn, 1902.
— Mäeküla piimamees. Tallinn, 1916.
— Prohvet Maltsvet. Tallinn, 1906.
— Raudsed käed. — Virmaline 1898, nr. 1—8.
— Tabamata ime. Tallinn, 1912.
— Tokerjad. — Kirjandus ja Teadus 1908, nr. 4 (47), lk. 25—30.
Willmann, E. Võerakeelsete sõnade transskriptsion. — Eesti Kirjandus 1906, lk. 248—249.
Võru Teataja 1916.
Ääsi tules. II. Peterburi, 1910.
Ödegaard, A. H. N. Põllutöö õpetus. I anne. [Eestistanud] J. Kipper, Jurjev, 1899.
Üks Eesti kirjaviisi ühenduse sõber. Üleüldiselt pruugitav kirjaviis. — Olevik 1886, nr. 12, lk. 1.
Üleskutse ja juhatus Eesti murdesõnade korjamiseks. — Eesti Kirjandus 1913, lk. 168—184.
Üleüldiselt pruugitav kirjaviis. — Olevik 1886, nr. 9, 15.
Üliõpilaste Leht 1915.

## II. Käsikirjalisi materjale

Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituudi murdekogud.
Eesti NSV Teaduste Akadeemia Fr. R. Kreutzwaldi nimelise Kirjandusmuuseumi käsikirjade osakonna fondidest:
Eesti keele õigekirjutuse-sõnaraamat. — Reg. 1941/137.
J. Jõgever. Eesti keel 1917. — Fond 51, M 15:1.
J. Lilienbachi kirjad E. Vildele 28. VIII 1913, 12/13. I 1914, 27. I 1916, 25. III 1916. — Koopiad M 13:3.
O. Müntheri kiri H. Oiglasele 7. V 1916. — Reg. 1951/37.
J. V. Veski kiri J. Hurdale 15. IV 1898. — Fond 43, M 25:17.
Peale selle on kasutatud Eesti NSV Teaduste Akadeemia akadeemikult J. V. Veskilt isiklikult saadud andmeid.

## LÜHENDID

A. H. T. — Anton Hansen-Tammsaare
Ai — P. Lafargue, Ajalooline idealismus ja materjalismus
Algh. — E. Peterson, Algharjutused
Am — Anderseni muinasjutud
Aõ — O. Perli, Aritmetika õperaamat keskkoolidele
Aük — G. J. Jurevitsh, Arvamise ülesannete kogu
Bk — J. Piper, Biologialised kirjad
Bkr — O. Schmeil, Botanika käsiraamat
D — A. Puschkin, Dubrovski
E — Edasi (ajaleht)
E I, II jt. — Edasi (album)
Ee — Eeva (artiklite kogumik)
Ek — H. Põld, Eesti keeleõpetus
EkG — K. A. Hermann, Eesti keele Grammatik
EKi — Eesti Kirjandus (ajakiri)
EKmS — Eesti Kirjameeste Selts
EKS — Eesti Kirjanduse Selts
EKS a-r. — Eesti Kirjanduse Seltsi aastaraamat
Ekõ — J. Jõgever, Eesti keele õpetus
Ekõa — H. Einer, Eesti keele õpetus algkoolidele
Ekõk — H. Einer, Eesti keele õpetus koolidele
E (P) — Edasi (Peterburi) (ajaleht)
ERS — Eestimaa Rahvahariduse Selts
ES — Eesti Sõjamees (ajaleht)
ESS — L. Kettunen, Eesti-Soome Sõnaraamat
E (T) — Edasi (Tartu) (ajaleht)
E. V. — Eduard Vilde
Eõ — A. Jung, Emakeele õpetus ja kirjalikud harjutused Eesti alguskoolidele.
EÜS — Eesti Üliõpilaste Selts
Fa — Füsika algusõpetus (Bublikov-Goldenbergi ja Malinini järgi)
Fõ — J. Sarv, Füsika õpetus
Gk — K. Tasak, Geografia käsiraamat
Gõ — J. L. Jürgens ja K. Tasak, Geografia õperaamat
H — Hommik (ajaleht)
Hõ — Hirmu ja õuduse jutud
Ils — L. Tolstoi, Ivan Iljitschi surm
Ij — Inimesi jälgimas (kogumik tõlkeid)
Il — R. Krupp, Inimese lendamine
Ip — W. Bölsche, Inimese põlvenemine
It — J. Mändmets, Isa talus
J — E. Vilde, Jutustused
J. M. — Jakob Mändmets
K — Kiir (ajaleht)
Ka — A. Kuusk, Keemia algõpetus
Kap — K. Marx, Kapital

Kev — O. Luts, Kevade
Kg — H. Turp, Kodumaa geograafia
Kh — M. Kampmann, Kirjalikud harjutused
Ki — Lassar-Cohn, Keemia igapäevases elus
Kie — F. Ahrens, Keemia igapäevases elus
Kjpt — J. Jõgever, Käänamise ja pööramise tabelid Eesti kirjakeeles
Kk — V. Ostwald, Keemiakool
KK — Keeleline Kuukiri (ajakiri)
Km — E. Vilde, Külmale maale
Ko — O. Luts, Kirjutatud on...
Kol — J. Guesde, Kollektivismus
Kpm — K. Marx ja F. Engels, Kommunistliku partei manifest
Kr — V. Grünthal-Ridala, Kauged rannad
Ksm — V. Buck, Kolm suurt muret
Ks(P) — Keemia sõnastik (Peterburi)
Ks(T) — Keemia sõnastik (Tartu)
Ktl — Käsitööleht (ajakiri)
Kõ — H. Schulzenberg, Karjakasvatamise õpetus
L — Linda (ajakiri)
La — J. L. Jürgens, Lühikene astronomia
Li — Looduse imed
Ljl — O. W. Paier, Lisatöö ja lisaväärtus
Ljp — J. Pavlov, Loodusteadus ja peaaju
Lk — F. Tuglas, Liivakell
Ll — Lendleht (ajalehtede «Sõnumed» ja «Maa» kaasanne)
Lt — Lõbu ja teadus (ajakiri)
Lõ — J. Kunder, Looduse õpetus
M — Maleva (ajaleht)
M I, II — Maa elu ja töö (artiklite kogumik)
Me — J. Mändmets, Meri
ME — Meie Elu (ajaleht)
Mes — K. Kautsky, Majanduslik edenemine ja seltskonna-kord
Mk — J. Kalkun, Mineralogia käsiraamat
MK — Meie Kodumaa (ajaleht)
Mks — J. H. Rosny, Maakera surm
Ml — C. Ewald, Muinasjutud loodusest
MM — Meie Matsi tähtraamat (Sisaldab: J. Mändmets, Vana sõber)
Mp — E. Vilde, Mäeküla piimamees
Mõp — I. Turgenev, Mõisnikkude pesa
Mä — G. d'Annunzio, Mäss
NE — Noor-Eesti (ajakiri)
NE I, II jt. — Noor-Eesti (album)
NjM — P. Heyse, Niino ja Maaso
NK — Narva Kiir (ajaleht)
O — Olevik (ajaleht)
Ol — J. Lilienbach, Ommikulaulud
O. L. — Oskar Luts
P — Postimees (ajaleht)
(P) — (Peterburi)
P I, II, III — E. Peterson, Paised
Pe — E. J. Tshishov, Peergudest elektrini
Pjk — K. Marx, Palgatöö ja kapital
Pm — Põllumees (ajaleht)
Ps — A. H. Tammsaare, Pikad sammud
Ptl — Põllutööleht (ajaleht)
Põ — A. H. N. Ödegaard, Põllutöö õpetus
Pä — Päevaleht (ajaleht)
Ra — A. H. Tammsaare, Raha-auk
RL — Rahva Lõbu-leht (ajakiri)

Rp — A. Menger, Rahvapolitik
RP — Ristirahva Pühapäeva-leht (ajaleht)
Rr — Rahvaraamat
RÕ — G. F. Scherschenevitsch, Riik ja õigus
Rük — V. Pravdin ja R. Mühlmann, Rehkendamise ülesannete kogu
S — Sakala (ajaleht)
Saa — Saarlane (ajaleht)
Saat — F. Tuglas, Saatus
Sj — O. H. Münther, Sulejoonistused
Ss — A. Bebel, Seltskonna sotsialiseerimine
St — J. Sarv, Soojus töötamas
Sõ — Sõnumed (ajaleht)
Süü — G. d'Annunzio, Süütu
T — Teataja (ajaleht)
(T) — (Tartu)
Tap — Tapper (ajakiri)
Taü — [V. Buck,] Töörahva ajakirjanduse ülevaade
Ter — Tervis (ajakiri)
Tg — Tagasi (album)
TH — Töö Hääl (ajaleht)
Ti — E. Vilde, Tabamata ime
T-i — H. J. Klein, Tähtede-ilm
TK — Tallinna Kaja (ajaleht)
Tm — G. Suits, Tuulemaa
TPä — Tartu Päevaleht (ajaleht)
TT — Tallinna Teataja (ajaleht)
TTas — Tiiu Tasane (ajakiri)
Ttm — B. H. Bürgel, Tuntud ja tundmata maailmad
Tõ — P. Hellat, Tervise õpetus
Töö — Tööline (ajaleht)
U — Uudised (ajaleht)
UA — Uus Aeg (ajaleht)
UP — Uus Postimees (ajaleht)
UPä — Uus Päevaleht (ajaleht)
US — Uus Sakala (ajaleht)
V — Valgus (ajaleht)
VGl — Villem Grünthali Laulud
V(H) — Valgus (ajaleht, toim. K. A. Hermann)
V(K) — Valgus (ajaleht, toim. J. Kõrv)
VpE — A. Haava, Väiksed pildid Eestist
VS — Vaba Sõna (ajaleht)
VT — Võru Teataja (ajaleht)
Ät — Ääsi tules (album)
Ü — J. Aho, Üksi
ÜL — Üliõpilaste Leht (ajakiri)
Üp — A. H. Tammsaare, Üle piiri.

Allikaviidetes on märgitud:

raamatutel — tiitli lühend, ilmumisaasta, lehekülg;
ajakirjadel — tiitli lühend, ilmumisaasta (number), lehekülg, (veerg);
ajalehtedel — tiitli lühend, ilmumisaasta, number, lehekülg, veerg.

# SISUKORD


**Sissejuhatus. Peajooni eesti kirjakeele arenemisest XIX sajandi lõpuni** . 3

I peatükk. **Eesti kirjakeel XIX ja XX sajandi vahetusel** . . . . . 12

1. Ortograafia . . . . . 13

2. Grammatiline ehitus . . . . . 19
   a) Käändsõna vormistik . . . . . 19
   b) Pöördsõna vormistik . . . . . 21
   d) Lauseehitus . . . . . 24

3. Sõnavara . . . . . 26

II peatükk. **Kirjakeele normeerimise taotlused A. 1900—1917** . . . . 32

1. Ettevalmistav organisatsiooniline töö kirjakeele normeerimiseks . 33
2. Keelekonverentsid . . . . . 38
3. Esimese eesti keele ortograafia-sõnaraamatu koostamine . . . . 43
4. Kirjakeele arendamise põhimõtted ja meetodid vaatlusalusel perioodil 47

III peatükk. **Kirjakeele häälikulise ja ortograafilise külje ühtlustumine** 67

IV peatükk. **Kirjakeele grammatilise ehituse lihvumine** . . . . . 87

1. Morfoloogia . . . . . 87
   a) Käändsõna vormistik . . . . . 87
   b) Pöördsõna vormistik . . . . . 108

2. Süntaks : . . . . . 114

V peatükk. **Kirjakeele sõnavara arenemine** . . . . . 122

1. Ühiskondlik-poliitilise sõnavara kasvamine . . . . . 122

2. Teadusliku terminoloogia arenemine . . . . . 130
   a) Poliitiline ökonoomia ja filosoofia . . . . . 131
   b) Matemaatika. . . . . 134
   d) Maateadus . . . . . 138
   e) Keemia . . . . . 141
   f) Arstiteadus . . . . . 145
   g) Loodusteadus . . . . . 149

3. Kirjakeele sõnavara rikastumise allikad . . . . . 154

**Kokkuvõte** : : : . . . . . 167

**Kasutatud kirjandus** : : . . . . . 176

Lühendid : : : . . . . . 185

## Trükivigu

| Lk. | Rida | On trükitud | Peab olema |
|---|---|---|---|
| 13 | 2 ülalt | mitmekümneis | mitmekümnendais |
| 14 | 12 alt | *sti*-iide | *sti*-liide |
| 14 | 10 alt | *sti*-iide | *sti*-liide |
| 19 | 2 alt | Sealsamas | sealsamas |
| 33 | 11 alt | kirjanduse | Kirjanduse |
| 34 | 8 alt | (*warre*) | (*varre*) |
| 34 | 8 alt | (*warsa*) | (*varsa*) |
| 39 | 2 alt | Ravahariduse | Rahvahariduse |
| 41 | 21 ülalt | *nägematult* | *nägematalt* |
| 56 | 12 alt | Guvier' | Cuvier' |
| 58 | 6 alt | arenemise järg | arenemisejärg |
| 63 | 8 alt | Tokerdajad | Tokerjad |
| 67 | 16 alt | Tolleaegseid keeleõpetustest kuuluvad võrdlusallikateks järgmised | Tolleaegseist keeleõpetustest kasutatakse võrdlusallikatena järgmisi |
| 74 | 11 alt | 'mudada' | 'mudad' |
| 78 | 5 ülalt | reegile | reeglile |
| 80 | 15 ülalt | aasta | aastal |
| 82 | 2 ülalt | *vorsvorvesinik* | *vosvorvesinik* |
| 124 | 9 ülalt | murdeosa | murdosa |
| 131 | 20 alt | maateadus | maateaduse |
| 132 | 20 ülalt | väljaandmiseks | väljendamiseks |
| 146 | 4 alt | protsesse | protsess |
| 173 | 10 alt | *kirjutatakse* | *kirjutetakse* |
| 173 | 13 alt | *le*-lõppu | *lle*-lõppu |
| 175 | 17 ülalt | perioodil | perioodi |
| 178 | 3 ülalt | Wortsammes | Wortstammes |

Tell. 1684.